

14+

HOJIMUROD

Q I S S A | H I K O Y A

Lev
Nikolayevich
Tolstoy

HOJIMUROD

Q I S S A

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti
Toshkent – 2018

UO*K: 821.161.1-31
KBK 84 (2 Ros=Rus)
T 64

Uyg'un va M. Aliyevlar tarjimasi

Nashrga tayyorlovchi va mas'ul muharrir
Ortiqboy Abdullayev

T 64 Tolstoy, Lev.

Hojimurod. [Matn]: Qissa va hikoya / L.Tolstoy – T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – 160 b.

ISBN 978-9943-07-686-0

Buyuk rus adibi Lev Tolstoyning «Hojimurod» nomli qissasi asrlar osha kitobxonlar e'tiboridan tushmay keladi.

Bu – inson taqdirining murakkabligi, vatanparvar, ozodlik kurashchilari nomining unutilmasligi bilan bog'liqdir balki...

Ushbu to'plamdan joy olgan qissadagi qahramonlar bilan g'oyibona uchrashuv tasavvur olamimizni boyitishiga ishonamiz.

**UO*K: 821.161.1-31
KBK 84 (2 Ros=Rus)**

HOJIMUROD

Uyga dala bo'ylab qaytayotgan edim. Yozning qoq o'rtasi. Pichan o'rib olingan, suli o'rish payti yaqinlashib qolgan edi.

Yilning bu faslida rang-barang chiroyli gullar – qizil, oq, pushti, xushbo'y momiq chinnigullar, sutdek oq, o'rtasi och sariq, yoqimli bo'y taratuvchi «muhabbat gullari», asal hidli sarg'ish gulira'nolar, binafsha yoki oq lolaga o'xshab ketadigan karnaygullar, chirmashib o'sadigan no'xatgullar, sariq, qizil, pushti gulsafsarlar, ko'kimtir, och pushti jig'ali, sezilar-sezilmas yoqimli is taratuvchi otquloqlar, kechqurunlari, ayniqsa, quyosh chiqayotganda yal-yal yonib tovlanadigan ko'kimtir, so'liy boshlaganda esa ko'kish, qizg'imtir tusda tovlanuvchi latif, bodom hidli, guli tez qurib qoladigan chirmoviq gullar ko'p bo'ladi.

Turli-tuman gullardan kattakon guldasta yasab, uyimga qarab ketayotganimda zovur ichida qizg'ish rangli, chaman-chaman ochilgan, bizda qushqo'nmas deb ataluvchi, chalg'ichilar o'rmasdan qoldirib o'tadigan, mabodo qo'qqisdan chopilib ketsa, qo'lga kirmasin deb o't ichidan olib tashlanadigan tikanakka ko'zim tushdi. Bu tikanakni yulib olib guldastamning o'rtasiga qo'ymoqchi bo'ldim. Zovurga tushdim-da, gulning o'rtasiga yopishib olib, qattiq uyquga kirgan tukdor arini haydab, uni uzishga tutindim. Ammo bu ish juda qiyin bo'ldi, gulning tikanaklari har tarafdin, hatto qo'limga o'rab olgan dastro'moldan ham o'tib, nayzadek sanchilardi, bugina emas – u shu qadar chayir ediki, poyasini titib, paylarini birma-bir uzish uchun besh daqiqacha ovora bo'ldim. Nihoyat, gulni uzib olganimda poyasi tamom titilib to'zg'ib ketdi, endi u ilga-

rigidek chiroyli ko'rinmasdi. Bundan tashqari, u dag'alligi va beo'xshovligi bilan guldastadagi nozik gullarga qovushmay qoldi. Men o'z tupida yashnab turgan gulni uzib behudaga juvonmarg qilganim uchun o'kindim, keyin uni yerga tashlab yubordim. «Ajabo, hayot naqadar mo'jizakor va qudratli, – deya gulni uzayotganimda chekkan mashaqqatimni xotirladim, – u o'z hayotini juda qattiq himoya qildi va osonlikcha jon bermadi».

Uyga olib boradigan yo'l shudgor qilinib, yangigina haydalgan qora tuproqli daladan o'tar edi. Mana shu qora tuproqli chang yo'ldan yurdim. Haydalgan dala zamindorning yeri bo'lib, juda katta edi; har ikki tarafda va tepalikka cho'zilgan old tarafda qora, tep-tekis, hali mola bosilmagan shudgordan bo'lak hech narsa ko'rinmasdi. Yer yaxshi haydalgan, dalaning hech bir yerida biron giyoh ko'rinmas, hamma yoq qop-qora edi. Men beixtiyor bu o'lik, qora dala o'rtasidan biron jon asarini axtararkanman: «Odam – qanday yemiruvchi maxluq, o'z hayotini saqlash uchun qanchadan qancha rang-barang tirik mavjudotlarni, o'simliklarni mahv etadi», – deb o'yladim. Oldimda, yo'lning o'ng tarafida allaqanday bir buta ko'rindi. Yaqinroq kelib qarasam, u haligi gulini uzib tashlaganim – «qushqo'nmas» navidan ekan.

Butaning uchta novdasi bor edi. Bittasi sindirib olingan, qolgani xuddi chopib tashlangan qo'l singari cho'ltoq edi. Ikki shoxning har birida esa bittadan gul bor. Shoxning bir bandi singan, yarmisi guli bilan pastga osilgan, boshqa biri garchi loyga belangan bo'lsa-da, hamon yuqoriga qarab dikkayib turardi. Butun butani g'ildirak bosib o'tganligi, so'ng yana ko'tarilganligi ko'rinib turardi, xuddi uning tanasidan bir parchasini yulib olganlar-u, ichak-chovog'ini ag'darib tashlaganlar, qo'lini sug'urib, ko'zlari o'yilgan, lekin u hamon qaddini ko'tarib turar va atrofdagi barcha birodarlarini mahv etgan insonga taslim bo'lmagan edi.

«Naqadar zo'r qudrat! – deya o'yladim men, – inson hammasini yengibdi, millionlarcha o't-o'lanlarni mahv etibdi, bu esa hamon taslim bo'lmabdi».

Shundan keyin bundan ancha ilgari bo'lib o'tgan Kavkaz tarixidagi bir voqea yodimga tushdi. Bu voqeaning bir qismini o'zim ko'rganman, bir qismini esa tasavvur qildim. Mening xotiramda va tasavvurimda tartibga kelgan voqea mana bunday edi.

I

Bu voqea 1851-yillarning oxirlarida yuz bergan edi.

Noyabrning sovuq bir oqshomida ruslar egallagan yerlardan yigirma chaqirimcha uzoqlikdagi, tezak tutuniga ko'milib yotgan notinch chechen ovuliga Hojimurod kirib keldi.

So'fining o'tkir tovushi endigina tingan ve tezak hidi singib ketgan tog' havosida, bir-birlari bilan bahslashayotgan erkaklarning shovqinlari, pastdagi buloqdan chiqayotgan xotin-xalaj va bolalarning ovozlari, ovulning tig'iz, xuddi ari uyasi singari bir-biriga yopishib ketgan joylarida taralayotgan sigir va qo'ylarning ma'rashlari baralla eshitilmoqda edi.

Hojimurod o'z qahramonliklari bilan dong chiqargan, biror yoqqa borganida tug' ko'targan, atrofida ot o'ynatib, uni kuza-tib boruvchi o'nlab muridlarsiz yurmaydigan Shomilning noibi edi. Hozir u, ostidan miltiq turtib chiqib turgan jun chakmon-ga o'ralgan, quloqchinini bostirib kiygan holda, iloji boricha o'zini tanitmaslikka tirishib, yo'lda uchragan ovul ahllarining yuzlariga o'ynoqi qora ko'zlari bilan yashirin nazar tashlab, bittagina muridi bilan bormoqda edi.

Hojimurod ovulning o'rtasiga kelgach, guzarga chiqadigan yo'lga yurmasdan, chapga – tor ko'chaga burildi. U tepalikda-gi ikkinchi uyning oldiga kelgach, atrofiga bir qarab to'xtadi. Uy oldidagi bostirmada hech kim yo'q, tomda esa yaqindagina suvalgan mo'rining orqasida po'stinga o'ralgan bir kishi yotar edi. Hojimurod u kishini qamchisining sopi bilan turti va qat-tiq yo'taldi. Po'stin ostidan boshiga tungi qalpoq, ustiga yag'iri chiqib ketgan eski nimcha kiygan bir chol ko'tarildi. Cholning kipriksiz ko'zlari qizil va namli edi, u yopishqoq ko'zlarini ochmoqchi bo'lib pirillatdi. Hojimurod odatga ko'ra salom bergach, yuziga o'ragan ro'molini ochdi.

Chol Hojimurodni tanib, tishsiz og'zini ochib iljaygach:

– Vaalaykum assalom, – dedi, so'ng qaltiragan ori q oyoqlarini yig'ib o'rnidan turdi-da, mo'ri yonidagi yog'och poshnali kavushini oyog'iga ilib bo'lgach, shoshilmasdan taqiri chiqib qolgan po'stinini kiydi. So'ng tomga qo'yilgan narvondan tusha boshladi. Chol pastga tushar ekan, ingichka, tirishib ketgan, oftobda kuygan bo'yni bilan boshini chayqar va hech to'xtovsiz g'o'ng'illar edi. U yerga tushgach, mehmondo'stlik odatiga ko'ra, Hojimurodning otining jilovi va o'ng uzangisini ushladi, ammo otidan chaqqon tushgan Hojimurodning baquvvat va chapdast muridi cholni chekkaga surib, o'rmini o'zi egalladi.

Hojimurod otidan tushdi va sal oqsab bostirmaga kirdi. Uning qarshisiga o'n besh yoshlardagi bir bola yugurib chiqdi va xuddi pishib turgan qorag'at singari qora, yaltiroq ko'zlarini taajjub bilan keluvchilarga tikdi.

– Chop, machitga borib otangni chaqirib kel, deb chol bolaga buyurdi, so'ng Hojimurodning oldiga tushib, uyning yengil, g'ijillab ovoz chiqaradigan eshigini ochdi. Hojimurod ichkariga kirganda ichki eshikdan qo'lida yostiq ko'targan, sariq ko'ylak ustidan qizil kamzul kiygan, ko'k ishtonli, yoshi o'tibroq qolgan ingichka, ozg'in bir xotin chiqdi.

– Qadaming qutlug' bo'lsin, – dedi u ikki bukilib mehmonning yon-atrofiga yostiq qo'yarkan.

– Ilohim, o'g'illaring omon bo'lsin, – dedi Hojimurod chakmonini yechib, miltiq va quloqchinini cholga berayotib.

Chol miltiq va quloqchinni ohistalik bilan uy egasining qurollari yonidagi qoziqqa, tekis suvalib oqlangan devorda yarqirab turgan ikkita katta jom o'rtasiga osib qo'ydi. Hojimurod to'pponchasini to'g'rilab, yostiq yoniga keldi va qalpog'ini qoqib, yostiqqa suyaldi. Chol uning yoniga cho'kkaladi, ko'zlarini yumdi, qo'llarini yuqori ko'tardi. Hojimurod ham shunday qildi. So'ng fotiha o'qib bo'lishgach, har ikkalasi ham qo'llarini yuzlariga surtishdi.

– Nima xabar bor? – Hojimurod choldan so'radi.

– Hech qanday xabar yo'q, chol qizil nursiz ko'zlari bilan Hojimurodning yuziga emas, ko'kragiga qarab turib javob

berdi. – Men asalari bog'chasida turaman, faqat shu bugun o'g'limni ko'ray deb keldim. Biror yangi gap bo'lsa, u biladi.

Hojimurod chol bilganlarini va unga tegishli gaplarni aytishni istamayotganini angladi-da, boshini sal qimirlatib qo'ydi va ortiq hech narsa so'ramadi.

– Hech qanaqa xushxabar yo'q, – deya chol gap boshladi. Yangilik faqat shuki, barcha quyonlar, burgutlarni qanday qilib haydash haqida kengashmoqdalar. Burgutlar esa goh unisini, goh bunisini titkilamoqda. O'tgan hafta beting qurg'ur rus itlari michitliklarning pichaniga o't qo'yдилar, deb chol g'azab bilan xirilladi.

Katta-katta ohista qadam bosib, Hojimurodning muridi kirdi va xuddi murshidi singari u ham chakmonini yechdi, faqat xanjar bilan to'pponchasinigina qoldirib, miltiq va qilichini yelkasidan oldi, so'ng ularni Hojimurodning qurollari turgan qoziqqa ildi.

– Bu kim bo'ldi? – chol kiruvchini ko'rsatib Hojimuroddan so'radi.

– Muridim Eldor, – dedi Hojimurod.

– Ko'p yaxshi, – dedi chol va Eldorga Hojimurodning yonidan – kigizdan joy ko'rsatdi.

Eldor chordana qurib o'tirdi va indamasdan chiroyli qo'y ko'zlarini gapirayotgan cholning yuzlariga tikdi. Chol o'tgan hafta ularning yigitlari ikki askarni tutib olganliklarini, birini o'ldirib ikkinchisini Vedenog¹ga – Shomilning oldiga yuborganliklarini so'zlab berdi. Hojimurod eshikka qarab-qarab qo'yib, tashqaridan eshitilayotgan ovozlarga quloq solib, cholning so'zini parishon holda tinglamoqda edi. Uy oldidagi bostirma ostidan oyoq tovushlari eshitildi, eshik g'ijillab ochilib, uy sohibi ichkari kirdi.

U Sado bo'lib, qirq yoshlar chamasida, siyrak soqolli, uzun burun, uni chaqirib kelish uchun machitga chopib borgan va otasi bilan birga uyga kirib, eshik yonida o'tirgan o'n besh

¹ Vedenog – Chechenda istehkom qilingan ovul, birmuncha vaqt Shomilning qarorgohi bo'lib turgan. 1858-yilda ruslar uni bosib olib, xaroba qilingan ovul o'rniga shu nomda yangi qal'a qurishgan.

yashar o'g'ilning ko'zlari singari yaltiroq bo'lmasa-da, qora ko'zli bir kishi edi. Uy egasi, eshik oldiga kavushini yechdi va ko'pdan beri olinmay, o'sib ketgan qora sochli boshidagi eski, qirilib ketgan papag'ini yelkasiga surib qo'ydi-da, shu zahotiyoq Hojimurodning qarshisiga cho'kka tushib o'tirib oldi.

Chol singari u ham ko'zlarini yumdi, qo'llarini ko'tarib fотиha o'qidi, shundan keyingina gapga tutindi. U Shomildan Hojimurodni o'lik yo tirik holda qo'lga tushirish haqida buyruq bo'lganini, elchilar kechagina ketganlarini, xalq bu buyruqqa quloq solmaslikdan qo'rqishini, shuning uchun ehtiyot bo'lishi kerakligini so'zladi.

– Hali men tirik ekanman, – dedi Sado, – uyimdagi mehmonimga hech kim, hech narsa qilolmaydi. Lekin tashqarida qanday bo'ladi? Buni o'ylab ko'rish kerak.

Hojimurod diqqat bilan tingladi va ma'qullab boshini qimirlatib qo'ydi, so'ngra Sado so'zini tugatgach:

– Yaxshi. Hozir ruslarga maktub bilan bir kishini yuborish lozim. Muridimni jo'nataman, faqat uni boshlab olib boruvchi kishi kerak, – dedi.

– Ukam Bota boradi, – dedi Sado va o'g'liga qarab, – Botani chaqir, – dedi.

Bola xuddi prujinaday irg'ib turdi va qo'llarini chayqatganicha uydan tez chiqib ketdi. U o'n daqiqalardan keyin oftobda qop-qora bo'lib kuyib ketgan, qotma, kalta oyoq, ustiga titilib bitgan, yenglari yirtilgan jiyakli sariq chakmon va sidirilib tushib ketgan qora boshmoq kiygan bir chechen bilan birga qaytib keldi. Hojimurod yangi kelgan kishi bilan ko'rishgach, to'g'ridan to'g'ri:

– Muridimni ruslarning huzuriga olib borolmaysanmi? – deb so'radi.

– Bo'ladi, – Bota xushchaqchaqlik bilan javob berdi, – hammasi ham bo'ladi. Mendan boshqa birorta chechen u yoqqa o'tolmaydi. Mabodo o'tadigani topilsa, va'dani katta qiladi-yu, ammo hech ish chiqarolmaydi. Men esa ish chiqara olaman.

– Xo'p, xizimating uchun uchni olasan, – dedi Hojimurod uchta barmog'ini ko'rsatib.

Bota anglaganligiga ishora qilib, bosh iring'adi, ammo pul uchun emas, balki sharaf yuzasidan Hojimurodga xizmat qilishini pisanda qilib qo'ydi. Hojimurod rus to'ng'izlarining qanday ta'zirini berganini tog'liklarning hammasi biladi.

– Yaxshi, – dedi Hojimurod. – Arqonning uzuni, gapning qisqasi yaxshi.

– Argun¹ buriladigan joyda, tik jarning qarshisida, o'rmon ichidagi yalanglikda ikki g'aram bor. Bilasanmi?

– Bilaman.

– U yerda uch nafar otliq yigitlarim meni kutib turishibdi, – dedi Hojimurod.

– Xo'sh, – dedi Bota bosh qimirlatib.

– Xon-Magomani so'raysan. Xon-Magoma nima qilishini va nima gapirishini biladi. Uni ruslarning boshlig'i knyaz Voronsovning huzuriga olib borish lozim. Olib borolasanmi?

– Olib borolaman.

– Olib borib, yana qaytarib olib kelish lozim. Uddasidan chiqa olasanmi?

– Albatta, chiqaman.

– So'ng o'rmonga qaytib kelasan-a! Men ham o'sha yerda bo'laman.

– Hammasini bajo keltiraman, – dedi Bota, – so'ng o'rni-dan turdi va ta'zim qilib uydan chiqib ketdi.

– Yana bir kishini Gexi²ga yuborish lozim, – dedi Hojimurod Bota chiqib ketgach; uy egasiga aytdi. – Gexida mana nima qilish kerak, – u kamzulining gozir³laridan birini ushlab turib, gap boshlagan edi, ammo uyga kirib kelgan ikki ayolni ko'rib, shu zahotiyoq qo'lini pastga tushurdi-da, jim bo'lib qoldi.

Ulardan biri Sadoning xotini, – o'sha yoshi o'tib qolgan, ozg'in, mehmonlarga yostiqlik keltirib qo'ygan ayol edi. Boshqa biri qizil ishton va zangori kamzul kiygan, ko'kragi bilan bitta

¹ Daryoning nomi.

² Gexi – Checheniston markazidagi bir ovul; o'rmon bilan o'ralgan bu ovul ruslarga qarshi kurashda tayanch nuqtasi bo'lgan.

³ Gozir – cherkaslar chakmonidagi o'q joylash uchun ko'krak cho'ntakning har ikki tomoniga qator tikilgan maxsus cho'ntaklar (o'q xaltachalari).

kumush tanga jevak taqib olgan yoshgina qiz edi. Uning ozg'in yelkalari orasida yotgan, uzun bo'lmasa-da, yo'g'on sochlari-ning uchiga bir so'mlik kumush tanga taqilgan edi; xuddi otasi va ukasiniki singari qorag'atday ko'zlari jiddiy ko'rinadigan yosh chehrasida jonsarak yaltirar, mehmonlardan iymanib, ularga tik qaray olmas edi.

Sadoning xotini dumaloq xontaxta keltirdi. Uning ustida choy, chalpak, qatlama, pishloq, churak va bol bor edi. Qiz esa tosqumg'on va sochiq olib kirdi.

Sado bilan Hojimurod – har ikkalasi ham to ayollar o'zlarining qizil, yumshoq, o'kchasiz chuvaklari bilan ohista yurishib, keltirilgan narsalarni mehmonlar oldiga joylashtirib qo'yganlariga qadar, jim o'tirdilar. Eldor bo'lsa, ayollar uydan chiqib ketgunlaricha, o'zining qo'y ko'zlarini chalishtirgan oyoqlariga tikkancha xuddi haykal kabi, qimirlamadi. Faqat ayollar eshikka chiqib ketib, eshik orqasida ularning yumshoq qadam tovushlari tamoman eshitilmay qolgandan keyingina Eldor yengillanib nafas oldi, Hojimurod esa kamzulining goziri-dan bir o'qni sug'urib, uning ostidan naycha qilib o'rab qo'yilgan bir xat chiqardi.

- O'g'lingga ber, – dedi u xatni Sadoga uzatib.
- Javobini qayerga yetkazamiz? – deb so'radi Sado.
- Senga bersinlar, sen menga yetkazasan.

– Xo'p bo'ladi, – dedi Sado va xatni o'z kamzulining goziriga joylab qo'ydi. Keyin qumg'onni qo'lga olib, to-sni Hojimurodning oldiga surdi. Hojimurod kamzulining yenglarini muskuldor bilaklarigacha surdi-da, qo'llarini Sado quyayotgan qumg'ondan oqib turgan muzday shaffof suvga tutdi. Qo'lini yuvib toza sochiqqa artgach, taomga yaqin sil-jidi. Eldor ham shunday qildi. Mehmonlar ovqat yeyish bilan mashg'ul ekanlar, Sado ularning qarshisida o'tirib olib, kel-ganlari uchun bir necha bor minnatdorchilik bildirdi. Poy-gakdagi bola yaltiroq qora ko'zlarini Hojimuroddan olmas, xuddi o'z tabassumi bilan otasining so'zlarini ma'qullagan-day iljayar edi.

Hojimurod bir kecha-kunduzdan ortiq tuz totmaganiga qaramay, jindakkina non bilan pishloq yedi va xanjarining yonidan pichoqchasini chiqarib, boldan olib nonga surtdi.

– Bizning bolimiz yaxshi. Boshqa yillarga qaraganda bu yil bol ham mo‘l, ham yaxshi bo‘ldi, – dedi chol, aftidan, Hojimurod asaldan totingani uchun xursand bo‘lib.

– Rahmat, – dedi Hojimurod va taomdan chetga surildi. Eldor yana yemoqchi edi, ammo u ham o‘zining murshidi singari dasturxondan uzoqladi va Hojimurodga tosqumg‘on tutdi.

Sado Hojimurodni uyiga kiritib, o‘z hayotini xavf ostida qoldirganini tushunardi, negaki Shomilning Hojimurod bilan bo‘lgan janjalidan so‘ng, butun Chechen aholisiga Hojimurodni qabul qilmaslik, kimki qabul qilsa, qattiq jazolanishi bildirilgan edi. Hojimurod bu uyga kirganidan ovul kishilari har bir soniyada xabar topishi va uni tutib berishni talab qilishlari ham mumkinligini bilardi. Lekin bu holat Sadoni tashvishga solmas, balki quvontirar edi. Sado o‘z jonini fido qilib bo‘lsa-da, mehmonini himoya qilishni o‘z burchi deb hisoblar va bundan xursand bo‘libgina qolmay, faxrlanar edi ham.

U Hojimurodga qarab:

– Sen uyimda ekansan, boshim omon bo‘lsa, hech kim senga qo‘l ko‘tara olmaydi, – deb takrorlardi.

Hojimurod uning yaltiroq ko‘zlariga qaradi va gaplari rost ekanini anglab, uni chin dildan duo qildi:

– Ilohim umring uzoq, baxting barqaror bo‘lsin.

Sado bu yaxshi tilak uchun minnatdor bo‘lib qo‘llarini ko‘ksiga qo‘ydi.

Sado uyning darpardalarini yopib, o‘choq uchun shox tayyorlab qo‘yib, g‘oyat shod va ko‘tarinki kayfiyatda mehmonxonadan chiqdi-da, butun oilasi yashaydigan xonaga kirib ketdi. Ayollar hali uxlashmagan edi. Ular mehmonxonada tunamoqchi bo‘lgan xavfli qo‘noqlari haqida so‘zlashmoqda edilar.

II

Xuddi shu kechaning o'zida, Hojimurod yotgan ovuldan yigirma chaqirimcha uzoqlikda, oldingi Vozdvijenskiy qal'asidan, Chahgirin darvozasining orqasidagi istehkomdan unter-ofitser¹ bilan birgalikda uch askar chiqdi. Ular, o'sha vaqtlarda Kavkaz askarlari kiyadigan kiyimlar: kalta po'stin va papax kiygan, shinellarini o'rab, yelkalariga osishgan va qo'ngi tizzadan yuqori katta etiklarda edilar. Askarlar miltiqlarini yelkalariga osib olgan holda avval yo'ldan bordilar, so'ng besh yuz qadamcha bosishgach, burildilar-da, etiklari bilan qurigan yaproqlarni shitirlatib o'ng tarafga qarab yigirma qadamcha yurdilar va singan, qora tanasi qorong'ida ham ko'rinib turgan chinor yonida to'xtadilar. Odatda, chinorning tagiga maxfiy qorovullar yuborilar edi.

Askarlar kelayotgan vaqtda, daraxtlarning tepasida xuddi chopqillab borayotganday bo'lib ko'ringan yorug' yulduzlar endi butoqlar orasida yaltirashib to'xtadilar.

– Balli, qoqlanibmiz, – dedi unter-ofitser – Panov, so'ng uzun nayzali miltig'ini yelkasidan olib, taraqlatib daraxtga su-yab qo'ydi. Uch askar ham shunday qildi.

– Rostdanam yo'qotib qo'ydimmi-a, Panov – jahl bilan g'o'ng'illadi. – Yo unutib qoldirganman, yo yo'lda tushib qolgan.

– Nimani axtaryapsan, axir? – askarlardan biri tetik, xursand ovozda so'radi.

– Trubkani, bilmadim, sabil qayoqqa yo'qoldi ekan.

– Ha, nay butunmi? – tetik ovoz so'radi.

– Nay mana.

– To'g'ri yerni o'yib chekavermaysizmi?

– Be, bo'lmagan gap.

– E, birpasda to'g'rilaymiz.

Maxfiy postlarda chekish man qilingan, ammo bu yer, de-yarli, maxfiy post emas, balki tog'liklar ilgari qilganlari sin-gari bildirmasdan to'plarini keltirib istehkomga qarab o'q ot-

¹ Unter-ofitser – kichik ofitser.

masin deb qorovullar yuboriladigan oldingi marra edi. Shuning uchun ham Panov o'zini chekishdan mahrum qilishni istamadi-da, xushchaqchaq askarning taklifiga qo'shildi. Xushchaqchaq askar cho'ntagidan pichoq olib yerni o'ya boshladi. U chuqurchani kovlab bo'lib, unga nayni joylashtirdi, so'ng chuqurchaga tamaki soldi, tamakini pastga bosib qo'ydi – trubka tayyor bo'ldi. Mukkasidan tushib yotgan, bet suyagi irg'ib chiqqan askarning basharasini bir lahza yoritib, oltingugurt yondi. Naydan vishillab ovoz chiqdi, Panov yongan tamakining yoqimli hidini sezdi.

– To'g'riladingmi? – dedi u oyoqqa turib.

– Bo'lmasa-chi.

– Qandingni ur, Avdeyev, ixtirochi. Qani?

Avdeyev Panovga joy berdi-da, og'zidan tutun chiqara turib, yonboshiga ag'darildi.

Panov muk tushdi va nayni yengi bilan artib cheka boshladi.

Chehib bo'lishgach, askarlar orasida suhbat boshlanib ketdi.

– Rota komandiri yana yashikka qo'l suqqan emish, deyish-yapti, aftidan, yutqazib qo'yganga o'xshaydi, – dedi askarlar-ning biri yoqimsiz ovoz bilan.

– Qaytarib beradi, – dedi Panov.

– Shubhasiz, u yaxshi zobit, – Avdeyev quvvatladi.

– Yaxshi, yaxshi, – gap boshlagan askar qovog'ini solib davom etdi, – mening fikrimcha, rota u bilan, modomiki, olib-san, qancha olding va qancha berasan, ayt, deb gaplashmog'i lozim.

– Rota nima desa, shu, – dedi Panov og'zidan trubkani olib.

– Turgan gap, ko'pchilik – qudratli narsa, – Avdeyev quvvatladi.

– Axir, arpa sotib olish kerak, yana bahorgacha etiklarni butun qilib olish lozim, pul kerak, axir, nega pulni oladi... – norozi askar so'zida turib oldi.

– Aytyapman-ku, rota xohlaganini qiladi, – Panov takrorladi. – Bu birinchi marta bo'layotgan ish emas, axir, olibdimi, beradi.

U vaqtlarda Kavkazda har bir rota o'z xo'jaligining ustidan saylangan kishilari orqali idora qilinar edi. Rota xazinadan kishi boshiga 6 so'm 50 tiyindan pul olar va o'zini ta'minlardi: karam ekar, pichan o'rar, o'zining ot-aravalari bo'lar, to'q rota otlari bilan maqtanar edi. Rotaning pullari esa yashikda saqlanar, yashikning kaliti rota komandirida bo'lar va rota komandirining yashikdan qarzga pul olish hodisasi ko'p bo'lib turar edi. Bu safar ham shunday bo'lgan, askarlar ham shu haqida so'zlashmoqda edilar. Qovog'i soliq askar Nikitin rota komandiridan hisob talab qilishni istar, Panov bilan Avdeyev esa bunday qilmaslik kerak, der edilar.

Panovdan keyin Nikitin ham chekdi, so'ng ostiga shinelini to'shab, daraxtga suyanib o'tirdi. Askarlar jim bo'ldilar. Faqat shamolning balandda, daraxtlar tepasida shitirlagan ovozigina eshitilardi. Birdan bu shitirlashlar orasidan chiyabo'rilarning chiyillashi, yig'lashi, akillashlari eshitildi.

– La'natilarning avjini qara-ya, – dedi Avdeyev.

– Ular yuzingning qiyshiqligini mazax qilishyapti, – dedi to'rtinchi askar ingichka ovozda.

Yana hammasi jim bo'ldi, faqat shamolgina daraxtlarning shoxlarini qimirlatib, yulduzlarni goh ko'rsatib, goh berkitar edi.

– Antonich, – xushchaqchaq Avdeyev birdan Panovdan so'radi, – seni ham zerikadigan payting bo'ladimi?

– Qanaqangi zerikish?

– Men ba'zan shu qadar zerikaman, shu qadar diqqinafas bo'lamanki, nima qilishimni o'zim ham bilmay qolaman.

– Shunaqami? – dedi Panov.

– Men hov bir vaqt pullarimni ichib qo'ygan edim-ku, bularning barchasi diqqatbozlikdan edi. Boshimga tashvish kelaverdi, kelaverdi. Ke, mast bo'lib, bir xursand bo'lay, deb o'yladim.

– Ichkilikdan yana battarroq bo'ladi.

– Shunday ham bo'ldi, ilojing qancha?

– Ha, nimadan diqqat bo'lasan?

– Menmi? Uyimni sog'inib diqqat bo'laman-da.

– Nima, boymidilaring?

– Boy emasdikku-ya, ammo durustgina kun kechirardik-da.

Soʻng Avdeyev Panovning oʻziga necha martalab aytib bergan narsalarini yana hikoya qilishga tushdi.

– Axir, men oʻz xohishim bilan akam uchun askarlikka keldim-da. – Avdeyev gapira ketdi. – Uning toʻrt bolasi bor, meni esa yangigina uylantirishgan edilar. Onam yolvorib qoʻymadi. Menga nima, balki, yaxshiligimni unutmaydi, deb oʻyladim. Xoʻjayinning oldiga kirdim. Xoʻjayinimiz yaxshi odam: – barakalla, boraver. – dedi. Shunday qilib akam uchun askarlikka keldim.

– Juda soz, yaxshi qilibsan, dedi Panov.

– Mana, endi, Antonich, koʻrib turibsan, xafaman. Hammasidan ham koʻproq shunga diqqatmanki, axir, nimaga akam uchun askarlikka keldim? U hozir mazza qilib yuribdi, men esa mana, azob chekyapman. Qancha koʻp oʻylasam, shuncha yomon boʻladi. Shunaqa boʻlar ekan.

Avdeyev biroz jim qolgach:

– Ha, yana chekamizmi? – deb soʻradi.

– Ha, mayli, qani, toʻgʻrila!

Askarlar cheka olmadilar. Avdeyev endigina oʻrnidan turib, trubkani toʻgʻrilamoqchi boʻlgan edi, shamolning shovuri aralash yoʻlda kelayotgan kishilarning qadam tovushlari eshitildi. Panov miltigʻini qoʻlga olib, oyogʻi bilan Nikitinni turti. Nikitin oʻrnidan turib, shineli yerdan oldi. Uchinchi askar – Bondarenko ham oʻrnidan turdi.

– Men-chi, birodarlar, ajoyib bir tush koʻrdim...

Avdeyev Bondarenkoga qarab: «Jim», deb qoʻydi, askarlar jim boʻldilar. Etik emas, boshqa narsa kiygan kishilarning muloyim oyoq tovushlari yaqinlasha boshladi. Qorongʻilikda yaproq va qurigan shoxchalarning shitirlashi borgan sari aniq eshitilmoqda edi. Keyin chechenlarga xos tovushlar eshitildi. Endi askarlar faqat ovozlarnigina eshitib qolmay, daraxtlar orasidagi yorugʻlikdan oʻtib borayotgan ikki sharpani ham koʻrdilar. Sharpalarning biri pakanaroq, ikkinchisi novcharoq edi. Sharpalar askarlarga yaqinlashganda Panov qoʻliga miltigʻini olib, oʻzining ikki hamrohi bilan yoʻlga chiqdi va:

– Kimsan? – deb baqirdi.

– Tinch chechenlar, – pakanasi javob berdi. Bu Bota edi.

– Miltiq yo‘q, qilich yo‘q, – dedi u o‘zini ko‘rsatib. – Knyaz kerak.

Novchasi miq etmay hamrohining yonida turardi. U ham qurolsiz edi.

– Demak, josus, polk komandirining oldiga olib borish kerak, – dedi Panov o‘z o‘rtoqlariga tushuntirib.

– Knyaz Voronsov kerak, juda zarur ish bor, – dedi Bota.

– Bo‘ldi, bo‘ldi, olib boramiz, – dedi Panov. – Qani bo‘l-masa, Bondarenko bilan sen olib bora qol, – u Avdeyevga murojaat qildi, – navbatchiga topshirgach, yana qaytib kel. Menga qara, – dedi Panov, – ehtiyot bo‘l, oldingga tushirib ol!

– Ha, bu nima? – dedi Avdeyev, go‘yo miltig‘ining nayzasi bilan birovni sanchayotganday harakat qilib, – bitta tiqaman, – ikkovining ham surobi to‘g‘ri bo‘ladi.

– O‘zi nima joni bor, bitta sanchsang masala hal, – dedi Bondarenko.

– Qani, marsh!

Kutilmagan mehmonlar va ikki askarning oyoq tovushlari tingach, Panov bilan Nikitin o‘z joylariga qaytdilar.

– Kechasi nima qilib yuribdi? – dedi Nikitin.

– Ishi bordir-da, – dedi Panov. – Picha sovuqroq bo‘lib qoldimi, – deya qo‘shib qo‘ydi, so‘ng shineline yozib kiydi-da, daraxt yoniga o‘tirdi.

Ikki soatlardan so‘ng Avdeyev bilan Bondarenko qaytib keldilar.

– Xo‘sh, topshirdilaringmi? – deb so‘radi Panov.

– Topshirdik. Polk komandiriningidagilar hali ham yotishmagan ekanlar. To‘ppa-to‘g‘ri uning oldiga olib bordik. E, do‘stlarim, bu taqirboshlar juda yaxshi yigitlar ekan, – Avdeyev davom etdi. – Xudo haqqi! Men ular bilan toza gaplashdim.

– Sen, surishtirmay-netmay gaplashaverasan, – dedi Nikitin Avdeyevdan norozi bo‘lib.

– Rost, xuddi Rossiya kishilariga o‘xshaydi. Bittasi uylangan ekan. Marja bor? – deyman. – bor, – deydi. Baranchuk

bor? – deyman, – bor, ko‘p, – deydi. Ikkitami? – Ikkiti, – deydi. Shunday qilib toza gaplashdik. Yaxshi yigitlar ekan.

– Bo‘lmasa-chi, ular yaxshi yigitlar, – dedi Nikitin, – faqat yakkama-yakka duch kelib qol-chi, ichak-chovog‘ingni ag‘darib tashlaydi, xolos.

– Tezda tong yorishsa kerak, – dedi Panov.

– Ha, yulduzlar ham so‘na boshladilar, – dedi Avdeyev o‘tirayotib. Askarlar yana jim bo‘ldilar.

III

Kazarma va askarlar uyining derazalarida ko‘pdan chi-roq shu‘lasi ko‘rinmas, ammo qal‘adagi eng yaxshi uylardan birining derazalaridan hamon yorug‘ tushib turardi. Bu uyda Kurinskiy polkining komandiri, bosh qo‘mondonning o‘g‘li, fligel-mulozim¹ knyaz Semyon Mixaylovich Voronsov turar edi. Voronsov xotini, Peterburgning mashhur go‘zali Mariya Vasilyevna bilan bu kichkina Kavkaz qal‘asida hech kim, hech qachon yashamagan dabdaba bilan yashar edi. Bu esa Voronsov va, ayniqsa, uning xotini uchun faqirona hayotday tuyular, bu yerdagi aholiga esa bularning turmushi favqulodda hashamatli ko‘rinardi.

Hozir, kechasi soat o‘n ikkida, gilam to‘shalgan, og‘ir darpardalari tushirilgan katta mehmonxonada to‘rtta sham bilan yoritilgan karta stolining atrofida uy egalari mehmonlar bilan birga o‘tirishib karta o‘ynashmoqda edi. O‘ynovchilarning biri – uy egasining o‘zi: cho‘zinchoq yuzli, malla sochli, fligel-mulozimlarga xos nishonlar – venzel² va akselbant³lari bilan o‘tirgan polkovnik Voronsov edi; unga sherik bo‘lib o‘ynayotgan kishi Peterburg universitetining kandidat⁴i, ya‘ni knyaginya Voronsovaning ergashtirib kelgan yosh o‘g‘lini

¹ *Fligel-mulozim* – podsho saroyiga mansub bo‘lgan zobit.

² *Venzel* – pogonga nafis qilib tikilgan bosh harflar.

³ *Akselbant* – formadagi belgi, yelkadan o‘tkazilgan to‘qima bog‘.

⁴ *Kandidat* – universitetni birinchi daraja bilan bitirgan kishi.

o'qitish uchun yaqindagina chaqirtirib olingan paxmoq sochli, tumshaygan yosh yigit edi. Ularga qarshi ikki zobit o'ynar edi: biri – dumaloq qizil yuzli, gvardiyadan bu yoqqa o'tgan rota komandiri Poltoratskiy, ikkinchisi – chiroyli yuzida sovuq bir ifoda bo'lgani holda gerdayib o'tirgan polk mulozimi edi. Shahlo ko'z, qora qosh go'zal knyaginya Mariya Vasilyevna esa Poltoratskiyning yonida, uning oyoqlariga etigini tegizib, kartalariga qarab o'tirar edi. Knyaginyaning so'zlarida ham, ko'z qarashlarida ham, tabassumlarida ham, tanasining butun harakatlarida ham, undan anqib turgan atir hidlarida ham, Poltoratskiyni unga yaqin o'tirishidan boshqa hamma narsani unutishga olib borgan bir joziba bor edi, shuning uchun ham Poltoratskiy borgan sari o'z sherigining jahlini chiqarib, xato ustiga xato qilar edi.

– Esi joyidami o'zi! Yana tuzni kuydirdi, – dedi mulozim qip-qizarib, Poltoratskiy tuzni boy berganida.

Poltoratskiy, xuddi uyqudan uyg'ongandek, dovdirab muruvvatli, katta-katta qora ko'zlari bilan mulozimga norozi qaradi.

– Ha, uni kechiring, – dedi Mariya Vasilyevna tabassum bilan. – Ana, sizga aytmabmidim, – u Poltoratskiyga murojaat qildi.

– Axir, siz butunlay boshqa narsani aytgan edingiz, – dedi Poltoratskiy iljayib.

– Ajab, boshqa narsa edimi? – dedi u va yana jilmaydi. Bu jilmayish Poltoratskiyni shu qadar zo'r hayajonga soldi va quvontirdiki, u qip-qizarib ketdi va kartalarni olib chiylay boshladi.

– Sen chiylama, – dedi mulozim jiddiy va shu zahoti uzuk taqilgan oppoq qo'li bilan xuddi kartadan tezroq qutulmoqchi bo'lganday, uni tez-tez suza boshladi.

Mehmonxonaga mulozim kirib, navbatchi knyazni so'rayotganini bildirdi.

– Kechirasiz, janoblar, – dedi knyaz ruschani inglizcha talaffuz bilan so'zlab. – Mariya, sen mening o'rnimga o'tirasan.

Knyaginya sarv qomatini rostlab, o'rnidan ildam turdi hamda ipak kiyimlarini shildiratib baxtiyor ayollarga xos ochiq tabassum bilan iljayib so'radi:

– Rozimisizlar?

– Men doim hamma narsaga roziman, – dedi mulozim, endi o‘ynashni mutlaqo bilmaydigan knyaginyaning o‘ziga raqib bo‘lganidan xursand bo‘lib. Poltoratskiy esa faqat iljayib, qo‘llarini yozdi.

Knyaz mehmonxonaga qaytib kelganda robber¹ tugagan edi. U g‘oyat hayajonga tushgan va xursand bir holda kirib keldi.

– Bilasizlarmi, men sizlarga nimani taklif qilaman?

– Xo‘sh?

– Shampanskiy ichamiz.

– Men bunga doim tayyorman, – dedi Poltoratskiy.

– Xo‘sh, bu juda yaxshi gap, – dedi mulozim.

– Vasiliy! Qani, keltiringlar, – dedi knyaz.

– Nimaga chaqiribdilar? – Mariya Vasilyevna so‘radi.

– Navbatchi va yana bir kishi kelgan ekan.

– Kim? Nima gap? – Mariya Vasilyevna yana shoshib so‘radi.

– Aytolmayman, – dedi Voronsov yelkasini qisib.

– Aytolmaysanmi? – Mariya Vasilyevna takrorladi. – Ko‘ramiz.

Shampanskiy keltirdilar. Mehmonlar bir stakandan ichishdi, so‘ng o‘yinni tugatishib, hisob-kitob qilib, xayrlasha boshladilar.

– Sizning rotangiz ertaga o‘rmonga borishga tayinlanganmi?² – knyaz Poltoratskiydan so‘radi.

– Ha. Nima edi?

– Bo‘lmasa ertaga siz bilan ko‘rishamiz, – dedi knyaz biroz jilmayib.

Es-hushi faqat Mariya Vasilyevnaning do‘mboq oq qo‘lini qisishda bo‘lgan Poltoratskiy Voronsovning gapini yaxshi anglab yetmasdan:

¹ *Robber* – ma‘lum hisobga qadar o‘ynaladigan o‘yin.

² Asklarning o‘rmondagi ishi daraxt qirqishdan iborat edi, bu bilan ular dushmanning bildirmay kelib hujum qilishini va qochish joyini yo‘qqa chiqarar edilar.

– Juda xursand bo‘laman, – dedi.

Mariya Vasilyevna har galgiday Poltoratskiyning qo‘li-
ni faqat mahkam qisibgina qolmay, qattiq silkib ham qo‘ydi.
Keyin Poltoratskiyga g‘ishtinni yurgan vaqtida qilib qo‘ygan
xatosini yana bir karra eslatib, chiroyli, erkalovchi ma‘nodor
tabassum bilan jilmayib qo‘ydi.

Poltoratskiy faqat unga o‘xshash kiborlar jamiyatida o‘sgan
va tarbiyalangan kishilar kabi, bir oy harbiy hayotni bosh-
dan kechirgandan keyin, o‘zining ilgarigi doirasiga mansub
bo‘lgan ayolni, yana knyagini Voronsova singari sohibjamo-
lni uchratgani uchun boshi osmonga yetib, uyga yaxshi kayfi-
yatda qaytdi.

U o‘rtog‘i bilan turadigan kichkina uyga kelib, tashqi
eshikni itardi, eshik berk edi. U taqillatib ko‘rdi, ochilmadi.
So‘ng jahl bilan oyog‘i va qilichini ishga solib taraqqlata bosh-
ladi. Eshik orqasidan oyoq tovushi eshitildi, Poltoratskiyning
malayi Vavilo eshik ilgagini tushirdi.

– Eshik zanjirlashni qayerdan chiqarding? Ahmoq!

– Ha, axir, berkitmasa bo‘ladimi, Aleksey Vladimir...

– Yana mast. Men senga berkitishni ko‘rsatib qo‘yay...

Poltoratskiy Vaviloni urmoqchi bo‘ldi-yu, yana bu fikridan
qaytdi.

– He, turqing qursin. Shamni yoq!

– Hozir.

Vavilo haqiqatan ham ichgan edi, chunki u kaptenarmus¹ni-
kidada tug‘ilgan kun sharafiga qilingan ziyofatda bo‘lgan edi.
Uyga qaytib kelgach, o‘z hayotini kaptenarmus Ivan Makeich-
ning hayoti bilan taqqoslab, o‘ylay ketdi. Ivan Makeichning
daromadlari bor, uylangan va bir yildan so‘ng bo‘shayman,
degan umidi ham bor edi. Vavilo esa bolaligidayoq yuqoriga,
ya‘ni xo‘jayinlarning xizmatiga olingan, hozir qirqlardan oshib
qolgan bo‘lsa-da, haliga qadar uylanmagan va o‘zining betayin

¹ *Kaptenarmus* – askarlarga doir qurol va asboblarni saqlanadigan omborning
mudiri. Chor armiyasida bu mansab, odatda, darajali (zabit bo‘lmagan) harbiylar-
ga topshirilardi.

xo'jayini bilan darbadar hayot kechirar edi. Xo'jayin yaxshi edi, kam urishardi, ammo bu qanaqa turmush, axir! «Kavkazdan qaytib kelgach, seni ozod qilaman, deb va'da bergan edi, ha, ozod bo'lib qayoqqa boraman, axir...» Itday yashasang, o'yladi Vavilo. So'ng shu qadar uyqusi keldiki, bitta-yarimta odam kirib, biror narsani olib ketmasin, deb qo'rqib eshikning ilagagini soldi va uxlab qoldi.

Poltoratskiy o'rtog'i Tixonov bilan birga yotadigan xonaga kirdi.

– Xo'sh, nima, yutqizib qo'ydingizmi? – dedi Tixonov uyg'onib.

– Yo'g'-e, o'n yetti so'm yutdim va bir butilka shampanskiy ichdik.

– Mariya Vasilyevnani ham ko'rdingizmi?

– Mariya Vasilyevnani ham ko'rdim, – dedi Poltoratskiy.

– Turadigan vaqt ham bo'lay deb qoldi, – dedi Tixonov, – soat oltida yo'lga tushmoq lozim.

– Vavilo, – deb chaqirdi Poltoratskiy, – menga qara, ertaga meni soat beshda uyg'ot.

– Sizni uyg'otib bo'ladimi, urishib berasiz.

– Men senga uyg'otib qo'y deyapman! Eshitdingmi?

– Xo'p.

Vavilo etik va kiyim-boshlarini olib ketdi. Poltoratskiy esa o'rniga yotdi va iljayganicha papiros chekdi-da, shamni o'chirdi. U qorong'ida qarshisida Mariya Vasilyevnaning tabassum-la kulib turgan chehrasini ko'rdi.

Voronsovlar darrov uxlashmadi. Mehmonlar ketishgach, Mariya Vasilyevna erining yoniga keldi va uning qarshisida to'xtab, jiddiylik bilan so'radi.

– Eh bien, vous ai er me dir che gue c'est?

– Mais, ma chere...

– Pas de «ma chere»! C'est un emissaire n'est-ce past?

– Quand meme je ne pous pas vous le dire.

– Vous ne pouvez pas? Alors c'est moi qui vais vois le dire!

– Vous?¹

Bir necha kundan beri Hojimurod bilan bitim tuzish yuzasidan bo'layotgan gaplarni eshitgan va erining oldiga Hojimurodning o'zi kelgan, deya gumon qilgan knyaginya:

– Hojimurod emasmi? – deb so'radi.

Voronsov inkor qila olmadi, ammo kelgan kishi Hojimurodning o'zi emas, balki Hojimurodning ertaga daraxt kesilmoqchi bo'lgan yerga kelishini xabar qilgani kelgan vakili ekanini aytib, xotinining hafsalasini pir qildi. Qal'ada ko'ngilga tegadigan bir tarzda zerikarli turmush kechirayotgan yosh Voronsovlar – xotini ham, eri ham bu voqeadan xursand bo'ldilar. Bu xabar Voronsovning otasiga qanday yoqib tushishi haqida so'zlashgan er-xotin soat uchda uxlashga yotishdi.

IV

Hojimurod Shomilning unga qarshi yuborgan muridlari-dan qochib yurib uyqusiz o'tkazgan uch kechadan so'ng, Sado unga xayrli tun tilab uydan chiqib ketishi bilanoq uxlab qoldi. U yechinmasdan, boshini qo'liga qo'yib, mezbon tomonidan qo'yilgan qizil momiq yostiqa tirsaklarini botirib uxlardi. Unga yaqin joyda devor tagida Eldor uxlamogda edi. Eldor o'zining kuchli gavdasini har tomonga tashlab, chalqanchasiga yotar, uning qora gozirli oq kamzuli ichidagi baland ko'kragi yostiqdand pastga tushib ketgan, yaqindagina qirilgan boshidan baland edi. Uning naq bolalarniki singari bilinar-bilinmas mo'ylov chiqqan qalin yuqori labi dam qisilib, dam ochilib, xuddi bir narsani kavshab yotganga o'xshardi. U ham xuddi Hojimurod singari kiyimlarini yechmasdan belbog'iga qistirib olgan to'pponchasi va xanjari bilan uxlab yotardi. Shox yonib bitmoqda va o'choq ichidagi chilchiroq miltiramoqda edi.

¹– Xo'sh, endi aytib berasanmi, nima gap?

– Lekin, oppog'im...

– Hech qanaqa oppog'im ketmaydi. Kelgan chopar edi, shunday emasmi?

– Shunday bo'lgan taqdirda ham har holda senga ayta olmayman.

– Ayta olmaysanmi, bo'lmasa senga aytib beraman.

– Sen aytib berasanmi? (*Frans.*)

Yarim kechada mehmonxonaning eshigi g'ijirladi, Hojimurod shu zahotiy o'rnidan ko'tarilib, to'pponchasini ushladi. Uyga Sado oyoq uchida yurib kirdi.

– Nima kerak? – Hojimurod hech uxlamagan kishidek so'radi.

– O'ylamoq kerak, – dedi Sado Hojimurodning oldiga o'tirib, – sening kelganingni bir xotin tomdan ko'rib, eriga yetkazibdi, hozir bu xabar butun ovulga tarqalibdi. Hozirgina qo'shnim xotinimning oldiga shoshib chiqib, chollarning machitga to'planishgani va seni ushlamoqchi bo'lishganini aytibdi.

– Ketish kerak, – dedi Hojimurod.

– Otlar tayyor, – dedi Sado va uydan tez chiqib ketdi.

– Eldor, – Hojimurod shivirladi, Eldor o'z nomini va hammasidan muhimi, o'z murshidining ovozi eshitib, papaxini tuzatar ekan, irg'ib turdi. Hojimurod qurolini taqdi va chakmonini kiydi. Eldor ham shunday qildi, so'ng har ikkalasi ham indamasdan uydan bostirmaga chiqdilar. Qora ko'zli bola otlarni keltirdi. Suv sepganday jimjit ko'chadan ketayotgan otlarning tuyoq tovushini eshitgan qo'shni uyning eshigidan allakim boshini chiqarib qaradi. So'ng yog'och kavushini taraqlatgancha tepalikdagi machitga qarab chopib ketdi.

Oy chiqmagan, yulduzlarga qop-qora ko'kda charaqlab turar va qorong'ilikda uy tomlarining va ovul yuqorisidagi minorali machitning shakli ko'rinib turardi. Machitdan shovqin eshitildi.

Hojimurod darhol miltig'ini ushlab, oyog'ini tor uzangiga qo'ydi, so'ng tovush chiqarmasdan, egarning baland yostig'iga o'tirdi.

– Olloga topshirdim! – dedi u uy egasiga murojaat qilib, o'ng oyog'i bilan ikkinchi uzangini axtarayotib va chetlanishga ishora qilib, otni ushlab turgan bolani qamchi bilan sal turtib qo'ydi. Bola o'zini chetga oldi, ot go'yo nima qilishni o'zi bilganday, tor ko'chadan katta yo'lga qarab yo'rg'alab ketdi. Eldor orqada borardi; Sado po'stin kiyib olgan, qo'llarini tez-tez qimirlatib, tor ko'chaning goh u betiga, goh bu betiga yugurib

o'tib, ularning ketidan chopardi. Katta yo'lga chiqaverishda bir sharpa, so'ng ikkinchi sharpa ko'rindi.

– To'xta! Kimsan? To'xta! – deb qichqirdi birov, so'ng bir qancha kishi yo'l to'sdi.

Hojimurod to'xtash o'rniga to'pponchasini belidan oldi va otini yo'l to'sgan kishilarga qarab haydab, yurishini tezlatdi. Yo'lda turgan kishilar tarqaldilar va Hojimurod atrofiga qaramasdan, otini yo'rttirib, yo'ldan pastga qarab tushib ketdi. Eldor ham otini qattiq yeldirib, uning ketidan borardi. Orqadan tarsillab ikki marta miltiq otildi, o'q unga ham, Eldorga ham tegmasdan, g'uvullagancha o'tib ketdi. Hojimurod o'sha yurishda davom etdi. U uch yuz qadamcha uzoqlashgandan so'ng, hansiragan otini biroz to'xtatdi-da, quloq sola boshladi. Oldinda, pastda tezoqar suv shovullamoqda edi. Orqadan ovuldagi xo'rozlarning qichqirishlari eshitilardi. Bu qichqiriqlar orasida Hojimurodning izidan yaqinlashib kelayotgan ot tuyoqlari va kishilarning tovushlari ham bor edi. Hojimurod otini «chuv» deb avvalgiday bir maromda yo'rg'alatib ketdi.

Orqadan kelayotganlar tezlashib Hojimurodni quvib yetishdi. Ular yigirma chog'li otliq kishilar edi.

Bular Hojimurodni tutishga qaror qilgan yoki juda bo'limganda, o'zlarini Shomil oldida oqlash uchun uni tutmoqchiday ko'rinishgan ovul odamlari edi. Ular qorong'ida ko'rinadigan darajada yaqinlashib kelgan vaqtlarida Hojimurod tizginni qo'yib yuborib, to'xtadi va chap qo'lining odatiy harakati bilan miltiq g'ilofini yechdi, o'ng qo'li bilan miltiqni oldi. Eldor ham shunday qildi.

– Nima kerak? – deya baqirdi Hojimurod. – Ushlamoqchimisiz? Mana ushlanglar! U miltig'ini ko'tardi.

Ovul odamlari to'xtadi. Hojimurod miltig'ini qo'lga ushlaganicha, jarlikka tusha boshladi. Otliqlar yaqinlashmasdan uning orqasidan kelardilar. Hojimurod jarlikning naryog'iga o'tib olgach, iz quvib kelayotgan otliqlar: «So'zimizni tingla!» – deb qichqirdilar. Bunga javoban Hojimurod o'q uzdi va otini choptirib ketdi. U otini to'xtatganda uning ortidan quvib kelayotganlarning tovushi eshitilmas, xo'rozlarning qichqi-

rig'i ham tingan, faqat o'rmon ichidan oqayotgan jilg'aning shildirashi va har zamonda ukking sayrashi quloqqa chalinar edi. O'rmonning qora devor singari chekkasi juda ham yaqin edi. Bu o'rmonda Hojimurodning muridlari kutib turishar edi. Hojimurod o'rmonning chekkasiga kelib to'xtadi va ko'ragini to'ldirib havo olib, hushtak chaldi, so'ng quloq soldi. Bir daqiqadan so'ng o'rmon ichidan xuddi shunday hushtak eshitildi. Hojimurod yo'ldan burilib o'rmonning ichiga kirib ketdi. U yuz qadamcha yurgandan keyin daraxtlar orasidan gulxan atrofida o'tirgan kishilarning soyalarini va tushovlangan, egarlangan otlarni ko'rdi. Gulxan oldida to'rt kishi o'tirar edi.

Ulardan biri tez turdi-da, Hojimudorning yoniga kelib, otning jilovini va uzangisini ushladi. Bu kishi Hojimurodning tutingan ukasi, uning xo'jalik boshqaruvchisi edi.

– O'tni o'chiringlar! – dedi Hojimurod otdan tushayotib.

Kishilar gulxanni to'zg'itib, yonayotgan shoxlarni toptay boshladilar.

Hojimurod yerga solingan chakmonning yoniga kelib:

– Bota bu yerga keldimi? – deb so'radi.

– Keldi, ko'p bo'ldi. Xon-Magoma bilan ketdi.

– Qaysi yo'ldan ketdilar?

– Manavi yo'l bilan, – Hanafiy Hojimurod kelgan yo'lning qarshi tomonini ko'rsatib javob berdi.

– Xo'p, – dedi Hojimurod va miltig'ini olib, o'qalay boshladi. – Ehtiyot bo'lish lozim, meni orqamdan quvdilar, – dedi Hojimurod o'tni o'chirayotgan odamga murojaat qilib.

Bu yigit chechen Gamzalo edi. Gamzalo chakmon ustida yotgan jildli miltiqni oldi va indamasdan yalanglik chekkasiga, Hojimurod kirib kelgan yerga qarab ketdi. Otidan tushgan Eldor Hojimurodning otini oldi va har ikkalasining ham boshini yuqori qilib, daraxtga qantarib qo'ydi; keyin xuddi Gamzalo singari miltig'ini yelkasiga osib, yalanglikning narigi chekkasiga borib turdi. Gulxan o'chirilgan bo'lsa-da, o'rmon endi avvalgidek qorong'i emas, garchi zaif bo'lsa-da, ko'kda yulduzlar porlar edi.

Hojimurod yulduzlarga, osmonning yarmigacha ko'tarilib qolgan «Yetti og'ayni» yulduziga qarab, tun yarmidan og'ib qolganini va tungi namoz vaqti yetganini payqadi. U Hanafiydan doim xurjunda olib yuriladigan qumg'onni so'radi, so'ng chakmonini kiyib, suvga qarab jo'nadi.

Hojimurod yechinib, tahorat olib bo'lgach, chakmonini yozib, qiblaga qarab namozini o'qidi.

U namozni o'qib bo'lib, o'z o'rniga – xurjuni turgan joyga qaytib keldi va chakmonga o'tirib, qo'llarini tizzasiga tiradi, so'ng boshini quyi solib, o'yga cho'mdi.

Hojimurod o'z omadiga doim ishonardi. U biror narsani boshlasa, albatta, muvaffaqiyat qozonaman, deb o'ylar, shuning uchun ham hamma narsa unga kulib boqar edi. Butun jo'shqin harbiy hayoti davomida, har zamonda uchraydigan tasodiflardan qat'i nazar, shunday bo'lgan. U hozir ham shunday bo'ladi, deb ishonardi. U Voronsov o'ziga beradigan qo'shin bilan Shomil ustiga yurish qilishini va uni qo'lga tushurib, o'ch olishini, rus podshosi uni mukofotlashini va faqat Avar o'lkasi¹ nigina emas, balki unga bo'ysunadigan butun Chechenistonni idora qilishini ko'z oldiga keltirdi. U shirin hayollarga cho'mib, qanday uxlab qolganini sezmadi.

U o'z yigitlari «Hojimurod kelayotir!» degan qiyqiriqlar bilan Shomilning ustiga bostirib borayotganini, uni xotinlari bilan birgalikda ushlashganini va Shomilning xotinlari yig'lab-siqdashlarini eshitayotganini tush ko'rdi. U uyg'onib ketdi. «La ilaha» degan kalima, «Hojimurod kelayotir!» degan qiyqiriqlar va Shomilning xotinlarining yig'isi – bular uni uyg'otib yuborgan chiyabo'rilarining ulishi, chinqirig'i edi. Hojimurod boshini ko'tardi, sharq tomonga, daraxtlar orasidan yorishib ko'ringan osmonga qaradi va o'zidan nariroqda o'tirgan murididan Xon-Magomani so'radi. Xon-Magoma hali qaytmaganini bilib, boshini quyi soldi va shu zahotiyoq yana mudrab ketdi. Uni Magomaning xursand ovozi uyg'otdi. Xon-Ma-

¹ *Avar o'lkasi* (ba'zi o'rinlarda Avariston) – XIX asrning 50-yillarida Kavkazdagi rus askarlarining harbiy qo'mondonligi nazorati ostida bo'lgan va xonlar tomonidan idora qilingan tog'liq Dog'istonning bir xonligi.

goma kela solib Hojimurodning yoniga o'tirdi-da, ularni askarlar qanday qilib kutib olganliklarini, xuddi knyazning oldiga olib borganliklarini, knyazning o'zi bilan so'zlashganini, knyazning xursand bo'lganini va erta bilan ularni ruslar daraxt kesadigan joyda – Michik daryosining narigi yog'idagi Shalin yalangligida kutib olishga va'da berganini gapirishga tushdi. Bota o'zi bilgan tafsilotlarini qo'shib, hamrohining so'zini bo'lib turdi.

Hojimurod ruslarga qo'shilmoqchi bo'lgan taklifiga Voronsov aniq qanday so'zlar bilan javob berganligini mufassal so'radi. Xon-Magoma ham, Bota ham knyazning ularni mehmon sifatida qabul qilishgani va ko'p narsalar va'da qilishganini ayt-dilar. Hojimurod yana yo'l haqida savollar berdi. Xon-Magoma yo'lni yaxshi bilgani uchun to'ppa-to'g'ri olib borishganini aytib, uni ishontirgach, Hojimurod yonidan pul chiqarib, Botaga va'da qilingan uch so'mni berdi: o'z odamlariga esa xurjundan o'zining oltin suvi yugurtirilgan qurolini va salla o'ralgan paxini in'om qildi, muridlariga bo'lsa, ruslarning oldiga durust bo'lib borish uchun tozalanishni buyurdi. Qurollarni, egarlarni, otlarning egar-jabduqlarini tozalab bo'lishgunlaricha, yulduzlar so'nib, kun yorishib qoldi va tonggi shabada esa boshladi.

V

Tong qorong'isida Poltoratskiy yetakchiligida bolta ko'targan ikki rota askar Chahgirin darvozasidan o'n chaqirim nariga chiqib borishdi va saf bo'lib yoyilib, tong yorishishi bilanoq daraxt kesishga tutinishdi. Gulxanda pisillab va tarsillab yonayotgan ho'l shoxlarning tutuni bilan qo'shilib ketgan tuman soat sakkizlarda ko'tarildi, ilgari besh qadam naridan bir-birini ilg'amay, faqat ovozi eshitayotgan daraxt kesuvchilar gulxanlarni ham, o'rmon ichidan o'tgan – ustiga daraxtlar ag'angan yo'lni ham ko'ra boshladilar, quyosh goh yorug' bo'lib tuman ichidan ko'rinib qolar, goh yana yashirinar edi. Yalanglikda, yo'l bo'yidagi doiralarning ustida o'zining subaltern¹-zobiti Tixonov bilan Poltoratskiy, uchinchi rotaning ikki askari va

¹ *Subaltern* – zobit, kichik zobit.

sobiq kavalergard¹, duelda urishgani uchun darajasi pasaytirilib askarlikka tushirib qo'yilgan – Poltoratskiyning Pajeskiy korpusi²dagi o'rtog'i – baron Freze o'tirar edi... Nog'oralarning yon-atrofida tashlandiq qog'ozlar, papiros qoldiqlari va bo'sh shishalar sochilib yotardi. Zobitlar aroq ichib bo'lishib, ovqat yeb, ingliz pivosini ichib o'tirishar edi. Nog'orachi uchinchi shishani ochdi, Poltoratskiy uyquga to'ymanligiga qaramay, o'ziga xos ruhiy ko'tarinkilik va sof, quvnoq kayfiyatda edi: u bunday vaqtlarda, ya'ni xavf yuz berishi mumkin bo'lgan yerda o'z askarlari va o'rtoqlari orasida bo'lib, o'zini doimo tetik his etar edi.

Zobitlar orasida so'nggi yangilik – general Slepsovning o'limi haqida qizg'in suhbat borardi. Bu o'lim borasida hech kim olamdagi eng muhim qonun – hayotning tugashi va o'zi paydo bo'lgan manbaga qaytib borish muqaddas qonun ekani-ni ko'rmas, balki qilich bilan tog'liklarga tashlangan va ularni botirlik bilan tig'dan o'tkazgan abjir zobitning azamatligini til-ga olardi, xolos.

Garchi bularning hammalari, ayniqsa, jangda bo'lgan zobitlar, u vaqtlarda Kavkazdagidek urushlarda, umuman, hech qachon va hech yerda, taxmin qilinadigan va tasvir etiladigan ro'baro kelishib qilich bilan chopishishlar bo'lmasligini bilsalar-da (mabodo shunday ro'baro kelinib qilich va nayza san-chishlar bo'lsa, hamma vaqt faqat qonunchilargina chopiladi va nayzalanadi), va bilishlari mumkin bo'lsa-da, bu ro'baro kelib jang qilish haqidagi uydirma gap zobitlar tarafidan e'tirof qilinar hamda ularga g'urur va xursandlik bag'ishlar edi; ular bu mag'rurlik va xursandlik bilan biri botirlangan, biri, ak-sincha, eng kamtarin qiyofada, Slepsovning boshiga tushgani singari, har daqiqa sayin har birlarining boshlariga kelishi mumkin bo'lgan o'limni pisand qilmasdan, chekishib, ichishib, hazillashib, nog'oralar ustida o'tirishar edi. Haqiqatan ham xuddi shu payt – suhbatning o'rtasida yo'lning chap tomonidan

¹ *Kavalergard* – gvardiya otliq zobiti.

² *Pajeskiy korpusi* – zodagonlarning bolalari uchun ochilgan imtiyozli harbiy maktab.

qarsillab otilgan miltiq tovushi eshitildi va otilgan o'q, qayerdadir tumanli havoda g'uvullab borib, tarsillab daraxtga tegdi. Dushmannning o'qiga askarlarning miltig'idan otilgan bir qancha salobatli – qattiq o'q tovushlari javob berdi.

– O'h-o', – deya Poltoratskiy ko'tarinki ovoz bilan qichqirdi, – bizning safda emasmi? Qani, Kostya birodar, – u Frezega murojaat qildi, – sening baxting. Rotaning yoniga bor. Biz hozir ajoyib bir jang yasaymiz! Tomosha ko'rsatamiz.

Mansabdan tushgan baron o'rnidan irg'ib turdi-da, tez-tez qadam tashlab o'z rotasi turgan joyga qarab tutun ichiga kirib ketdi. Poltoratskiyga o'zining kichkina qora to'riq kabardin otini keltirib berdilar, u otiga mindi, so'ng rotani safga tizib, miltiq otilgan tarafga, safga tizilayotgan askarlar yoniga jadallab ketdi. Safdagi askarlar o'rmonning labida, yalang'och tik jarning oldida edi. Shamol o'rmonga qarab esar va jarning yonbag'rigina emas, hatto narigi tomoni ham yaqqol ko'rinar edi.

Poltoratskiy saf oldiga yetib kelgan vaqtda quyosh tuman ichidan mo'raladi, jarning u yog'ida, mayda daraxtlarning yonidan yuz sarjin¹larcha narida bir qancha otliqlar ko'rindi. Bular Hojimurodning orqasidan tushgan va uning ruslarga kelib qo'shilishini ko'rmoqchi bo'lgan chechenlar edi. Ulardan biri safga tizilayotgan askarlarga qarata o'q uzdi. Bir qancha askar unga javob qaytardi. Chechenlar orqaga qaytdilar, otishma to'xtadi; ammo Poltoratskiy rota bilan yetib kelgach, yana o'q uzishga buyurdi, komanda bo'lishi bilan butun saf bo'ylab, chiroyli, bir tekis tutun taratib, jonli, tetiklantiruvchi, bir vaznda otilayotgan miltiq ovozlari eshitila ketdi. Askarlar bu tomoshaga xursand bo'lishib, miltiqlarini o'qlashga shoshilar va ustma-ust o'q uzar edilar. Chechenlarning g'ayrati qistadi, shekilli, oldinga yugurib chiqishib, askarlarga qarata orqama-orqa bir qancha o'q uzdilar. Ularning o'qi bitta askarni yarador qildi. Bu askar maxfiy qorovullikda bo'lgan Avdeyev edi. O'rtoqlari yoniga kelishganida, u ikki qo'li bilan qornidagi jarohatini ushlab, muk tushib yotar va tebranib ingrar edi.

¹ *Sarjin* – qadimgi rus uzunlik o'lchov birligi. Taxminan, 2,13 metrga teng.

– Miltiqni endigina o‘qalayotgan edim, tars etgan ovozni eshitdim, – dedi u bilan birga otishayotgan askar, – qarasam, buning miltig‘i qo‘lidan tushib yotibdi.

Avdeyev Poltoratskiyning rotasidan edi. Poltoratskiy to‘p-
lanib turgan askarlarni ko‘rib, ularning yoniga keldi.

– Ha, og‘ayni, o‘q tegdimi? – dedi u. – Qayeringga? Avdeyev javob bermadi.

– Miltig‘imni endigina o‘qalayotgan edim, janobi oliylari, – dedi Avdeyevning hamrohi, – tars etgan ovozni eshitdim, qar-
asam, uning miltig‘i qo‘lidan tushib yotibdi.

– E, attang, – dedi Poltoratskiy. – Nima, og‘riyaptimi, Avdeyev?

– Og‘riyotgani yo‘g‘-u, yurishga qo‘ymayapti. Jindek sha-
rob bo‘larmidi, janobi oliylari.

Aroq, ya‘ni Kavkazda askarlar ichadigan spirt topildi, Pa-
nov qovog‘ini osiltirgan holda uni Avdeyevga tutdi. Avdeyev
og‘ziga olib bordi, ammo shu zahotiyoq spirtni chetga surdi.

– Tomog‘imdan o‘tmaydi, o‘zing ich, – dedi.

Panov qolgan spirtni ichib tugatdi. Avdeyev yana o‘rnidan
turishga harakat qildi, ammo turolmay yana yotib qoldi. Shun-
da shinelini yerga yozib Avdeyevni yotqizdilar.

– Janobi oliylari, polkovnik kelyapti, – dedi feldfebel¹ Pol-
toratskiyga.

– Xo‘p, yaxshi, sen boshqar, – dedi Poltoratskiy va otiga
qamchi bosib, Voronsovni qarshilagani ketdi.

Voronsov o‘zining nasldor ingliz ayg‘irini minib, polk mu-
lozimi – kazak va tarjimon chechen bilan birga kelardi.

– Nima gap? – u Poltoratskiydan so‘radi.

– Bir to‘da chechenlar kelib, askarlarga hujum qildi, – deb
javob berdi Poltoratskiy.

– Xo‘sh, xo‘sh, hamma ishni siz boshlagandirsiz?

– Men emas, axir, knyaz, – dedi Poltoratskiy tabassum bi-
lan, – o‘zlari boshladilar.

– Bir askar yarador bo‘lgan deb eshitdim.

– Ha, juda achinarli bo‘ldi, yaxshi askar edi.

¹ *Feldfebel* – o‘nboshi.

– Og‘ir yaralanganmi?

– Og‘ir, shekilli, qornidan.

– Siz qayoqqa ketayotganimni bilasizmi? – deb so‘radi Voronsov.

– Bilmayman.

– Nahotki fahmlamaysiz?

– Yo‘q.

– Hojimurod bizga o‘tdi va hozir bizni qarshi oladi.

– Yo‘g‘-e!

– Kecha undan odam kelgan edi, – dedi Voronsov shodlik tabassumini zo‘rg‘a bosib turib. – Hozir meni Shalin yalangligida kutib turishi kerak, siz askarlarni yalanglikkacha joylang-da, oldimga keling.

– Xo‘p, – dedi Poltoratskiy qo‘lini papaxiga qo‘yib, so‘ng rotasi yoniga ketdi. O‘zi safning o‘ng tomonini boshlab olg‘a yurdi, chap tomonini olib borishni feldfebelga topshirishdi. Bu orada askarlar yaralangan Avdeyevni qal‘aga olib ketdilar.

Poltoratskiy orqasidan chopib kelayotgan otliqlarni ko‘rgan vaqtda Voronsovning oldiga kelayotgan edi. U to‘xtab ularni kutib turdi.

Hammadan oldinda oq yolli otga minib, oq cherkaska va salla o‘ragan, papax kiygan hamda oltin suvi yugurtirilgan qurol osgan devday bir kishi kelmoqda edi. Bu odam Hojimurod edi. U Poltoratskiyning yoniga kelgach, tatarchalab bir narsa dedi. Poltoratskiy anglamaganligiga ishora qilib, qoshlarini ko‘tardi, qo‘llarini yozdi-da, iljaydi. Hojimurod tabassumga tabassum bilan javob berdi, bu tabassum bolalarnikidek sofligi bilan Poltoratskiyni hayratga soldi. Poltoratskiy bu qo‘rqinchli tog‘likni shunday holda ko‘raman, deb hech kutmagan edi. U qovoq-tumshug‘i osilgan, dag‘al, begona bir kishini kutgan edi, vaholanki, oldida oddiy, ko‘pdan beri do‘st bo‘lib yurgan kishining tabassumiga o‘xshash ochiq chehrali bir kishi turar edi. Unda faqat bir narsa, ayniqsa, yaqqol ko‘rinardi: u boshqa odamlarning ko‘ziga o‘qtin-o‘qtin yirik-yirik ko‘zlari bilan sinchiklab, sokin nazar solar edi.

Hojimurodning jilovdorlari to‘rt kishidan iborat edi. Bu jilovdorlar ichida bugun kechasi Voronsovning yoniga borgan Xon-Magoma ham bor, uning kipriksiz, qora, shahlo ko‘z, qizil kulcha yuz chehrasida xursandlik ifodasi barq urib turar edi. Yo‘g‘on, hamma yog‘ini jun bosgan, qoshlari o‘siq yana bir kishi ham bor edi. Bu kishi Hojimurodning butun mulkini tasarruf etuvchi tavlin¹ Hanafiy edi. U ustiga liq to‘ldirilgan xurjun ortilgan yordamchi otni yetaklab olgan edi. Jilovdorlarning ichida ikki kishi alohida ajralib turardi: biri – yosh, beli ayollarnikiday xipcha, yelkasi keng, endi sabza ura boshlagan sariq mo‘ylovli qo‘yko‘z go‘zal yigit Eldor; ikkinchisi – bir ko‘zi g‘ilay, qosh va kipriksiz, kuzalgan sariq soqolli, burni va yuzida ortig‘i bor chechen Gamzalo edi.

Poltoratskiy Hojimurodga yo‘lda kelayotgan Voronsovni ko‘rsatdi, Hojimurod unga qarab yurdi, uning yoniga kelgach, o‘ng qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib, tatarchalab bir narsa dedi-da, to‘xtadi. Tarjimon chechen tarjima qildi.

– Rus podshosining ixtiyoriga o‘taman, deydi, unga xizmat qilishni istayman. Buni ko‘pdan beri xohlar edim, Shomil qo‘ymadi, deydi.

Voronsov tarjimonning so‘zini tinglab bo‘lgach, charm qo‘lqopli qo‘lini Hojimurodga uzatdi. Hojimurod bu qo‘lga qaradi, bir nafas xayol surdi, keyin uni mahkam qisdi va goh tarjimonga, goh Voronsovga qarab, yana bir narsa dedi.

– U hech kimning yoniga chiqishni istamaganini va faqat sening yoninggagina chiqmoqchi bo‘lganini, chunki sen sardorning o‘g‘li ekanligingni aytdi. Seni qattiq hurmat qilaman, deydi.

Voronsov tashakkur ishorasini bildirib, boshini qimirlatib qo‘ydi. Hojimurod o‘z odamlarini ko‘rsatib yana bir narsa dedi.

– U, bu odamlar mening muridlarim, bular ham menga o‘xshab ruslarga xizmat qiladilar, deydi.

Voronsov ularga qaradi va boshini qimirlatib qo‘ydi.

¹ *Tavlin* – Shimoliy Dog‘istonda yashovchi xalq.

Xushchaqchaq, kipriksiz qora koʻz chechen – Xon-Mago-ma ham boshini qimirlatib, Voronsovga qandaydir kulgili bir narsa aytdi. Hamma yogʻini jun bosgan avaristonlik kishi tiniq oq tishlarini koʻrsatib iljaydi. Sariq Gamzalo boʻlsa faqat bir nafasgina oʻzining qip-qizil koʻzini yalt etkazib Voronsovga tashladi, soʻng yana otining quloqlariga tikildi.

Voronsov va Hojimurod, jilovdorlar bilan birga, qalʼaga qarab ketayotganlarida safdan boʻshatilgan askarlar toʻplani-shib taʼna qila boshladilar.

– Qancha odamni halok qildi, laʼnati. Endi-chi, uni siylash-larini koʻraverasan, – dedi birovi.

– Boʻlmasam-chi, Shomilning birinchi sardori boʻlgan. Endi u yogʻini qoʻyaver!

– Nimasini aytasan, azamat yigit.

– Sarigʻi-chi, sarigʻi, xuddi yirtqich hayvonga oʻxshab koʻz qirini tashladi.

– Oʻh, it boʻlsa kerak.

– Hammalari sariqni chandidilar.

Daraxt kesilayotgan joydagi yoʻlga yaqin boʻlgan askarlar Hojimurodni koʻrgani yoʻlga yugurib chiqishdi. Zobit ularga qarab qichqirdi, lekin Voronsov uni toʻxtatdi.

– Qoʻyaver, oʻzlarining eski tanishlarini koʻrsinlar. Sen buning kim ekanini bilasanmi?

Voronsov inglizcha talaffuz bilan soʻzlarni choʻzib gapirib, yaqinida turgan askardan soʻradi.

– Hech bilmayman, janobi oliylari.

– Bu Hojimurod boʻladi, eshitganmisan?

– Qanday qilib eshitmayin, janobi oliylari, uni koʻp kaltak-laganmiz.

– Ha, undan ham kaltak yegansiz.

– Xuddi shunday, janobi oliylari, – boshliq bilan gaplashi-shiga muyassar boʻlgani uchun mamnun boʻlgan askar javob berdi.

Hojimurod oʻzi haqida soʻzlashayotganlarini anglaganidan koʻzlarida quvnoq bir tabassum yarqiradi. Voronsov juda xur-sand holda qalʼaga qaytdi.

Voronsov Rossiyaning Shomildan keyin ikkinchi o‘rin-da turgan eng kuchli dushmanini jazb etish va qabul qilish o‘ziga, aynan o‘ziga muyassar bo‘lgani tufayli g‘oyat mamnun edi. Lekin birgina narsa ko‘ngilsiz edi: Vozdvijenskiyda qo‘shin ustidan qo‘mondonlik qiluvchi general Meller-Zakomelskiy bo‘lib, aslida, butun ishni u orqali olib borish kerak edi. Voronsov bo‘lsa, unga xabar bermasdan, hamma ishni o‘zi bajardi. Shuning uchun ham ko‘ngilsizlik yuz berishi mumkin edi. Bu fikr Voronsovning kayfiyatini biroz buzmoqda edi.

Voronsov uyiga yetgach, Hojimurodning muridlarini polk mulozimiga topshirdi, o‘zi esa Hojimurodni uyiga olib kirib ketdi.

Knyaginya Mariya Vasilyevna yasangan, yuzida tabassum, o‘g‘li – olti yoshli jingalak sochli go‘zal bola bilan birga Hojimurodni mehmonxonada kutib oldi. Hojimurod qo‘llarini ko‘ksiga qo‘yib, bir qadar tantanada ular bilan birga ichkari-ga kirgan tarjimon orqali o‘zini knyazning mehmoni hisoblaganini, negaki knyaz uni o‘z uyida qabul qilganini, mehmon uchun mezbanning butun oilasi muqaddas ekanini aytdi. Hojimurodning sirtqi ko‘rinishi ham, muomalasi ham Mariya Vasilyevnaga yoqib tushdi. Knyaginya o‘zining katta, oppoq qo‘lini Hojimurodga uzatgan paytda, uning gup etib qizarib ketganligi knyaginyani yanada maftun etdi. U Hojimurodni o‘tirishga taklif qildi va undan kofe ichasizmi, deb so‘radi-da, kofe keltirishni buyurdi. Biroq kofe keltirilgach, Hojimurod ichmadi. U ruschani uncha-muncha anglar, ammo gapirolmas va anglamagan vaqtda iljayar edi; uning tabassumi Poltoratskiy-ga yoqqani kabi Mariya Vasilyevnaga ham xush keldi. Mariya Vasilyevnaning jingalak sochli, o‘tkir ko‘zli o‘g‘ilchasi Bulka esa, zo‘r jangchi deb eshitgani Hojimuroddan ko‘zlarini olmay onasining yonida turardi.

Voronsov Hojimuroddan uzr so‘rab, uning qo‘shilganligi haqida boshliqlarga xabar berish uchun idoraga ketdi.

Voronsov Grozniy shahriga, soʻl qanot boshligʻi general Kozlovskiyga xabar berib, otasiga xat yozib boʻlgach, xafa ham, ortiqcha erkalatib ham yubormasdan muomala qilish kerak boʻlgan begona, qoʻrqinchli kishini xotini oldida qoldirib ketgani uchun Mariya Vasilyevnaning norozi boʻlishidan qoʻrqib, shoshilgancha uyiga qaytdi. Ammo behudaga tashvishlangan edi. Hojimurod Voronsovning oʻgay oʻgʻli Bulkani tizzasiga olib, kresloda oʻtirar va boshini quyi solib diqqat bilan Mariya Vasilyevnaning soʻzlarini tarjima qilib borayotgan tarjimonning gapini tinglayotgan edi. Mariya Vasilyevna, agar u har bir tanishiga u maqtagan narsasini berib yuboraversa, tez orada hech vaqosiz qolishini aytdi.

Hojimurod knyaz kirishi bilan tizzasidan Bulkani tushirdi va shu zahotiyoq qatʼiy va jiddiy qiyofaga kirib, oʻrnidan turdi. U Voronsov joylashgandan soʻnggina joyiga oʻtirdi. Keyin suhbatni davom ettirib, Mariya Vasilyevnaning soʻzlariga javoban ularning qonuni shunday ekanini, oshnasiga yoqqan narsaning hammasini unga berish kerakligini aytdi.

– Sening oʻgʻling mehmondoʻst, – dedi u ruschalab tizzasiga yana chiqib olgan Bulkaning jingalak sochlarini silab.

– Sening qaroqching juda yaxshi odam ekan, – dedi Mariya Vasilyevna eriga fransuzchalab. – Bulka uning xanjariga qiziqqan edi, xanjarni unga taqdim qildi.

Bulka xanjarni otasiga koʻrsatdi.

– Cʼet un objet de prix¹, – dedi Mariya Vasilyevna.

– Al faudra trouver lʼoccasion de lui faire cadeau², – dedi Voronsov.

Hojimurod bolaning jingalak sochini silab:

– Yigit, yigit, – deb gapirib oʻtirardi.

– Juda yaxshi, juda yaxshi xanjar, – dedi Voronsov oʻrtasidan yoʻl tushgan, oʻtkir poʻlat xanjarni yarmiga qadar sugʻurib koʻrib. – Rahmat, dedingmi?

– Undan soʻra, men nima bilan uni xursand qila olaman, – dedi Voronsov tarjimonga.

¹ Bu qiymatli narsa. (*Frans.*)

² Unga ham biron narsa taqdim qilish paytini topish kerak. (*Frans.*)

Tilmoch tarjima qilib berdi. Hojimurod shu zahotiyoyq hech narsa kerak emasligini, ammo uni namoz o'qish mumkin bo'lgan bir joyga olib borishlarini iltimos qilishini aytdi. Voronsov xizmatchini chaqirib, Hojimurodning istagini bajo etishni buyurdi.

Hojimurod o'ziga berilgan uyda yolg'iz qolishi bilanoq yuzi o'zgardi: zavq va haligi muloyimlik, haligi tantana yo'qoldi, ular o'rniga tashvish ifodasi cho'kdi.

Uning Voronsov tomonidan qarshi olinishi o'zi kutgandan ko'p daraja yuqori bo'ldi. Ammo bu qarshi olish qancha yaxshi bo'lsa, Hojimurod Voronsovga va uning zobitlariga shuncha oz ishonardi: u hamma narsadan – uni ushlab, oyoq-qo'lga kishan solib Sibirga jo'natishlaridan yoki to'g'ridan to'g'ri o'ldirishlaridan qo'rqqar, shuning uchun ham sergaklanib turar edi.

U yoniga kelgan Eldordan muridlar qayerga joylandilar, otlar qayerda, ularning qurollarini olib qo'ymadilarmi, deb so'radi.

Eldor otlar knyaz otxonasida ekanligini, odamlarni saroyga joylashtirganlarini, qurollarini o'zlarida qoldirganliklarini va tarjimon ularni ovqat hamda choy bilan mehmon qilayotganini aytdi.

Hojimurod hayron bo'lib bosh chayqadi, so'ng yechinib, namoz o'qishga kirishdi. U namozni o'qib tugatgach, kumush xanjarini keltirib berishni buyurdi. U kiyinib belbog'ini bog'ladi-da, bundan so'ng nima bo'lishini kutib taxta¹ga chiqib o'tirdi.

Soat beshlarda uni knyaznikiga ovqatga chaqirdilar.

Hojimurod ovqat vaqtida palovdan boshqa hech narsa yemadi, palovni ham tovoqning xuddi Mariya Vasilyevna o'ziga suzib olgan yeridan olib tarelkaga soldi.

– U, bular zaharlab qo'yishmasin, deb qo'rqqyapti, – dedi Mariya Vasilyevna eriga. – U xuddi men olgan joydan oldi. – So'ng shu zahotiyoyq tarjimon orqali yana qachon namoz o'qishini so'rab, Hojimurodga murojaat qildi. Hojimurod besh barmog'ini ko'tarib, quyoshni ko'rsatdi.

¹ *Taxta* – ustiga gilam yopilgan, o'tirish uchun qilingan so'ri, past divan.

– Demak, yaqin qolibdi.

Voronsov yonidan bregetini¹ oldi-da, murvatini bosdi, soat to'rt-u chorakka urdi. Bu tovush, aftidan, Hojimurodga qiziq tuyuldi, shekilli, u yana jaranglatishini va soatni ko'rsatishni so'radi.

– Voila l'occasion. Donnez-lui la montre², – dedi Mariya Vasilyevna eriga.

Voronsov shu zahotiyoyq soatni Hojimurodga taqdim qildi. Hojimurod qulluq qilib, soatni oldi. U bir necha bor murvatni bosdi, quloq soldi va ma'qullab boshini qimirlatdi.

Ovqatdan so'ng knyazga Meller-Zakomelskiyning mulozimi kelganini xabar qildilar.

Mulozim general Hojimurodning knyazga qo'shilganini bilib, bu haqda unga xabar qilinmaganligidan juda norozi bo'lganini va uni tezda o'z oldiga yetkazishni talab qilganini bildirdi. Voronsov generalning buyrug'i bajarilishini aytdi, so'ng tarjimon orqali Hojimurodga generalning talabini eshittirib, undan o'zi bilan birga Mellerning oldiga borishini iltimos qildi.

Mariya Vasilyevna mulozimning nima uchun kelganini bilgach, darhol eri bilan general o'rtasida ko'ngilsiz bir voqea yuz berishi mumkinligini angladi va erining har qancha rad qilishiga qaramasdan, ular bilan birgalikda general oldiga borganini otlandi.

– Vous feriez beaucoup mieux de restez; c'est mon affaire mais pas la votre.³

– Vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame la denerale⁴.

– Boshqa vaqtda borsang bo'lar edi.

¹ *Breget* – mashhur fransuz ustasi Breget (1747–1823) tomonidan yasalgan yon soat; juda to'g'ri yuradi, har chorak soatda bir jom chaladi, oy va sanalarni ko'rsatadigan ishorasi ham bor.

² Mana, qulay payt. Soatni unga taqdim qil. (*Frans.*)

³ Agarda sen qolsang, juda yaxshi ish qilgan bo'lar eding, bu sening ishing emas, mening ishim. (*Frans.*)

⁴ Sen menga generalning xotinini ko'rib kelishim uchun qarshilik qilolmay-san. (*Frans.*)

– Men hozir borishni istayman.

Iloj yo‘q edi. Voronsov ko‘ndi va uchalasi birga ketishdi.

Ular ichkariga kirgach, qovog‘i solingan Meller Mariya Vasilyevnani odob bilan xotinining oldiga kuzatib qo‘ydi, mu-lozimga esa Hojimurodni qabulxonaga olib kirishni va buyruq bo‘lmaguncha hech qayoqqa chiqarmaslikni buyurdi.

– Marhamat, – dedi u Voronsovga, kabinet eshigini ochib va knyazni o‘zidan oldin xonaga kirgizib.

U kabinetga kirgach, knyazning qarshisida to‘xtadi va uni o‘tirishga taklif qilmay:

– Bu yerda harbiy boshliq menman, shuning uchun ham dushman bilan bo‘ladigan butun muzokara men orqali bo‘li-shi kerak. Nima uchun siz Hojimurodning qo‘shilishi haqida menga xabar bermadingiz?

Voronsov g‘azablangan generalning qo‘pol muomalasi tu-fayli hayajondan oqarib, shu bilan birga o‘zi ham g‘azabga kelib:

– Mening yonimga elchi kelib, Hojimurod menga qo‘shil-moqchi bo‘lganini aytdi, – deb javob berdi.

– Men, nima uchun menga xabar bermadingiz, deb so‘ra-yapman!

– Men xabar bermoqchi edim, baron, ammo...

– Men sizga baron emas, balki janobi oliylaridirman!

Baronning zo‘rg‘a bosib turgan g‘azabi ana shu yerda bir-dan toshib ketdi. U ko‘pdan beri dilida saqlab yurganlarining hammasini to‘kib soldi.

– Men o‘z podshohimga yigirma yetti yillik xizmatimni ke-chagina kelgan kishilar qarindoshlik aloqalaridan foydalanib, tumshug‘imning tagida, ularga daxli bo‘lmagan ishlarni bosh-qaraversinlar, deb qilgan emasman.

– Janobi oliylari, nohaq narsalarni gapirmasligingizni so‘-rayman, – Voronsov uning so‘zini bo‘ldi.

– Men haqiqatni gapiryapman va bunday ishlarga yo‘l qo‘ymayman... – dedi general yanada battarroq g‘azabga kelib.

Shu vaqtda yubkasini shildiratib Mariya Vasilyevna, uning orqasidan bo‘yi pastroq, kamtar bir xonim – Meller-Zakomel-skiyning xotini kirib keldi.

– Ha, yetar, baron. Simon sizni xafa qilmoqchi emasdi, – dedi Mariya Vasilyevna.

– Men, knyaginya, u haqda gapirayotganim yoʻq...

– Qani, keling, yaxshisi shu gapni qoʻyaylik. Bilasizmi, yomon munozara yaxshi janjaldan afzal. Men nima deyapman... – dedi Mariya Vasilyevna va kulib yubordi.

Achchiqlangan general goʻzal xotinning jozibali tabassumiga taslim boʻldi. Uning lablari jilmayib ketdi.

– Men nohaq ekanligimga iqorman, – dedi Voronsov, – lekin...

– Men ham qizishib ketdim, – dedi Meller va knyazga qoʻlini berdi.

Yarashdilar. Hojimurodni hozircha Mellernikida qoldirishga, keyin soʻl qanot boshligʻi oldiga yuborishga qaror qilindi.

Hojimurod qoʻshni xonada oʻtirardi. U garchi ular gapirayotgan gaplarga tushunmasa-da, anglashi lozim boʻlgan narsani: ular oʻzi haqida tortishayotganini va Shomildan ajralib kelishi ruslar uchun juda katta ahamiyatga ega boʻlgan bir ish ekanini, shuning uchun ham agar uni surgunga yubormasalar va oʻldirmasalar, oʻzidan koʻp narsa talab qilishlari mumkin ekanini angladi. Bundan tashqari, u Meller-Zakomelskiy boshliq boʻlsa-da, uning qoʻl ostidagi kishi Voronsov erishgan darajaga ega emasligini va Meller-Zakomelskiy emas, balki Voronsov muhim ekanini ham angladi. Shuning uchun ham Meller-Zakomelskiy Hojimurodni oʻz huzuriga chaqirib, gap soʻray boshlaganda, Hojimurod oqposhshoga xizmat qilish uchun togʻdan chiqib kelganini va butun narsa toʻgʻrisida faqat uning sardoriga, yaʼni Tiflisdagi bosh qoʻmondon knyaz Voronsovga hisob berishini aytib, oʻzini viqorli va magʻrur tutdi.

VII

Yaralangan Avdeyevni qalʼadan chiqaverishdagi kichkina, taxta tomli binoga oʻrmashtirilgan kasalxonaga olib keldilar-da, umumiy palatadagi boʻsh karavotlardan biriga yotqizdilar. Palatada toʻrt kasal bor edi: biri – haroratning zoʻridan oʻzi-

ni bilmay yotgan terlama, ikkinchisi – rangi o'chgan, ko'zlarining taglari ko'karib ketgan, isitmaning xurujini kutib ha-deb esnayotgan bezgak, yana ikkitasi bundan uch hafta avval bo'lgan urushda biri panjasidan (bunisi turib yurgan edi), ikkinchisi kaftidan (bunisi karavotda o'tirgan edi) yaralanganlar edi. Terlama kasaldan boshqa hammasi yangi yaradorni o'rab olishib, uni keltirgan kishilardan so'ray ketdilar.

– Ba'zan o'q yomg'irdek yog'sa ham hech narsa bo'lmaydi, bu safar esa hammasi bo'lib besh marta o'q uzildi, xolos, – keltiruvchilardan biri gapirib berdi.

– Har kimning peshanasi-da.

Avdeyev karavotga yotqizganlarida, og'riqqa chiday olmay qattiq:

– Voy! – deb yubordi. Yotqizib bo'lganlaridan keyin esa qovog'ini soldi-da, boshqa ingramadi, lekin oyoq uchlarini to'xtovsiz qimirlatib yotdi. U yarasini qo'li bilan ushlab, qimirlamasdan qarshisiga tikilmoqda edi. Doktor keldi va o'q orqadan chiqib ketganmi-yo'qmi, ko'rish uchun yaradorni ag'darib yotqizishni buyurdi.

– Bu nima? – doktor Avdeyevning yelkasi va orqasidan kattakon, bir-biriga chalishtirilgan oq chiziqlarni ko'rsatib so'radi.

– Bu eski narsa, janobi oliylari, – dedi inqillab Avdeyev.

Bu chiziqlar ichib bitirilgan pul uchun berilgan jazoning izlari edi. Avdeyevni yana ag'dardilar, so'ng doktor zond¹ bilan qornini uzoq kovladi, o'qni axtardi, lekin ololmadi. Doktor yaraga yopishqoq plastirni yopishtirib, uni bog'lab bo'lib ketdi, yarani kovlagan va bog'lagan vaqtda Avdeyev tishini tishiga qo'yib, ko'zlarini yumib yotdi. Doktor ketgachgina u ko'zlarini ochdi va taajjub bilan atrofiga qaradi. Uning ko'zlari kasallarga va feldsherga tikilsa-da, go'yo ularni ilg'amas, balki, qandaydir uni hayron qoldiradigan boshqa bir narsalarni ko'rar edi.

Avdeyevning o'rtoqlari – Panov va Seryoginlar kelishdi. Avdeyev hamon o'sha holda, taajjub bilan qarshisiga tikilgan-cha yotardi. U garchi ko'zlari to'ppa-to'g'ri o'rtoqlariga qarab turgan bo'lsa-da, anchagacha ularni taniy olmadi.

¹ Zond – a'zolarining ichki tomonini tekshirish uchun ishlatiladigan asbob.

– Pyotrğa, uyingga aytib yuboradigan ishing yo‘qmidi? – dedi Panov.

Avdeyev garchi Panovning yuziga qarab turgan bo‘lsa-da, javob bermadi. – Men, uyingga aytib yuboradigan biror gaping yo‘qmi, deyapman, – Panov uning suyagi yo‘g‘on qo‘lini turtib, yana so‘radi.

Avdeyev xuddi uyg‘ongandek bo‘ldi.

– Ha, Antonich?

– Ha, mana keldim. Uyingga biror narsa aytib yubormaysanmi? Seryogin yozib yuboradi.

– Seryogin, – dedi Avdeyev zo‘rg‘a Seryoginga boqib, – yozasanmi?.. Ha, xo‘p, yoz bo‘lmasa: «Sizning o‘g‘lingiz Petruxa, degin, uzoq umr tilaydi...» Akamga hasad qilgan edim. Men senga burun gapirib edim. Endi bo‘lsa, o‘zim xursandman. Mayli, yashasin. Tangri unga uzoq umr bersin, men xursandman. Xuddi shunday yoz.

Bu gaplarni aytib bo‘lgach, ko‘zlarini Panovga tikib, uzoq vaqt jim qoldi.

– Xo‘sh, trubkani topdingmi? – u birdan so‘radi. Panov javob bermadi.

– Trubkani, trubkani topdingmi, deyapman, – Avdeyev takrorladi.

– Sumkada ekan.

– Ha, ha, qani endi menga sham beringlar, men hozir o‘laman, – dedi Avdeyev.

Shu vaqtda o‘z askarini ko‘rgani Poltoratskiy kelib qoldi.

– Xo‘sh, uka, holing og‘irmi? – dedi u.

Avdeyev ko‘zini yumdi va yo‘q, deb boshini chayqadi. Uning yonoq suyagi turtib chiqqan, yuzi qonsiz va jiddiy qiyofada edi. U hech qanday javob bermadi va faqat Panovga murojaat qilib:

– Sham ber, o‘laman! – deb takrorladi.

Uning qo‘liga sham berdilar, lekin barmoqlari bukilmadi, so‘ng shamni barmoqlarining orasiga qistirib ushlab turdilar. Poltoratskiy ketdi, u ketgach, besh daqiqadan so‘ng feldsher qulog‘ini Avdeyevning yuragiga qo‘yib ko‘rdi-da, u o‘lganini aytdi.

Tiflisga yuborilgan ma'lumotda Avdeyevning o'limi quyidagicha ta'rif qilingan edi: «28-noyabrda Kurinskiy polkining ikkinchi rotasi daraxt kesish uchun qal'adan chiqdi. Tush vaqtida tog'liqlar to'dasi daraxt kesuvchilarga qo'qqisdan hujum qildi. Saf chekina boshladi, shu vaqtda ikkinchi rota nayza o'qtalib tog'liqlarni qochirdi. Bu urushda ikki askar yaralandi va biri o'ldi. Tog'liqlar esa o'lgan va yaralanganlar bo'lib yuzga yaqin kishi yo'qotdilar».

VIII

Petruxa Avdeyev Vozdvijenskiy kasalxonasida o'lgan kuni uning keksa otasi, kichik akasining xotini va katta akasining birovga unashib qo'yilgan qizi – hammalari xirmonda suli yanchar edilar. Bir kun burun qalin qor yog'gan va ertalab qattiq sovuq bo'lgan edi. Chol saharlab xo'rozlar qanot qoqqandayoq turdi, muzlab qolgan oynadan oyning yorug' shu'lasini ko'rib, pechkadan tushdi, etigini, po'stinini, shapkasini kiydi, so'ng xirmonga qarab ketdi. U yerda ikki soatcha ishlagandan keyin uyga qaytib keldi va o'g'li bilan xotinlarni uyg'otdi. Xotinlar bilan qiz xirmonga kelganlarida xirmon tozalangan, yog'och kurak va uning yonida boshi osmonga qaratilgan supurgi turar, toza xirmon atrofida boshloqlari bir-biriga taqalgan suli bog'lari uzunasiga ikki qator qilib terib qo'yilgan edi. Ular to'qmoqlarini bir qolipda oldinma-кетин urib, sulini yancha boshladilar. Chol somonlarni maydalab, og'ir to'qmoq bilan qattiq urar, qiz ham shunday qilar, kelin bo'lsa ag'darib turar edi.

Oy botib, kun yorisha boshladi, kalta po'stin va shapka kiygan katta o'g'il – Akim ishlayotganlarning oldiga chiqdi, yoyib qo'yilgan suli yanchilib bo'lgan edi.

– Sen nega tanballik qilasan? – deb baqirdi otasi yanchishdan to'xtab, to'qmoqqa suyanib turib.

– Otlarga qarash kerakmi, axir.

– Otlarga qarash emish, – dedi otasi zaharxandalik bilan. – Kampir qaraydi. To'qmoqni ol. Juda semirib qolibsən, piyanista.

– Nima, sen ichirdingmi, – deb to'ng'illadi o'g'li.

– Nima? – chol xo'mrayib va yanchishdan to'xtab turib, po'pisa bilan so'radi.

O'g'li indamasdan to'qmoqni oldi, ish to'rt to'qmoq bilan davom etdi: tap-tapa-tap, tap-tapa-tap... Tap, – uch zarbdan so'ng cholning og'ir to'qmog'i tushar edi.

– Gardanini qara-ya, xuddi bo'rdoqi qo'ynikidek-a. Meni bo'lsa, lippam ham joyida turmaydi, – dedi chol zarbni o'tkazib va urishning maqomi yo'qolmasin uchun to'qmog'ini havoda aylantirib qo'yib.

Qatorni tamomladilar, so'ng xotinlar tirma bilan somonni olishga kirishdilar.

– Sening o'rningga ketgan Petruxa ahmoq. Askarlikda ahmoqligingni qoqib qo'ygan bo'lardilar, u bo'lsa uyda sandaqalarning beshtasiga arzir edi.

– Xo'p, bo'ldi, endi, ota, – dedi kelini uzilgan bog'larni nari itarib tashlayotib.

– Ha, hammangni o'zim boqsam-u, bittang ham ishlama-sang-da? Petruxa bitta o'zi ikkitangning ishini qilar edi, sen-lardaqa...

Hovlidagi toptalgan yo'ldan puxta o'ralgan jun paytava ustiga kiyilgan yangi chipta kavush bilan qorni g'irchillatib bosib kimdir keldi. Erkaklar sovurilmagan donni kurak bilan bir yerga to'playotgan, xotin-qizlar supurayotgan edilar.

– Oqsoqol kirgan edi, hamma xo'jayinga g'isht tashib be-rishi kerak ekan, – dedi kampir.

– Men nonushta hozirladim. Yura qolinglar.

– Xo'p, otni qo'shib bora qol, – dedi chol Akimga. – Men-ga qara, yana bir kungiday bo'lib, sening uchun javob berib yurmaylik. Petruxani eslagin.

– Petruxa uyda ekanligida uni so'kar edi endi, – Akim ota-siga o'shqirdi, – u yo'q, meni g'ajiydi.

– O'zingdan ko'r, – dedi onasi ham jahl bilan. – Seni Petruxa bilan tenglashtirib bo'lmaydi.

– Xo'p, bo'ldi! – dedi o'g'li.

– Ha, ha, bo'ldi, unni sotib, ichib tamom qilding, endi esa bo'ldi deysan.

– O‘tgan ishga salovat, – dedi kelin.

Ota bilan o‘g‘il o‘rtasida kelishmovchilik ko‘pdan, deyarli Pyotrni askarlikka bergan vaqtdan boshlangan edi. Chol o‘sha kezdayoq kakkuni qirg‘iyga alishtirganini sezgan edi. To‘g‘ri, cholning anglashiga ko‘ra, qonunga muvofiq bola-chaqalikning o‘rniga bolasiz ketishi lozim edi. Akimning to‘rt bolasi bor, Pyotrning esa hech kimi yo‘q, ammo ish vajidan u ham xuddi chol kabi chaqqon, ziyrak, baquvvat, chidamli va hammasidan muhimi, mehnatsevar edi. U tinimsiz ishlardi. Agar u ish qilayotgan kishilarning yonidan o‘tgudek bo‘lsa, xuddi cholga o‘xshab, darrov yordamlasha ketar, yo chalg‘i bilan ikki qator borib kelar, yuk ortishib yuborar, yo daraxt kesishar, yoki o‘tin yorishib berar edi. Chol unga achi-nar, ammo hech narsa qilish mumkin emasdi. Askarlik o‘lim-ga o‘xshagan narsa edi. Askar – kesib olingan bir luqma, u haqda o‘ylash, jon kuydirish behuda edi. Faqat ahyon-ahyon-da chol katta o‘g‘lini chimchib olish uchun uni eslab qo‘yar edi. Ona esa kichik o‘g‘lini tez-tez o‘ylab turar va qariyb ikki yildan beri choldan Petruxaga biroz pul yuborishni so‘rar edi. Lekin chol indamay kelardi.

Avdeyevlar oilasi boy edi, cholning bekitib qo‘ygan pul-lari ham bor, ammo u bu pullarga hech tekkisi kelmas edi. Hozir kampir cholning kichik o‘g‘lini xotirlaganini eshit-gach, undan yana suli sotilganda o‘g‘liga hech bo‘lmaganda bir so‘m yuborishni so‘rashga jazm qildi. U shunday ham qildi. Yoshlar xo‘jayinning xizmatini bajargani ketganla-ridan so‘ng chol bilan ikkisi qolishdi, kampir sulining pu-lidan Petruxaga bir so‘m yuborishga erini ko‘ndirdi. Sovu-rilgan xirmondan o‘n ikki chorak suli uch chanaga mo‘ljal-lanib qanorlarga solingan va qanorlarning og‘zi yog‘och to‘g‘nag‘ichlar bilan puxta to‘g‘nalgach, kampir o‘zi aytib turib xalfaga yozdirgan xatni cholga berdi, chol shaharda xatning yoniga bir so‘m qo‘shib adres bo‘yicha yuborishga va‘da qildi.

Yangi po‘stin va kamzul kiygan, toza oq jun paytava o‘rab olgan chol xatni olib hamyoniga joyladi va Tangriga ibodat

qilib, oldingi chanaga o'tirdi-da, shaharga jo'nab ketdi. Keyingi chanalarda nabirasi kelardi. Chol shaharda saroybonga xatni o'qitib ko'rdi va uni ma'qullab diqqat bilan tingladi.

Onasining Petruxaga yuborgan xatida, birinchidan, duo, ikkinchidan, hammadan salom, Petruxani chaqaloq kezida cho'qintirgan kishining o'lganligi haqidagi xabar va eng oxirida Aksinya (Pyotrning xotini)ning ular bilan birga turishni istamagani va boshqa yerga xizmatchi bo'lib ketib ham, eshitishlariga qaraganda, yaxshi yashayotgani to'g'risida yozilgan edi. Xatda kampirning yig'lab turib, to'g'ridan to'g'ri o'z og'zidan xalfaga aytib turib so'zma-so'z yozdirgan quyidagi gaplari ham ilova qilingan edi.

«Yana so'z shulki, jonim bolam, qo'zichog'im Petrushkam, seni sog'inib yig'lay-yig'lay ko'zim ko'r bo'ldi. Oftobim, sen meni kimlarga qoldirib ketding...» Shu yerga kelganda kampir ho'ngrab yig'lab yubordi-da:

– Bo'ldi, – dedi.

Xatda ham xuddi shunday bo'lib qoldi, lekin na xotinining uydan ketib qolganligi haqidagi xabarni, na bir so'm pulni olish va na onasining so'nggi so'zlarini o'qish Petruxaga nasib qilmadi. Bu xat va pul Petruxa podshoni, vatanni va xristian dinini himoya qilib, urushda o'ldi, degan xabar bilan birga qaytib keldi. Harbiy mirza shunday deb yozgan edi.

Kampir bu xabarni eshitib, toza dodladi, keyin yana ishga tushib ketdi. Birinchi yakshanbadayoq u cherkovga bordi, aza tutdi. Pyotrni o'lganlar ro'yxatiga yozdirib qo'ydi va Tangri-ning quli Pyotrning xotirasi uchun g'arib kishilarga «tabarruk» nonni maydalab ulashdi.

U bilan faqat bir yilgina umr ko'rgan Aksinya ham suyukli erining o'lganini eshitib dod soldi. U ham eriga, ham o'zining xarob bo'lgan butun turmushiga achinar va faryod ichida Pyotr Mixaylovichning chiroyli sochini, uning muhabbatini hamda o'zining yetim Vanka bilan o'tkazgan achchiq turmushini xotirlar va har kimning eshigida sargardon bo'lib yurgan sho'rlik xotiniga emas, balki akasiga achinganligi uchun Petrushkadan qattiq o'pka qilardi.

Yuragining teran joyida esa Pyotrning o'lganiga xursand edi. U hozir uyida yashab turgan prikazchikdan yana bo'yida bo'lib qolgan, endi uni hech kim urisha olmas, prikazchik uning ko'nglini topgan vaqtda, aytishiga qaraganda, unga uylanishi mumkin edi.

IX

Angliyada tarbiyalangan rus elchisining o'g'li Mixail Semyonovich Voronsov yuqori rus mansabdorlari orasida o'sha vaqtlarda kam uchraydigan Yevropa tahsilini ko'rgan, shuhratparast, o'zidan past darajadagi kishilarga nisbatan muloyim, mehribon va o'zidan yuqori bo'lganlarga maxsus nozik muomala qiluvchi kishi edi. Hokimlarsiz va mahkumlarsiz hayotni tan olmasdi. U barcha yuqori mansablarga va nishonlarga ega usta harbiy bo'lib, hatto Kraon yaqinida Napoleonni yenggan kishi sanalar edi. U 51-yilda yetmishdan oshgan bo'lsa-da, hali baquvvat, tetik harakat qilar va eng muhimi, o'z hukmronligini saqlash va o'z shuhratini barqaror qilish, dong taratishga qaratilgan nozik va o'tkir aql, insonga xos barcha mahoratga ega edi. U katta boylikka – ham o'ziniki, ham xotini grafinya Branitskayaga qarashli boylikka va podshoh vakili sifatida oladigan juda katta maoshga ega bo'lib, o'z mablag'ining ko'p qismini Qrimning janubiy sohilida bino qilinayotgan saroy va bog' qurilishiga sarf qilar edi.

1851-yilning 7-dekabrida kechqurun uning Tiflisdagi saroyi oldida uch ot qo'shilgan xabarchi arava kelib to'xtadi. Charchagan, changdan tamom qorayib ketgan, Hojimurodning ruslarga qo'shilganligi haqida general Kozlovskiydan xabar keltirgan zobit, uvushib qolgan oyoqlarini uqalab, qorovullarning yonidan o'tib, saroyning keng zinasidan ichkariga kirib ketdi. Voronsovgacha xabarchi kelganligini aytganlarida kechqurun soat olti bo'lib, u ovqat qilgani ketmoqda edi. Voronsov xabarchini darhol qabul qildi, shuning uchun ham ovqatga bir necha daqiqa kechikdi.

U mehmonxonaga kirgan vaqtda stolga taklif qilingan knyaginya Yelizaveta Ksaveryevnaning atrofida o'tirishgan

o'ttitztacha kishi va to'dalashib derazalar oldida turganlar o'rinlaridan qo'zg'aldilar-da, o'girilib, kiruvchiga qaradilar. Voronsov odatdagi qora harbiy epoletsiz, yarim pogon taqilgan syurtugida bo'lib, bo'yniga oq but taqib olgan edi. Uning qirilgan yuzi muloyim jilmayar va ko'zlari atrofdagilarga qarab suzilar edi.

U sharpasiz qadam bosib ichkariga kirdi va kechikib qolgani uchun ayollardan uzr so'radi, erlar bilan salomlashdi, so'ng 45 yoshli to'la, novcha gruzin knyaginyasi go'zal Manana Orbelianining oldiga kelib, unga qo'l uzatdi. Knyaginya Yelizaveta Ksaveryevna tikandek dag'al mo'ylovli malla generalga o'zi qo'l uzatdi. Gruzin knyaz knyaginyaning o'rtog'i grafinya Shuazyolga qo'lini berdi. Doktor Andreyevskiy mulozimlar va boshqalar bilan, kimlardir xonimlar bilan, ba'zilar shunday o'zlari oldingi ikki juftning orqasidan ketdilar. Kafetan, paypoq va boshmoq kiygan dastyorlar stullarni nari-beri surib o'tirayotganlarga yordamlashdilar, metrdotel¹ kumush kashkuldan bug'i chiqib turgan sho'rvani tantana bilan idishlarga quya boshladi.

Voronsov uzun stolning o'rtasiga o'tirdi. Uning qarshisida xotini knyaginya general bilan o'tirdi. Uning o'ng tomonida go'zal Orbeliani, chap tomonida – qomati zebo, qora, ikki beti qip-qizil, yaltiroq zeb-u ziynatlar taqqan, hech to'xtovsiz jilmayuvchi gruzin knyajna²si o'tirdi.

– Yexsellentes, chere amie, – knyaginyaning qanday xabar keltirildi, degan savoliga javob berib, – Simon a eu de la chance³, – dedi.

Keyin u stol atrofida o'tirganlarning hammasi ham eshita oladigan qilib, Shomilning mashhur va eng bahodir yordamchisi bo'lgan Hojimurod ruslar tomoniga o'tibdi, u bugun-erta Tiflisga keltiriladi, degan ajoyib yangilikni gapirib bera boshladi. Bu o'ta muhim yangilik edi. Chunki Hojimurod bilan muzokara ko'pdan beri davom etardi.

¹ *Metrdotel* – ovqat stolini boshqaruvchi mudir.

² *Knyajna* -- knyaz qizi.

³ Yaxshi xabar, azizim... Semyonning ishi yirik. (*Frans.*)

Ovqatlanayotganlarning hammasi, hatto stolning uzoq bur-chagida o'tirgan va allanimalar to'g'risida gapirib, sekin ku-layotgan yoshlar, mulozimlar va ma'murlar ham jim bo'lib quloq soldilar.

– Xo'sh, general, Hojimurodni sira uchratganmisiz? – knyaz gapini tugatgach, knyagina yonida o'tirgan tikandek dag'al mo'ylovli malla generaldan so'radi.

– Bir necha marta uchratganman, knyagina.

So'ng general 43-yili tog'liklar Gergebilni¹ olganlaridan keyin, Hojimurodning general Passekning otryadiga to'qnash kelganini va ularning ko'z oldida polkovnik Zolotuxinni o'ldi-rib qo'yishiga oz qolganini aytib berdi.

Voronsov generalning gapga kirishib ketganidan mamnun bo'ldi chog'i, so'zlarini iljayib turib tingladi. Lekin Voronsovning chehrasi birdan parishon va ma'yus bir ifoda kasb etdi.

Gapga tushib ketgan general Hojimurod bilan bo'lgan yana boshqa to'qnashuv to'g'risida so'zlab bera boshladi.

– Axir, – dedi general, – janobi oliylari, esingizdami, oziq-ovqat ekspeditsiyasi vaqtida bizni qamal qilgan sardor shu edi-da.

– Qayerda? – Voronsov ko'zlarini suzib, takroran so'radi.

Botir general «qutqazib» olish deb talafotli Darg'in yu-rishida yuz bergan ishni aytmoqda edi. Haqiqatan ham, bu yurishda, agar madadga kelgan qo'shin qamalda qolganlarni qutqazib olmasa, butun askar ularga qo'mondonlik qiluvchi knyaz Voronsov bilan birga halok bo'lardi. Ruslardan talay ki-shi o'lgan va yarador bo'lgan, bir qancha to'p boy berilgandi. Voronsovning boshchiligi ostida Darg'in yurishining sharman-dali bir voqea bo'lgani hammaga ma'lum edi, shuning uchun ham biror kishi Voronsov oldida bu yurish haqida gapirguday bo'lsa, faqat Voronsov bu yurish yuzasidan podshoga yozgan ma'lumot mazmunida, ya'ni bu yurish rus qo'shinining mum-toz muzaffariyati edi, degan mazmunda gapirar edi. «Qutqazib olish» so'zi esa to'g'ridan to'g'ri bu yurishning mumtoz qah-

¹ *Gergebil* – Shimoliy Dog'istondagi bir ovul bo'lib, ruslar Kavkazni olayot-ganda qo'ldan qo'lga ko'p o'tgan.

ramonlik emas, balki ko'p kishilarni halok qilgan yanglishuv ekanini ko'rsatardi. Buni hamma angladi, lekin bu yerdagilarning ba'zilar general gapirayotgan so'zlarning ahamiyatini tushunmaganday bo'lib, ba'zilar esa iljaygan holda bir-birlariga qarab oldilar.

Faqat qattiq qilmo'ylov sariq generalgina hech narsani payqamadi va o'z hikoyasiga qiziqib ketib, bahuzur javob berdi:

– Qutqazib olgan-da, janobi oliylari.

So'ng sevgan mavzuga berilib ketgan general mufassal ravishda Hojimurodning juda chaqqonlik bilan otryadni ikkiga bo'lib yuborganini, agar qutqazib olgani, u alohida bir muhabbat bilan «qutqazib olgani» so'zini takrorladi, kelmaganlarida butun otryad o'sha yerda qolishini so'zlab berdi.

General aytmoqchi bo'lgan narsaning hammasini aytib ulgura olmadi, chunki Manana Orbeliani gapning tagini anglab, generalga Tiflisdagi imoratning qulayliklari haqida savol berib, uning so'zini bo'ldi. General hayron bo'ldi, hammaga va stolning oxirida o'tirgan, ma'noli ko'z qisib astoydil tikilayotgan o'z mulozimiga qarab chiqdi va birdan masalani angladi. U knyaginyaning savoliga javob bermasdan, qovog'ini soldi, jim bo'ldi va oldidagi tarelkada turgan, ko'rinishi va hatto mazasi ham unga yot bo'lgan, nozik taomni shoshilgan holda, chaynamasdan yuta boshladi.

Hamma o'ng'aysizlandi, lekin vaziyatning noqulayligini knyaginya Voronsovaning narigi tomonida o'tirgan, saroy korchalonlaridan biri bo'lmish gruzin knyazi to'g'rilab yubordi. U tabiatan kaltafahm bo'lsa-da, tilyog'lamalik qilishga juda usta edi. Go'yo hech narsani sezmaganday bo'lib qattiq ovoz bilan Hojimurod mextuln¹lik Ahmadjonning xotinini qanday o'g'irlaganini aytib bera boshladi.

– Kechasi qishloqqa kirib o'ziga kerak narsani olgan-u, o'z askarlari bilan jo'nab qolgan.

– Nima uchun unga xuddi o'sha xotin kerak bo'libdi? – deb so'radi knyaginya.

¹ *Mextulin* – tog'li Dog'istonning rus harbiy qo'mondonligi tomonidan qo'yilgan va ularga itoat etadigan xonlar tarafidan idora qilinadigan bir qismi.

– Chunki Hojimurod uning eriga dushman bo‘lgan, uni ta’qib qilib yurgan, ammo to xon o‘lgunicha uni hech yerda uchrata olmagan, shundan keyin o‘chini bevadan olgan.

Knyagina bu gapni gruzin knyazining yonida o‘tirgan eski o‘rtog‘i grafinya Shuazyolga fransuzcha tarjima qilib berdi.

– Quell horreur!¹ Janob, – dedi grafinya ko‘zlarini yumib va boshini chayqatib.

– O, yo‘q, – dedi Voronsov iljayib, – menga, «U asirga oliyjanob hurmat bilan muomala qilgan, so‘ng bo‘shatib yuborgan», deb aytdilar.

– Ha, aqcha barobariga.

– Ha, turgan gap, lekin u har holda bama’ni ish qilgan.

Knyazning bu so‘zlari Hojimurod haqida bundan keyingi gaplarga yo‘l ochdi. Saroyga mansub bo‘lgan kishilar Hojimurodga qancha ko‘p ahamiyat bersalar, knyaz Voronsovga shuncha ma’qul bo‘lishini angladilar.

– Bu kishida juda ajoyib jasorat bor. Juda mumtoz odam!

– Bo‘lmasa-chi, u 49-yilda kuppa-kunduzi Temirxon-Shura²ga bostirib kirib, do‘konlarni talagan.

Stulning oxirida o‘tirgan, o‘sha vaqtda Temirxon-Shurada bo‘lgan armani Hojimurodning bu qahramonligi haqidagi tafsilotlarni so‘zlab berdi. Umuman, butun ziyofat Hojimurod haqida hikoya qilish bilan o‘tdi. Hamma bir og‘izdan uning botirligini, aqlli, oliyjanobligini maqtashdi. Kimdir birov uning yigirma olti asirni o‘ldirishga buyurganini gapirdi, ammo bunga ham odatdagicha e’tiroz bildirildi.

– Nima qilsin. A la guerre comme a la guerre³.

– U zabardast.

– Agar u Yevropada tug‘ilgan bo‘lsa, ehtimol, yangi Napoleon bo‘lar edi, – dedi xushomadgo‘y esipast gruzin knyazi.

U Napoleonni har qanaqasiga xotirlash uning ustidan g‘alaba qozongani uchun oq but taqib yurgan Voronsovga xush kelishini bilardi.

¹ Qanday dahshat! (*Frans.*)

² *Temirxon-Shura* – Dog‘istondagi shahar.

³ Urushda urushdagidek ish qilish lozim (*fransuz maqoli*).

– Ha, garchi Napoleon bo‘lmasa-da, chaqqon otliqlar generali bo‘lar edi, – dedi Voronsov.

– Agar Napoleon bo‘lmasa Myurat¹ bo‘lardi.

– Ha, uning nomi ham Hojimurod.

– Hojimurod bizga qo‘shilgan bo‘lsa, Shomil ham tugadi, deyavering, – dedi allakim.

– Ular endi (bu «endi» so‘zi Voronsov vaqtida degan ma‘noni berardi) chidash berolmaydilar, – dedi boshqa birov.

– Tout cela est grace a vous², – dedi Manana Orbeliani.

Knyaz Voronsov o‘zini ko‘mib yuborayotgan xushomadgo‘yliklarni bosishga urindi. Lekin bu xushomadlar unga xush yoqardi va u g‘oyat xursand holda o‘z xonimini stol yonidan mehmonxona tomon olib ketdi.

Knyaz ovqatdan so‘ng, mehmonxonaga kofe olib kirilganda, hamma bilan ham juda xushmuomalada bo‘ldi va tikanday dag‘al mo‘ylovli malla generalning yoniga kelib, uning noqulay vaziyatda qolganini sezmaganligini ko‘rsatishga urindi.

Hamma mehmonlarni aylanib o‘tgandan so‘ng, knyaz karta o‘ynagani o‘tirdi. U faqat juda eski o‘yin bo‘lgan lumber o‘yininigina o‘ynar edi. Knyazga gruzin knyazi, keyin knyazning xizmatchisidan lumber o‘yinini o‘rganib olgan arman generali va to‘rtinchi – o‘z hukmronligi bilan dong chiqargan doktor Andreyevskiy ulfat bo‘ldilar.

Xizmatchi, italyan Jovani kumush patnisda xat olib kirgan vaqtda Voronsov oldiga Aleksandr I ning rasmi solingan oltin tamaki qutini qo‘yib, atlas kartani chiylab, uni endi suzmoqchi bo‘lib turgan edi.

– Yana xabarchi keldi, janobi oliylari.

Voronsov kartani yerga qo‘ydi va uzr so‘rab, xatni olib o‘qiy boshladi.

Xat o‘g‘lidan edi. U xatida Hojimurodning qo‘shilganligini va Meller-Zakomelskiy bilan bo‘lgan mojaroni yozgan edi.

Knyagina erining yoniga kelib, o‘g‘lining nima yozganligini so‘radi.

¹ *Myurat Yoxim* – fransuz generali, dehqon o‘g‘li Napoleonning hamkori va kuyovi, marshal.

² Buning hammasi sizning soyangizda. (*Frans.*)

– Yana o'sha haqda. Al a eu quelques desagreements avec le commandaut de la place. Simon a eu tort¹. But all is well what ends well², – dedi knyaz, xatni xotiniga berib, so'ng odob bilan uni kutib turishgan ulfatlariga murojaat qilib, kartani qo'llariga olishlarini so'radi.

Birinchi qo'lni o'ynab bo'lgandan so'ng, Voronsov tamaki qutisini ochdi va juda xursand vaqtlarida qiladigan qilig'ini qildi, keksalarga xos ravishda ajin bosib ketgan oppoq qo'li bilan bir chimdim fransuz tamakisidan oldi-da, burnining tagiga olib kelib iskadi.

X

Ertasiga Hojimurod Voronsovning huzuriga kelganida knyazning qabulxonasi odam bilan liq to'la edi. Bu yerda formasini to'la kiygan va ordenlarini taqib, knyazni ziyorat qilib ketgani kelgan tikanday dag'al mo'ylovli kechagi general ham, yana polkning oziq-ovqatini suiiste'mol qilgani uchun sudga tushish xavfi bo'lgan polk komandiri ham, davlatdan mayxonalarni sotib olgan va endi shartnomani yangilash uchun harakat qilib yurgan, doktor Andreyevskiy tomonidan himoya qilinadigan boy armani ham hozir edi. Bu yerda boshdan oyoq qora kiygan – nafaqa yoki bolalarini yetimxonaga joylashtirishni so'rab kelgan, o'ldirilgan bir zobitning beva xotini ham bor edi. Bu yerda xonavayron bo'lgan, yopilgan cherkov yerlarini o'ziga olmoq uchun harakat qilib yurgan, bashang kiyingan gruzin knyazi ham bor edi. Bu yerda Kavkazni bo'ysundirishning yangi loyihasini ko'tarib kelgan pristav ham hozir edi. Bu yerda uyiga borib, men knyazning huzurida bo'ldim, deb maqtanish uchungina kelgan bir xon ham bor edi.

Hamma navbat kutmoqda va chiroyli, malla sochli yosh yigit – mulozim ularni birin-sirin knyazning kabinetiga olib kirib turmoqda edi.

¹ U bilan qal'a qutvoli o'rtasida ba'zi ko'ngilsizliklar bo'libdi. Semyon nohaq bo'lgan. (*Frans.*)

² Lekin yaxshilik bilan tugagan narsaning hammasi ham yaxshi. (*Ingliz.*)

Qabulxonaga zalvarli, dadil qadam tashlab, sal oqsoqlanib Hojimurod kirib keldi, hamma unga qaradi va u har tarafdin shivirlab aytilayotgan o'z nomini eshitdi.

Hojimurod yoqasiga kumush jiyak tutilgan jigarrang kamzul ustidan uzun oq kamzul kiyib olgan edi. Oyog'ida qora boshmoq va xuddi qo'lqop singari tovoniga tarang yopishib turgan chuvak, boshida papaxga o'ralgan salla bor edi, salla – Ahmadxonning chaqig'i bilan Hojimurodning general Klyugenau tomonidan qamalishiga va Shomil tafariga o'tib ketishiga sabab bo'lgan o'sha mashhur salla edi. Hojimurod kalta-roq oyog'i sal oqsoqlanganidan butun kelishgan qomati bilan chayqalib, qabulxonaning parket polidan tez qadam tashlab keldi. Uning katta-katta ko'zlari jo'ngina qarar va hech kimni ko'rmayotganga o'xshar edi.

Xushbichim mulozim ko'rishib bo'lib, Hojimuroddan knyazga xabar berguncha o'tirib turishini so'radi. Lekin Hojimurod o'tirmadi, u qo'lini xanjariga tirab, oyoqlarini kergan holda, atrofdagilarga rashk bilan qarab tikka turaverdi.

Tarjimon knyaz Tarxanov Hojimurodning yoniga kelib, u bilan gaplasha boshladi. Hojimurod istamasdan, qisqa-qisqa javob berdi. Pristavning ustidan arz qilib kelgan qo'miq knyazi kabinetdan chiqdi, uning orqasidan mulozim Hojimurodni chaqirdi va uni kabinet eshigiga olib keldi-da, ichkariga kirgizib yubordi.

Voronsov Hojimurodni stolning chekkasida tikka turib qabul qildi. Bosh qo'mondonning kekxa oq yuzi kechagiga o'xshash muloyim emas, balki ancha jiddiy va tantanali edi.

Hojimurod katta stol o'rnatilgan va zangori jalyuza'lar tutilgan katta derazalari bor ulkan xonaga kirgach, oftobda kuygan rosmanna qo'llarini ko'kragiga qo'yib o'tirib, o'zi yaxshi gapiradigan qo'miq lahjasida ko'zlarini pastga olib, shoshilmasdan, dona-dona qilib, hurmat bilan dedi:

– Ulug' podshoh va sizning himoyalaringizga sig'inib keldim. Sadoqat bilan, bir tomchi qonim qolguncha oqpodshohga xizmat qilishga va'da beraman va sizning ham, mening ham

¹ Quyoshdan saqlanish uchun tutiladigan deraza pardasi.

dushmanimiz bo'lgan Shomil bilan bo'lajak urushda foydam tegar, deb umid qilaman.

Voronsov tarjimonning so'zini eshitib bo'lgach, Hojimurodga qaradi, Hojimurod ham Voronsovning yuziga boqdi.

Bu ikki kishining ko'zlari bir-birlari bilan uchrashdilar va bir-birlariga so'z bilan ifoda qilib bo'lmaydigan va tarjimon aytgan gaplardan tamom boshqa narsalarni so'zlar edi. Ular bir-birlariga to'g'ridan to'g'ri, so'zsiz hamma haqiqatni aytib berdilar: Voronsovning ko'zlari Hojimurod gapirgan so'zlarning bittasiga ham ishonmasligini, Hojimurod butun ruslarning dushmani ekanini va doimo shunday bo'lib qolishini, hozir esa bo'ysunishga majbur bo'lgani uchun taslim bo'layotganini bilganini gapirardi. Hojimurod ham buni anglar va har holda o'zining sadoqatli ekanligini inontirishga tirishar edi. Hojimurodning ko'zlari esa bu chol rus urushi haqida emas, balki o'lim haqida o'ylashi kerak, ammo u, garchi qari bo'lsa-da, hiylakordir, u bilan ehtiyot bo'lib muomala qilish kerak, deb gapirar edi. Voronsov ham buni anglar va har holda Hojimurodga, urushning muvaffaqiyati uchun zarur, deb qaraganini bildirar edi.

– Unga aytgin, – dedi Voronsov tarjimonga (u yosh mu-lozimlarni sensirab gapirardi), – bizning podshohimiz qudratli bo'lgani singari, shafqatli hamdir, ehtimol, mening iltimosim bilan uni kechirar ham xizmatga olar. Aytdingmi? – deb so'radi u tarjimondan Hojimurodga qarab turib. – Unga ayt, podshohimning marhamatli qarorini olgunimga qadar, uni qabul qilishni va biznikida umrini ko'ngilli o'tkazishini o'z zimmamga olaman.

Hojimurod yana bir marta ta'zim qildi va qizg'inlik bilan nimanidir gapira ketdi.

Tarjimonning aytishiga ko'ra, u ilgari, 39-yillarda, Avaristonni idora qilgan vaqtlarida ham ruslarga sadoqat bilan xizmat qilganini va mabodo uni o'ldirmoqchi bo'lgan va general Klyugenau oldida bo'hton qilgan dushmani Ahmadxon bo'lmaganda, ruslarga xiyonat qilish xayolida ham bo'lmaganini gapirdi.

– Bilaman, bilaman, – dedi Voronsov, garchi u bularning hammasidan xabardor bo'lsa ham allaqachon unutgan edi. –

Bilaman, – dedi u o'tirib va Hojimurodga devor yonidagi taxtadan joy ko'rsatib. Lekin Hojimurod Voronsovday obro'li kishining huzurida o'tirishga jur'at etolmasligiga ishora qilib, kuchli yelkalarini qisib, o'tirmadi.

– Ahmadxon ham, Shomil ham – mening dushmanlarim, – u tarjimonga murojaat qildi va so'zida davom etdi. – Knyazga ayt, Ahmadxon o'ldi, men undan o'chimni ololmadim, ammo Shomil hali tirik va men undan o'chimni olmay turib o'lmayman, – dedi u qovog'ini solib va jag'larini mahkam qisib.

– Ha, ha, – dedi Voronsov sekin, – u Shomildan qanday qilib o'ch oladi? – dedi u tarjimonga. – Aytgin axir, o'tirishi mumkin.

Hojimurod yana o'tirmadi va o'ziga berilgan savolga: «Shomilni yo'qotishda yordam berish uchun ruslarga qo'shildim», – deb javob berdi.

– Yaxshi, yaxshi, – dedi Voronsov. – U, xullasi kalom, nima qilmoqchi, axir? O'tir, o'tir...

Hojimurod o'tirdi va agar uni lezginlar tomoniga yuborsalar va qo'shin bersalar, butun Dog'istonni oyoqqa turg'azishga va Shomil bunga dosh bera olmasligiga kafil ekanini aytdi.

– Bu yaxshi gap. Buni qilish mumkin, – dedi Voronsov. – O'ylab ko'raman.

Tarjimon Voronsovning so'zlarini Hojimurodga tarjima qilib berdi. Hojimurod o'yga toldi.

– Sardorga ayt, – dedi u yana, – mening oilam dushmanim qo'lida va qachonki, oilam tog'da ekan, men to'ppa-to'g'ri unga qarshi borsam, u xotinimni, onamni, bolalarimni o'ldiradi. Knyaz mening oilamni qutqazsin, uni asirlarga almashtirsin, u vaqtda men yo o'laman, yo Shomilni yo'qotaman.

– Yaxshi, yaxshi, – dedi Voronsov. – Bu haqda o'ylab ko'ramiz. Endi u shtab boshlig'ining oldiga borsin va unga o'z vaziyati, niyati va xohishini batafsil aytib bersin.

Hojimurodning Voronsov bilan bo'lgan birinchi uchrashuvi shu bilan tugadi.

O'sha kuni kechqurun Sharq uslubida, yangidan ishlangan teatrdan italyancha opera qo'yilmoqda edi. Voronsov o'z lojasi-

da edi, shu vaqt parterda salla o'ragan holda, ko'zga yaqqol tashlanib turgan qomatdor oqsoq Hojimurod paydo bo'ldi. Hojimurod o'z yoniga qo'shib qo'yilgan Voronsovning mulozimi Loris-Melikov bilan birga kirib birinchi qatorga joylashdi. Hojimurod birinchi parda tamom bo'lguncha, Sharqqa, musulmonlarga xos bosiqlik bilan, befarq, hatto beparvolik bilan tomosha qilib o'tirib, so'ng o'rnidan turdi va tomoshabinlarga sekin ko'z yugurtirib, butun kishilarning diqqatini o'ziga jalb qilib, zaldan chiqib ketdi.

Ertasiga – dushanba kuni Voronsovnikida ziyofat tayinlangan edi. Katta, ko'zni qamashtiradigan darajada yoritilgan zalda, qishki bog'cha orasida musiqa o'ynar edi. Bo'yinlari, qo'llari va ko'kraklarini ochib turadigan kiyimlar kiygan yosh, sohibjamol, shuningdek, yoshi o'tib qolgan xotinlar rangdor mundirlar kiyib olgan erkaklarning quchog'ida aylanmoqda edilar. Bufetda qizil frak, paypoq va boshmoqlar kiyib olgan dastyorlar qadahlarga shampanskiy quymoqda va xotinlarga konfetlar tutmoqda edilar. «Sardor»ning xotini ham yoshi o'tib qolganiga qaramasdan, boshqalarga o'xshash yarim yalang'och holda salom va tabassumlar bilan mehmonlar orasida yurardi. U tarjimon orqali, xuddi teatrdagi singari, beparvolik bilan mehmonlarga ko'z tashlagan Hojimurodga bir qancha iliq so'zlar aytdi. Knyaginyaning orqasidan Hojimurodning yoniga boshqa ayollar ham kelishdi va hammasi ham uyalishmasdan uning ro'parasida turib, jilmayishib bir narsani: Hojimurodning bu yerda ko'rayotganlari unga yoqish-yoqmasligini so'rashdi. Voronsovning o'zi oltin epoletlar va akselbantlarda, bo'yniga oq but taqib olgan holda Hojimurodning yoniga keldi va u ham muqarrar, boshqa so'rovchilar singari Hojimurodga, bu yerda ko'rgan narsalarining yoqmasligi mumkin emas, deya ishonib, o'sha savolni berdi. Hojimurod Voronsovga ham hamma qatori javob berdi: yaxshimi yo yomonmi, buni gapirmasdan, – bizda bunaqa narsalar yo'q, – deb aytdi.

Hojimurod shu yerda, balda Voronsov bilan o'z ishi – oilasini asirlar barobariga sotib olish to'g'risida so'zlashmoqchi bo'lgan edi, lekin Voronsov uning so'zlarini eshitmaganlikka

olib nari ketdi. Keyin Loris-Melikov Hojimurodga, bu yer ish to'g'risida gaplashiladigan joy emasligini aytdi.

Soat o'n birga jom chalganda Hojimurod vaqtni Mariya Vasilyevna hadya qilgan soatga qarab tekshirib ko'rib, Loris-Melikovdan ketish mumkinmi, deb so'radi. Loris-Melikov mumkin ekanini, biroq qolsa yaxshi bo'lishini aytdi. Bunga qaramasdan Hojimurod qolmadi va uning ixtiyoriga topshirilgan fayton bilan o'ziga berilgan uyga qarab jo'nadi.

XI

Hojimurod Tiflisga kelganiga besh kun bo'lgach noibning mulozimi Loris-Melikov bosh qo'mondon topshirig'iga ko'ra Hojimurodning oldiga keldi.

– Boshim ham, qo'llarim ham sardorga xizmat qilishga tayyor, – dedi Hojimurod o'zining odatiy diplomatik qiyofasi bilan qo'li ko'ksida bosh egib. – Buyur, – dedi Loris-Melikovning ko'zlariga muloyimgina qarab.

Loris-Melikov stol yonida turgan kresloga o'tirdi. Hojimurod uning qarshisidagi past taxtaga o'tirdi va qo'llarini tizzasiga tirab, boshini quyi soldi-da, Loris-Melikov aytayotgan gaplarni tinglay boshladi. Tatarchani erkin gapira oladigan Loris-Melikov knyaz, garchi Hojimurodning o'tmishini bilsa-da, u ko'rgan-kechirganlarni o'z og'zidan eshitmoqchi bo'lganini aytdi.

– Sen menga gapirib ber, – men yozib olaman, keyin ruschaga tarjima qilaman, undan keyin knyaz podshohga yuboradi, – dedi Loris-Melikov.

Hojimurod picha jim qoldi (u hech qachon gapni bo'lmas, balki hamma vaqt hamsuhbat yana biror narsa aytmasmikan, deb kutib turardi), keyin boshini ko'tardi, papaxini orqaga surib qo'ydi va Mariya Vasilyevnani maftun etgan bola tabassumi bilan iljaydi.

– Bajonidil, – dedi u, aftidan, mening tarixim podshohga o'qib beriladi, degan fikrdan quvonib.

– Menga shoshilmasdan, hammasini bir boshidan so'zlab ber, – dedi Loris-Melikov yonidan daftarchasini olib.

– Xo‘p bo‘ladi, ammo aytib beradigan narsa juda ko‘p-da. Ko‘p ishlar bo‘lgan, – dedi Hojimurod.

– Agar bir kunda aytib bitirolmasang, qolganini ertaga aytib bitirasan, – dedi Loris-Melikov.

– Boshidan boshlaymi?

– Ha, eng boshidan, qayerda tug‘ilding, qayerda yashading, shundan.

Hojimurod boshini eggan ko‘yi uzoq o‘tirdi; keyin taxtada yotgan kichkina bir yog‘ochni oldi, xanjarining ostidan sopi fil suyagidan qilingan tilla suvi yugurtirilgan ustaraday o‘tkir po‘lat pakkisini chiqardi-da, yog‘ochni yo‘nib o‘tirib gapira boshladi.

– Yoz: Selmesda, tog‘liklarning tili bilan aytsak, eshakning boshidek kichkina bir qishloqda tug‘ilganman, – deb gap boshladi u. – Xonlar yashagan Xunzax¹ bizdan uncha uzoq emas, ikki miltiq otimcha kelar edi. Bizning oilamiz ular bilan yaqin edi. Chunki mening onam xonning katta o‘g‘li Abununsalxonni emizib katta qilgan.

Xonzodalar uchta edi: akam Usmonning emishgan og‘aynisi Abununsalxon, mening tutingan og‘aynim Ummaxon va kichigi Bulachxon, uni Shomil jardan tashlab yuborgan. Bu voqea keyin bo‘lgan edi. Muridlar ovullarni oralab yura boshlagan vaqtlarida men o‘n besh yoshlarga borib qolgan edim. Ular yog‘och qilichlarni toshlarga urishar va: «Musulmonlar, g‘azavot!» – deb qichqirishar edilar. Chechenlarning hammasi muridlar tomonga o‘tdilar, keyin avarlar ham ular tomoniga o‘ta boshladilar. Men u vaqtlarda saroyda yashar edim. Xuddi xonning og‘aynisiday edim: nima istasam shuni qilardim, men boy bo‘lib ketdim. Menda ot ham, qurol ham bor edi. Kayfi safo ichida yashar va hech narsa to‘g‘risida o‘ylamas edim. Shu taxlitda to Qozimulla o‘ldirilib, uning o‘rniga G‘amzat o‘tirgan vaqtga qadar yashadim. G‘amzat xonlarga vakil yuborib, agar ular g‘azavotni qabul qilmasalar, Xunzaxni xarob qilishini bildirdi. Bosh qotar edi. Xonlar g‘azavotni qabul qilishga ruslardan qo‘rqardilar. Shunda malika ruslarning eng katta boshlig‘idan G‘amzatga qarshi

¹ Xunzax – Avar o‘lkasining markazi.

yordam so‘rash uchun ikkinchi o‘g‘li Ummaxon bilan birga meni Tiflisga yubordi. Eng katta boshliq baron Rozen edi. U meni ham, Ummaxonni ham qabul qilmadi, yordam beramiz, deb aytibdi, lekin hech narsa qilmadi. Faqat uning zobitlari oldimizga kelib, Ummaxon bilan qarta o‘ynaydigan bo‘lib olishdi. Ular Ummaxonni vino ichirib mast qilishar va yomon yerlarga olib borishar edi. Ummaxon ularga qartada bor-yo‘g‘ini yutqazib qo‘ydi. U buqadek kuchli, sheryurak, ammo ko‘ngli suvdek bo‘sh edi. Agar men uni olib ketmasam, u so‘nggi otini ham, qurolini ham yutqazib qo‘ygan bo‘lardi. Tiflisga borib kelgandan so‘ng mening fikrim o‘zgardi, men g‘azavotni qabul qilish kerak, deb malika va yosh xonlarni tashviq qila boshladim.

– Nima sababdan fikring o‘zgardi? – deb so‘radi Loris-Melikov. – Ruslar yoqmadimi?

Hojimurod biroz jim qoldi.

– Yo‘q, yoqmadilar, – dedi qat’iy, keyin ko‘zlarini yumdi. – Buning ustiga yana shunday bir ish bor edi, men g‘azavotni qabul qilgim keldi.

– Qanday ish?

– Selmesning ostida biz xon ikkimiz uchta murid bilan to‘qnashdik, ikkitasi qochib ketdi, uchinchisini to‘pponcha bilan otib o‘ldirdim. Men qurollarini yechib olay deb uning yoniga kelsam, u tirik ekan. U menga qaradi: «Sen meni o‘ldirding, men uchun yaxshi. Sen esang musulmon, yosh, kuchli ekan-san: g‘azavotni qabul et. Tangri shunday buyuradi», dedi.

– Xo‘sh, shu bilan sen qabul qildingmi?

– Qabul qilganim yo‘q, ammo o‘ylay boshladim, – dedi Hojimurod va o‘z hikoyasini davom ettirdi.

– G‘amzat Xunzaxga yaqinlashib kelib qolganda, biz uning oldiga qariyalarni yubordik va ularga g‘azavotni qabul qilishga rozi ekanimizni, faqat uni yaxshilab tushuntirib beradigan bir olim kishi yuborishini aytishni buyurdik. G‘amzat chollarning soqolini qirqib, burunlari teshigini bekitish, burunlariga non osish va shu holda ularni qaytarib yuborishni buyuribdi. Chollar kelib, malikaga omonat sifatida kenja o‘g‘lini G‘amzatning yoniga yuborish sharti bilan ular oldiga g‘azavotni o‘rgatish

uchun bir shayx yuborishga roziligini aytdilar. Malika bunga ishonib Bulachxonni G'amzatning oldiga jo'natdi. G'amzat Bulachxonni yaxshi qarshi oldi va uning yoniga akalarini ham olib kelish uchun bizga kishi yubordi. G'amzat, o'z otasi ularning otasiga xizmat qilgani singari, u ham xonlarga xizmat qilmoqchi bo'lganini aytishni buyuribdi. O'z boshlaricha yashagan vaqtlarida hamma ayollar qanday bo'lsa malika ham shunday bo'sh, ahmoq va orsiz xotin edi. U ikkala o'g'lini yuborishdan qo'rqib, yolg'iz Ummaxonni yubordi. Men u bilan birga bordim. Bizni bir chaqirimcha joyda muridlar kutib olib, zikr tushdilar, miltiq otdilar va atrofimizda ot o'ynatdilar. Biz yaqinlashib kelayotgan vaqtimizda G'amzat chodiridan chiqib Ummaxonning uzangilariga yonashib keldi va uni xon sifatida qarshi oldi. U: «Men sizning xonadoningizga hech qanday yomonlik qilganim yo'q va qilishni ham istamayman. Siz faqat meni o'ldirmang va odamlarni g'azavotga olib borish uchun xalaqit bermang. Men esa, otam otangizga xizmat qilgani kabi, butun qo'shinim bilan sizga xizmat qilaman. Meni uyingizda yashagani qabul qiling. Men maslahatlarim bilan sizga yordam beraman, siz esa bilganingizni qilavering», dedi. Ummaxon so'zga juda no'noq edi. U nima deyishini bilmasdan, jim turib qoldi. Shundan keyin men, gap shu bo'lsa G'amzat Xunzaxga borsin, malika va xon uni hurmat bilan qabul qiladi, dedim. Lekin mening gapimni tugattirmadilar va men bu yerda birinchi marta Shomil bilan to'qnashdim. U shu yerda, imomning yonida edi. «Sendan emas, xondan so'rayaptilar», — dedi u. Men jim bo'ldim, G'amzat esa Ummaxonni chodirga olib ketdi. Keyin G'amzat meni chaqirib olib, o'zining elchilari bilan birga Xunzaxga borishga buyurdi. Men ketdim. Elchilar G'amzatning oldiga katta xonni ham yuboravering, deb malikani tashviq qila boshladilar. Men xiyonatni payqadim va malikaga: o'g'lingizni yubormang, dedim. Lekin tuxumda qancha tuk bo'lsa, xotinlarning boshida ham shuncha aql bo'ladi. Malika elchilarning gapiga ishonib o'g'lini borishga buyurdi. Abununsalxon istamadi. Shunda malika: «Ko'rinib turibdi, sen qo'rqupsan», dedi. U xuddi ariga o'xshab o'g'lining jon joyi-

ni topib chaqishni yaxshi bilardi. Abununsalxon qizarib ketdi, onasi bilan ortiq gaplashib o'tirmadi-da, otini egarlashni buyurdi. Men u bilan birga ketdim. G'amzat bizni Ummaxondan ham yaxshiroq qilib kutib oldi. Uning o'zi ikki miltiq otimi qadar yerga kelib bizga peshvoz chiqdi. Orqasidan nishon taqqan otliqlar birga keldilar, takbir aytdilar, o'q uzdilar, ot o'ynatdilar. Biz qarorgohga kelganimizda, G'amzat xonni chodirga olib kirib ketdi, men esa otlarning yonida qoldim. G'amzatning chodiridan o'q ovozi eshitila boshlagan vaqtda, men tog'ning ostida edim. Men chodirning oldiga chopib keldim. Ummaxon mukkasidan tushib qonga belanib yotar, Abununsalxon esa muridlar bilan olishmoqda edi. Yuzining yarmi chopib tashlangan bo'lib, osilib turardi. U bir qo'li bilan chopilgan yuzini ushlagan, ikkinchi qo'lidagi xanjar bilan yaqinlashganlarni urib turar edi. U mening huzurimda G'amzatning ukasini chopib tashladi va boshqasiga qarab intildi, ammo shu vaqtda muridlar unga qarab o'q uza boshladilar, u yiqildi.

Hojimurod to'xtadi, uning oftobda kuygan yuzi qip-qizarib ketdi, ko'zlariga qon quyildi.

– Meni dahshat bosdi, qochib ketdim.

– Shunaqami? – dedi Loris-Melikov. – Men seni hech qachon hech narsadan qo'rqmagan, deb o'ylar edim.

– Keyin hech qachon qo'rqqan emasman. O'shandan beri men bu voqeani hamma vaqt xotirlab kelaman va eslagan vaqtimda hech narsadan qo'rqmayman.

XII

– Endi bas. Namoz o'qish kerak, – dedi Hojimurod, keyin kamzulining ko'krak cho'ntagidan Voronsovning soatini chiqardi, ehtiyot bilan murvatini bosdi va boshini qiyshaytirib quloq soldi.

Soat o'n ikki-yu chorakni urdi.

– Mehmondo'st Voronsovdan peshkash¹, – dedi u iljayib, – yaxshi odam.

¹ *Peshkash* – hadya, esdalik.

– Ha, yaxshi soat, – dedi Loris-Melikov. – Xo‘p bo‘lmasa, sen namozingni o‘qi, men kutib turaman.

– Xo‘p, – dedi Hojimurod va yotoqxonasiga kirib ketdi.

Loris-Melikov yolg‘iz o‘zi qolgach, Hojimurod gapirib bergan voqealarning eng muhimlarini daftarchasiga yozib qo‘ydi, so‘ng papiros chekdi-da, uyni u boshidan bu boshiga yura boshladi. Loris-Melikov yotoqxonaning qarshisidagi eshik oldiga kelib, tatarchalab nima to‘g‘risidadir tez va qizg‘in gaplashayotgan kishilarning ovozlari eshitdi. U bular Hojimurodning muridlari ekanini bildi-da, eshikni ochib ular oldiga kirdi.

Uyda tog‘liklarning uylariga xos nordon teri hidi bor edi. Qiyshiq, sariq Gamzalo yog‘i chiqib ketgan juldur kamzul kiyib olgan holda, deraza yoniga solingan chakmon ustida o‘tirib yugan to‘qimoqda edi, lekin Loris-Melikov kirishi bilan jim bo‘ldi va unga e‘tibor qilmasdan bemalol ishini davom ettirdi. Uning ro‘parasida xushchaqchaq Xon-Magoma turar va oq tishlarini irjaytirib, kipriksiz qora ko‘zlarini yaltiratganicha bir so‘zni takrorlamoqda edi. Go‘zal Eldor yenglarini kuchli qo‘llariga shimarib olib, egarning mixiga ilib qo‘yilgan ayilni artar edi. Bosh xodim va xo‘jalik mudiri Hanafiy uyda yo‘q, u oshxonada ovqat pishirayotgan edi.

– Nima to‘g‘risida munozara qilyapsizlar? – Loris-Melikov Xon-Magoma bilan ko‘rishayotib so‘radi.

– E, anavi hadeb Shomilni maqtaydi, – dedi Xon-Magoma Lorisga qo‘lini berayotib, – Shomil – katta odam. Ham oliynob, ham avliyo, ham botir, deydi.

– Uni hadeb maqtaydigan bo‘lsa, nima uchun undan ajralib ketdi?

– Undan ketgan-u, lekin hamon uni maqtaydi, – dedi Xon-Magoma tishlarini irjaytirib va ko‘zlarini yaltiratib.

– Nima, uni avliyo deb hisoblaysanmi? – so‘radi Loris-Melikov.

– U avliyo bo‘lmasa, xalq uning so‘ziga kirmagan bo‘lar-di, – Gamzalo tez gapirdi.

– Shomil emas, Mansur avliyo edi, – dedi Xon-Magoma. – U haqiqiy avliyo edi. U imomlik qilganda, butun xalq

boshqacha edi. U ovullarni kezib yurarkan, xalq chakmonining etagini o'pish uchun oldiga chiqar va gunohlariga tavba qilar, endi yomon ish qilmaslikka ont ichar edi. Chollar: u vaqtda hamma odam avliyoga o'xshab yashar – chekmas, ichmas, namozini kanda qilmas, bir-birining gunohini kechirar, hatto qon to'kkanni ham kechirar edi, deb gapiradilar. U vaqtlarda pul yoki buyum topib olinsa, xodaga bog'lab yo'lga qo'yardilar. U vaqtlarda hozirdagiday emas, Xudo ham hamma narsada xalqqa madadkor edi, – dedi Xon-Magoma.

– Hozir ham tog'liklar ichmaydilar va chekmaydilar, – dedi Gamzalo.

– Sening Shomiling Lamaroy, – dedi Xon-Magoma Loris-Melikovga ko'zini qisib qo'yib.

«Lamaroy» tog'liklarning yomon laqabi edi.

– Lamaroy – tog'lik, – Gamzalo javob berdi. – Tog'da burgutlar yashaydi.

– O, balo ekansan, qotirib javob berding, – dedi Xon-Magoma tishlarini irjaytirib o'z muxolifining o'tkir javobidan xursand bo'lib.

U Loris-Melikovning qo'lidagi kumush papiros qutini ko'rib, papiros so'radi. Loris-Melikov ularga chekish man qilinganini aytgach, u bir ko'zini qisdi-da, Hojimurodning yo'tog'i tomon boshini burib, u yo'qligida chekish mumkin ekanini aytdi. Keyin shu zahotiyoyq tutunni ichiga tortmasdan sirtga pufiab, qizil lablarini o'xshovsiz bir ravishda cho'chchaytirib cheka boshladi.

– Bu ishing yaxshi emas, – dedi Gamzalo jiddiy, keyin uydan chiqib ketdi.

Xon-Magoma uning orqasidan ko'zini qisib qo'ydi va papirosini cheka turib Loris-Melikovdan shohi kamzul va oq papaxni qayerdan sotib olish yaxshiroq ekanini so'radi.

– Xo'sh, aqchang shunaqa ko'pmi?

– Bor, yetadi. – Xon-Magoma ko'zini qisib javob berdi.

– So'ragin-chi, aqchani qayerdan oldi ekan, – dedi Eldor o'zining chiroyli, kulib turuvchi yuzini Loris-Melikovga tomon burib.

– Yutib oldim, – dedi tez Xon-Magoma.

So‘ng u kecha Tiflis ko‘chalarida tomosha qilib yurib, tanga otib qimor o‘ynayotgan bir to‘da rus va armanlarga duch kelib qolganini gapirib berdi. Tikilgan pul katta: uchta tilla va ko‘p kumush bor ekan. Xon-Magoma birpasdayoq o‘yinining nimadan iborat ekanini anglaydi va cho‘ntagidagi chaqalarni shildiratib, davraga kiradi-da, o‘rtadagi hamma pulga otmoqchiligini bildiradi.

– Qanday qilib hammasiga otasan? Puling bormidi? – deb so‘radi undan Loris-Melikov.

– Menda hammasi bo‘lib o‘n ikki tiyin bor edi, – dedi Xon-Magoma tishlarini irjaytirib.

– Xo‘sh, yutqizib qo‘ysang nima qilar eding?

– Bu-chi, – deya Xon-Magoma to‘pponchasini ko‘rsatib qo‘ydi.

– Nima, to‘pponchangni berarmiding?

– Nega berayin, qochar edim, agar bitta-yarimtasi ushlasa, otib o‘ldirar edim. Tamom – vassalom.

– Xo‘sh, shunday qilib yutib oldingmi?

– Ha, hammasini shipirdim-da, ketaverdim.

Loris-Melikov Xon-Magoma bilan Eldorni yaxshilab bilib oldi. Xon-Magoma oshib-toshib ketgan kuchini qayerga sarf qilishini bilmagan, o‘yin-kulgini, aysh-ishratni yaxshi ko‘ruvchi, doim shod, yengiltak, o‘zi va boshqalarning hayoti bilan o‘ynovchi va bu o‘yin orqasida hozir ruslarga kelib qo‘shilgan va xuddi shuningdek, ertaga shu o‘yin orqasida yana Shomilga o‘tib ketishi mumkin bo‘lgan kishi edi. Eldorni ham to‘la tushunish mumkin edi. Loris-Melikov faqat sariq Gamzaloga tushunolmas edi. Loris-Melikov bu odam Shomilga e‘tiqod qo‘yishdan tashqari barcha ruslarga nisbatan qattiq nafrat, jirkanuv, qabohat va dushmanlik tuyg‘ulari bilan to‘la ekanini ham bilar, shuning uchun ham uning nima uchun ruslarga o‘tganiga tushunolmas edi. Loris-Melikov ba’zi bir boshliqlar tarafidan ham ma’qullangan fikrga, ya’ni Hojimurodning ruslarga o‘tishi va Shomil bilan dushmanligi haqidagi gaplar aldovdan iborat, u faqat ruslarning zaif joylarini ko‘rib olish

va qaytadan tog'ga qochib ketib, ruslarning zaif joylariga kuch yuborish uchungina ruslarga qo'shilgan, degan fikrga keldi. Gamzalo o'zining butun turish-turmushi bilan bu fikrni quvvatlar edi. Loris-Melikov: «Mana bular Hojimurodning o'zi, o'z niyatlarini yashirishni biladilar, ammo manavi esa o'zining oshkora dushmanligi bilan o'zini oshkor qilib qo'ydi», deb o'yladi.

Loris-Melikov u bilan gaplashishga harakat qilib ko'rib, zerikmay yotibsizmi, deb so'radi. Ammo u qilayotgan ishini to'xtatmay Loris-Melikovga ko'z qirini soldi-da, xirillab va kalta qilib:

– Zerikayotganim yo'q, – deb javob berdi.

Boshqa savollarga ham javob shunday bo'ldi. Loris-Melikov hali navkarlar uyida ekan, Hojimurodning to'rtinchi muridi, yuz va bo'yini soqol bosib ketgan, serjun ko'kragi do'ng avariyalik Hanafiy ichkariga kirdi. Bu kishi istihola qilib o'tirmaydigan, hamma vaqt o'z ishi bilan band, Eldorga o'xshash hech so'zsiz, o'z xo'jasiga bo'ysunuvchi zo'r xizmatchi edi. U guruch olgani navkarlar uyiga kirganida Loris-Melikov uni to'xtatib, qayerlik ekanini va Hojimurodga qachondan beri xizmat qilishini so'radi.

– Besh yildan beri, – deya Hanafiy Loris-Melikovning savoliga javob berdi. – Men u bilan bir ovuldanman. Otam uning amakisini o'ldirib qo'ygan edi. Ular ham meni o'ldirmoqchi bo'ldilar, – dedi u tinchgina o'siq qoshlari ostidan Loris-Melikovning yuziga qarab turib. – Shunda meni og'ayni qilib qabul etishlarini so'radim.

– Og'ayni qilib qabul etish deganing nima?

– Men ikki oy tirnoqlarimni olmasdan yurib, ularnikiga keldim. Ular meni onalari Fatimatning yoniga kirgizdilar. Fatimat meni emizdi, shunday qilib men uning ukasi bo'lib qoldim.

Qo'shni xonadan Hojimurodning ovozi eshitildi. Eldor shu zahotiyoq xo'jayini chaqirganini bildi va qo'llarini artib, katta qadamlar tashlab mehmonxonaga kirib ketdi.

– Sizni chaqiryapti, – dedi u qaytib kelib. Shundan so'ng Loris-Melikov xushchaqchaq Xon-Magomaga yana bir dona papiros berib, mehmonxonaga qarab ketdi.

XIII

Loris-Melikov mehmonxonaga kirganida Hojimurod uni shod chehra bilan qarshi oldi.

– Xo‘sh, davom ettiramizmi? – dedi u taxtaga o‘tirayotib.

– Ha, shubhasiz, – dedi Loris-Melikov. – Men navkarlaringning yoniga kirib, ular bilan picha gaplashdim. Bittasi juda xushchaqchaq yigit ekan, – deb ilova qildi.

– Ha, Xon-Magoma hazilkash odam, – dedi Hojimurod.

– Menga chiroyli yosh yigit juda yoqdi.

– U Eldor. O‘zi yosh, ammo temirdek qattiq.

So‘ng jim bo‘ldilar.

– Gapni davom ettiraymi?

– Ha, ha.

– Men xonlarni qanday o‘ldirganlarini aytdim. Xo‘sh, ularni o‘ldirdilar. Shundan so‘ng G‘amzat Xunzaxga borib xon saroyiga kirib oladi, – deb boshladi Hojimurod. – Ona – malika hali tirik edi, G‘amzat uni o‘z oldiga chaqirtiradi. Malika uni ayblab gapira boshlaydi. G‘amzat o‘z muridi Asldorga qarab ko‘zini qisib-qo‘yadi, shunda Asldor orqasidan urib malikani o‘ldiradi.

– U malikani nega o‘ldiradi, axir? – so‘radi Loris-Melikov.

– Bo‘lmasa qanday qilsin. Boshlagan ishini oxirigacha yetkazish kerak-da. Butun urug‘ini quritish kerak edi. Shunday qildilar ham. Shomil jordan tashlab kichik xonni ham o‘ldirdi. Butun Avar o‘lkasi G‘amzatga bo‘ysundi, faqat biz: men va akamgina bo‘ysunishni istamadik. Biz undan xonlar uchun xun olishimiz kerak edi. Biz ko‘rinishda bo‘ysunganday bo‘lib yurdik, lekin faqat qanday qilib undan xun olishni o‘ylardik. Bobomiz bilan maslahatlashdik va G‘amzatning saroydan chiqish vaqtini poylashga hamda pistirmada turib uni o‘ldirishga qaror qildik. Kimdir bizning so‘zlarimizni eshitib olib, G‘amzatga aytibdi, u bobomni oldiga chaqirtirib: «Menga qara, agarda nabiralaringning menga qarshi yomonlik o‘ylab yurgani rost bo‘lsa, sen ham ular bilan birga bitta dorga osilasan. Men Tangrining ishini qilib yuribman, menga xalaqit berishi mum-

kin emas. Bor, aytgan soʻzlarimni yodingda tut, debdi. Bobom uyga kelib bu soʻzlarni bizga aytib berdi. Shundan keyingina biz kutmay, ishni hayitning birinchi kuniyoq machitda bitirishga qaror berdik, ammo oʻrtoqlarimiz aynib qoldilar – akam ikkalamizgina qoldik. Biz ikkitadan toʻpponcha oldik, chakmonlarimizni kiydik, soʻng machitga bordik. Gʻamzat oʻttiz-tacha muridi bilan machitga kirib keldi. Hamma muridlar qilichlarini yalangʻochlab ushlab olishgan edi. Gʻamzat bilan bir qatorda uning yaxshi koʻrgan muridi, malikaning boshini chopib tashlagan Asldor kelmoqda edi. U bizni koʻrib chakmonlaringni yechinglar, deb qichqirib mening oldimga keldi. Xanjar qoʻlimda edi, men uni oʻldira solib, Gʻamzatga tashlandim. Lekin akam Usmon uni allaqachon otib qoʻygan edi. Gʻamzat hali tirik edi, u xanjar bilan akamga tashlandi, ammo men boshiga urib ishini tugatdim. Muridlar oʻttiz chogʻli kishi, biz esa ikkita edik. Ular akam Usmonni oʻldirdilar, men boʻlsam, derazaga sakrab chiqdim-da, qutulib ketdim. Gʻamzatning oʻldirilganini eshitgach, butun xalq koʻtarildi, muridlar qochib ketdilar, qochmay qolganlarini olomon urib oʻldirdi.

Hojimurod gapdan toʻxtab, ogʻir bir nafas oldi.

– Bu ishlarning hammasi yaxshi edi-yu, – u davom etdi, – keyin hamma ish buzilib ketdi. Gʻamzatning oʻrniga Shomil chiqib oldi. U mening oldimga vakillar yuborib, u bilan birga ruslarga qarshi borishim kerakligini, agar men rad etsam, u vaqtda Xunzaxni vayron qilib, meni oʻldirishini aytibdi, men uning yoniga bormasligimni va uni oʻz yonimga yoʻlatmasligimni aytdim.

– Nima sababdan uning yoniga bormading? – deb soʻradi Loris-Melikov.

Hojimurod qovogʻini soldi, u darrov javob bermadi.

– Mumkin emas edi. Shomilda ham akam Usmonning, ham Abununsalxonning xuni bor edi. Men uning oldiga borganim yoʻq. General Rozin menga zobitlik mansabini berib, Avar oʻlkasiga boshliq boʻlishimni taklif etdi. Hamma ish joyida edi, lekin Rozin Avar oʻlkasi ustidan avvalo Qoziqoʻmiq xoni Muhammad Mirzoni, keyin Ahmadxonni tayinladi. Ahmadxon meni

ko'rolmas edi. U o'g'li uchun malikaning qizi Saltanatga sovgi yuborgan edi; qizni unga bermadilar. U bu masalada meni aybdor deb o'ylagan. U meni ko'rolmasdi va yashirin ravishda o'z navkarlarini yuborib, meni o'ldirmoqchi ham bo'ldi, lekin men ulardan qutulib qoldim. Shundan so'ng u meni general Klyugenauga chaqibdi, meni avaristonliklarga askarlarga o'tin bermanglar, deb buyurgan, debdi. U generalga yana mana bu sallamni, – dedi Hojimurod papaxiga o'ralgan sallani ko'rsatib, – o'raganimni aytibdi va bu – Hojimurodning Shomilga sadoqatini bildiradi, debdi. General bu so'zlarga ishonmagan va menga tegmaslikni buyurgan. Lekin general Tiflisga ketgach, Ahmadxon o'z bilganini qildi: bir rota askar bilan meni ushlab oldi va zanjirband qilib to'pga bog'lab qo'ydi. Shu ko'yi meni olti kecha-yu olti kunduz ushlab turdilar. Yettinchi kuni bo'shatib, Temirxon-Shuraga olib ketdilar. Qirq askar miltiqlarini o'qlab qo'riqlab borardi. Qo'llarim bog'langan va qochmoqchi bo'lsam, meni o'ldirish buyurilgan edi. Men buni bilar edim. Moksox yonidan o'ta boshlaganimizda so'qmoq yo'l juda tor, o'ng taraf ellik sarjinlar keladigan tikka jar edi. Men bir askarning o'ng tomoniga, jar yoqasiga o'tdim. Askar meni to'xtatmoqchi bo'ldi, lekin men jarlikka qarab irg'idim va o'zim bilan birga askarni ola ketdim. Askar parcha-parcha bo'ldi, men esam mana – tirik qoldim. Qovurg'alarim, boshim, qo'llarim, oyoqlarim hammasi singan edi. Sudralmoqchi bo'ldim, iloji bo'lmadi. Boshim aylandi, so'ng hushimdan ketib qolibman. O'zimga kelsam, qonga belanib yotibman. Cho'pon meni ko'rib odamlarni chaqirdi, meni ovulga olib keldilar. Singan qovurg'alarim tuzaldi, oyog'im ham tuzaldi, faqat kalta bo'lib qoldi.

Shunday deb turib Hojimurod qiyshiq oyog'ini ilgariga cho'zdi.

– Ishlaydi, shunisi ham katta gap, – dedi u. – Xalq meni tanib oldimga kela boshladi. Men sog'aydim, Selmesga ko'chib keldim. Avaristonliklar meni yana o'zlarini idora qilish uchun chaqirdilar, – Hojimurod osoyish-ta, qat'iyat, g'urur bilan aytdi: – Men ham rozi bo'ldim.

Hojimurod tez o'rnidan turdi-da, xurjundan portfelini oldi, undan ikkita sarg'ayib ketgan xat chiqarib, Loris-Melikovga berdi. Xatlar Klyugenaudan kelgan edi. Loris-Melikov o'qidi. Birinchi xatda shunday gaplar yozilgan edi:

«Praporshik Hojimurod! Sen menda xizmat qilding, men sendan mamnun edim va seni yaxshi kishi deb bilgan edim. Yaqinda general-mayor Ahmadxon menga seni xoin, salla o'radi, Shomil bilan aloqasi bor, xalqni rus boshliqlariga quloq solmaslikka o'rgatdi, deb xabar yetkazdi. Men seni hisbga olib, oldinga keltirishga buyruq bergan edim – sen qochibsan; bilmadim – bu narsa yaxshilikkami yoki yomonlikkami, chunki sen aybdorsanmi, yo'qmi – bilmayman. Endi gapimga quloq sol. Agarda buyuk podshoh oldida vijdoning pok bo'lsa, agar hech bir narsada aybdor bo'lmasang, mening oldimga kel. Hech kimdan qo'rqma, sening hi-moyaching menman. Xon senga hech narsa qilmaydi, uning o'zi mening qo'l ostimdagi kishi. Shuning uchun ham hech narsadan qo'rqma».

Bundan so'ng Klyugenau hamma vaqt o'z so'zining ustidan chiqqanini va haqiqatgo'y bo'lganini yozgan va Hojimurodga o'z yoniga kelish uchun yana nasihat qilgan edi.

Loris-Melikov birinchi xatni tugatgach, Hojimurod ikkinchi xatni oldi, lekin uni Loris-Melikovning qo'liga bermay turib, birinchi xatga qanday javob yozganini gapirib berdi.

– Men unga salla o'raganim rost, lekin Shomil uchun emas, balki o'z jonimni qutqazish uchun o'raganman, deb xat yozdim. Men Shomil tarafiga o'tishni istamayman, o'ta olmayman ham, chunki uning dastidan mening otam, akalarim va qarindoshlarim o'ldirilganlar, ammo ruslarga ham bora olmayman, chunki meni obro'sizlantirdilar. Xunzaxda tutqun ekanimda bir yaramas mening ustimga...To bu odam o'ldirilmaguncha, men sizlarning oldingizga bora olmayman. Hammadan muhimi esa aldamchi Ahmadxondan qo'rqaman, deb yozdim. Shundan keyin general menga mana bu xatni yubordi, – dedi Hojimurod Loris-Melikovga sarg'ayib ketgan ikkinchi xatni berayotib.

«Sen mening xatimga javob yozibsan, rahmat, – deya Loris-Melikov o'qiy boshladi. – Sen qaytib borishdan qo'rqmayman, lekin bir kofir tomonidan menga qilingan hurmatsizlik buni man qiladi, deb yozibsan; men seni ishontiramanki, rus qonuni odil, o'z ko'z oldingda seni haqorat qilishga jur'at etgan kishining jazolanishini ko'rasan. Men allaqachon bu ishni tekshirishni buyurganman. Hojimurod, quloq sol. Sendan ranjishga haqqim bor, chunki menga va mening vijdonimga ishonmaysan, biroq ishonmaslik butun tog'liklarning odati ekanini bilganim uchun seni kechiraman. Agar vijdonan toza bo'lsang, agar sen sallani faqat joningni qutqazish uchun o'ragan bo'lsang, u holda sen haqsan va rus hukumatining ko'ziga va mening ko'zlarimga qo'rqmasdan qaray bilasan, seni obro'sizlantirgan kishi bo'lsa, seni ishontiramanki, jazosini tortadi, mol-mulking o'zingga qaytariladi va ruslarning qonuni nimadan iborat ekanini ko'rasan ham bilasan. Ayniqsa, ruslar hamma narsaga boshqacha qaraydilar, seni bir yaramas obro'sizlantirgani uchun sen ularning oldida o'z e'tiboringni tushirgan bo'lmaysan. Men o'zim gimriliklar¹ga salla o'ragani ruxsat berdim, men ularning harakatlariga keragicha yaxshi qarayman, demak, takroran aytaman, qo'rqishingga hech o'rin yo'q. Sen hozir yoningga yuboradigan kishim bilan birga mening oldimga kel; u menga sodiq, u dushmanlarning quli emas, balki hukumat oldida alohida e'tiborga sazovor bo'lgan kishining do'stidir».

Undan keyin Klyugenau Hojimurodni yana qo'shilishga tashviq qilgan.

– Men bunga ishonmadim, – dedi Hojimurod Loris-Melikov xatni tugatgach, – va Klyugenauning oldiga bormadim. Men, eng muhimi, Ahmadxondan o'ch olishim kerak edi, bu ishni esa ruslar orqali qilib bo'lmas edi. Bu vaqtda esa Ahmadxon Selmesni qamal qilgan va meni ushlab olmoqchi yoki o'ldirmoqchi edi. Odamlarim juda oz edi, men uning qo'lidan qutulib chiqib ketolmay turdim. Xuddi mana shu vaqtda xat bilan

¹ Gimri ovulining aholisi.

Shomildan elchi keldi. U menga Ahmadxonning qo'ldan qutulib chiqishga va uni o'ldirishga yordam berishga va'da qilibdi va butun Avaristonni idora qilishni menga topshiribdi. Men uzoq o'yladim va nihoyat, Shomil tomoniga o'tdim. Mana, o'shandan beri hech to'xtovsiz ruslar bilan urishib keldim.

Hojimurod o'zining barcha harbiy ishlarini hikoya qilib berdi. Uning harbiy jasoratlari juda ko'p bo'lib, Loris-Melikov ularni qisman bilar edi. Uning barcha yurishlari va hamlalari haddan tashqari tezligi va hamma vaqt muvaffaqiyat keltiradigan mardligi bilan hayron qolarli edi.

– Men bilan Shomil o'rtasida hech qachon do'stlik bo'lgan emas, – Hojimurod o'z hikoyasini tamomladi, – lekin u mendan qo'rqar va men unga kerak edim. Biroq bir kuni bir voqea yuz berdi, mendan Shomildan keyin kim imom bo'lishi kerak, deb so'radilar. Men kimning qilichi o'tkir bo'lsa, o'sha imom bo'ladi, dedim. Buni Shomilga aytibdilar, shunda Shomil mendan qutulmoqchi bo'libdi. U meni Tabasaran'ga yubordi. Men borib mingta qo'y, uch yuz otni qaytarib oldim. Lekin u aytganimni qilmabsan, deb meni noiblikdan bo'shatdi va butun aqchani yuborishimni buyurdi. Men ming tilla yubordim. U o'z muridlarini yuborib, butun mulkimni olib qo'ydi. U meni o'z oldiga chaqirtirdi, meni o'ldirmoqchi bo'lganini bilib bormadim. U tutib olib ketgani odamlar yubordi, ulardan qutulib chiqib, Voronsovning oldiga keldim. Faqat oilamni o'zim bilan birga olib kela olmadim. Onam ham, xotinim ham, o'g'lim ham uning qo'lida. Sardorga ayt: oilam u yerda ekan, hech narsa qila olmayman.

– Men aytaman, – dedi Loris-Melikov.

– Urinib ko'r, harakat qil. Nimaiki narsam bo'lsa, hammasi seniki, faqat knyaz oldida yordam ber. Men bog'langanman, arqonning uchi Shomilning qo'lida.

Shu so'zlari bilan Hojimurod Loris-Melikovga aytib bergan hikoyasini tugatdi.

¹ *Tabasaran* – Janubiy Dog'istonning bir ovuli bo'lib, rus qo'mondonligiga bo'ysungan xonlar tarafidan idora qilinar edi.

Voronsov 20-dekabrda harbiy vazir Chernishevga tubandagi xatni yozdi. Xat fransuzcha edi.

«Suyukli knyaz, men avvalo Hojimurodni nima qilish kerakligi haqida bir fikrga kelishni istab, so'nggi pochta bilan sizga xat yozmadim. O'zimni ikki-uch kundan beri biroz betob his qilib turibman. Men so'nggi xatimda Hojimurodning bu yerga kelganligini sizga xabar qilgan edim: u Tiflisga sakkizinchida keldi, ertasiga u bilan tanishdim va sakkiz yoki to'qqiz kun mobaynida u bilan so'zlashdim, oqibatda uning biz uchun nima qila olishligi va, ayniqsa, hozir uni nima qilishimiz kerakligi haqida o'yladim, negaki, u o'z oilasining taqdiri to'g'risida juda qattiq tashvish tortmoqda va ochiqdan ochiq, uning oilasi Shomilning qo'lida ekan, oyoq-qo'li bog'liq ekanini ham bizga xizmat etishdan va shafqat bilan qarshi olganligimiz, gunohlarini kechirganimiz uchun minnatdor ekanini isbot qilishdan oqizligini aytdi. Uning uchun qimmatli bo'lgan kishilar haqida ochiq bir xabar yo'qligi uni tashvishga soladi va bu yerda u bilan birga turish uchun mening tomonimdan qo'yilgan kishilar, kechalari uning uxlamasligini, deyarli hech narsa yemasligini, doimo namoz o'qishini va faqat bir qancha kazaklar bilan birga uzoq yillik odat natijasida zaruriy bo'lib qolgan – otda sayr qilib kelish uchun ruxsat berilishini so'raganini aytadi. U oilasi to'g'risida biror xabar olgan-olmaganimni bilish uchun har kuni oldimga keladi va mendan oilasini ayirboshlash maqsadida Shomilga taklif qilish uchun bizning ixtiyorimizda bo'lgan, harbiy yo'llarimizdagi barcha asirlarni to'plashga buyruq berishimizni iltimos qiladi va bu asirlarning yoniga yana biroz pul qo'shib yuborishni gapiradi. Buning uchun unga pul beradigan kishilar bor. U menga hadeb: mening oilamni qutqazing va undan so'ng sizga xizmat qilish uchun menga imkoniyat bering, ana undan keyin, bir oy mobaynida sizga katta xizmat qilib bermasam, meni qanday lozim topsangiz, shunday jazolang, deb takrorlaydi.

Men unga bu talablarning hammasi ham haqli ekanini, agar uning oilasi qo'limizda garovda bo'lmay, tog'da tursa, bizda unga ishonmaydigan juda ko'p kishilar topilishini, bizning chegaramizdagi asirlarni to'plash uchun mumkin bo'lgan hamma narsani qilishimni va oilasini sotib olish uchun, u o'zi topadigan pul yoniga qo'shishlikka ustavimiz bo'yicha haqim bo'lmaganidan, unga yordam berish uchun ehtimol, boshqa mablag' topishimni aytdim. Shundan keyin men unga o'z fikrimni ochiq qilib dedim: Shomil hech qachon senga oilangni bermaydi, u ehtimol, buni senga ochiqdan ochiq aytadi hamda seni tamom kechirishga va ilgari mansabingni qaytib berishga va'da qiladi, agar sen qaytmasang, onangni, xotiningni va olti bolangni o'ldiraman, deb qo'rqtadi, dedim. Men undan, agar Shomildan shunday mazmunda xabar olgan taqdiringda nima qilishingni ochiq ayta olasanmi, deb so'radim. Hojimurod ko'zlarini va qo'llarini osmonga ko'tarib turib, menga, hammasi Xudoning ixtiyorida, lekin men hech qachon o'z dushmanimga taslim bo'lmayman, chunki men Shomil meni kechirmasligiga va borgan vaqtimda tirik qoldirmasligiga tamom ishonaman, dedi. Oilasining o'ldirilish masalasiga kelgan vaqtda u Shomil bu qadar yengiltak ish qilmas, deb o'ylaydi: birinchidan, Shomil meni o'ziga yana ham g'azabkor va xavfli dushmanga aylantirmaslik uchun bunday qilmaydi, ikkinchidan, Dog'istonda Shomilni bu ishdan qaytaradigan juda ko'p kishilar bor, deydi. Nihoyat, u menga kelgusi uchun Tangrining xohishi qanday bo'lmasin, uni hozir faqat o'z oilasini sotib olish haqidagi fikr band qilayotganini bir necha bor takrorladi, u mendan Tangri haqqi, unga yordam berishni va unga Chechen atroflariga qaytib borishga ruxsat etishni qayta-qayta so'radi ham, u yerda boshliqlarimizning vositachiligi va ruxsati orqali o'z oilasi bilan aloqa qilish, ularning hozirgi ahvoli va qutqazib olish vositalari haqida xabar olib turish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkinligini, dushman o'lkasining bu qismidagi ko'p shaxslar va hatto noiblar ham ozmi-ko'pmi unga bog'liq ekanini, bajarilsa uni xotirjam qiladigan va unga bizning foydamiz uchun xizmat qilishga va ishonchimizni qozonishga imkon beradigan va o'zini kecha-yu

kunduz ta'qib qilayotgan maqsadga erishish uchun bizning yordamimiz bilan, shu ruslarga ko'pdan bo'ysungan yoki betaraf bo'lgan hamma aholi bilan g'oyat foydali aloqa bog'lay olishi mumkin ekanini aytadi. U o'zini dushmanlardan saqlab yurgani, bizga esa – u aytgan niyatlarning rost ekaniga kafolat bo'lsin uchun yigirma yoki o'ttiz chog'li botir kazaklardan iborat konvoy bilan yana Grozniyga yuborishini so'raydi.

Sevikli knyaz, bularning hammasi boshimni qotirib qo'yganini anglarsiz, chunki qanday bo'lmasin, zimmamda kattakon javobgarlik yotadi. Unga tamom ishonish g'oyat darajada ehtiyotsizlik bo'lar edi, lekin biz undagi qochish uchun lozim bo'lgan vositalarni tortib olmoqchi bo'lsak, u holda uni qamashimiz kerak bo'ladi, bu esa, mening fikrimcha, adolatsizlik va siyosiy jihatdan noto'g'ri ishdir. Bunday chora to'g'risidagi xabar darrov butun Dog'istonga tarqaladi va barcha Shomilga qarshi borishga tayyor turgan ozmi-ko'pmi kishilarning (bundaylar esa juda ko'p) hamda imomning o'zini bizga tarafdor bo'lishiga chorlay oladigan bir botir va epchil yordamchisining bizdagi ahvoli bilan juda qattiq qiziqsinuvchi kishilardagi ishtiyoqni so'ndirib, bizga juda katta zarar qilgan bo'lardi. Agar biz Hojimurodga asirlardek munosabatda bo'lsak, uning Shomilga xiyonatidan kelib chiqadigan barcha foydali natijalarni yo'qotgan bo'lardik.

Shuning uchun Hojimurod yangidan qaytib ketishni o'ylagan bo'lsa, meni katta xato qilishda ayblashlari mumkin ekanligini sezganim holda, Hojimurodga hozirgidan boshqacha munosabatda bo'la olmas edim, deb o'ylayman. Xizmatda va bunaqangi chalkash ishlarda xato qilishdan qo'rqib va o'z ustingga javobgarlikni olmasdan turib, bitta to'g'ri yo'ldan ketish mumkin emas, deb aytmay iloj yo'q; lekin modomiki yo'l to'g'ri bo'lib ko'rinar ekan, o'sha yo'ldan ketish kerak, mayli, nima bo'lsa bo'lsin.

Sevimli knyaz, bu fikrlarni baland martabali imperator janoblarining muhokamasiga topshirishingizni iltimos qilaman, agar janobi oliylari bu ishimni ma'qul ko'rsalar, men baxtiyor bo'laman. Yuqorida sizga yozganlarimning hammasini, gene-

ral Zavodovskiy va general Kozlovskiy larga ham yozib yubordim. Hojimurodga Kozlovskiyning roziligisiz hech narsa qilish va hech yoqqa borishi mumkin emasligini aytib qo'ydim. Men unga, Hojimurod bizning qo'riqchilarimiz bilan yursa, biz uchun yanada yaxshi ekanini, bo'lmasa Shomil «ruslar Hojimurodni qamoqda saqlaydi», deb gap tarqata boshlashini ayt-dim; lekin men bu bilan birga undan hech qachon Vozdvijenskiyga bormasligi uchun va'da oldim, negaki, u birinchi marta bosh egib kelgan va o'zining oshnasi deb hisoblagan kishisi – mening o'g'lim u joyning boshlig'i emas, shuning uchun ham biror anglashilmovchilik yuz berishi mumkin ekanini gapirdim. Shunisi ham borki, Vozdvijenskiy bir talay bizga yov bo'lgan qishloqlarga juda ham yaqin, holbuki, u o'zining ishonchli kishilari bilan olib borishni istagan aloqalar uchun Grozniy har jihatdan qulay.

Tanlab olingan va uning o'z so'rovi bo'yicha undan bir qadam ham ajralmaydigan yigirma chog'li kazaklardan tash-qari, tatarcha gaplasha oladigan, Hojimurodni yaxshi biladi-gan, Hojimurod ham, mazmuni, unga tamom ishonadigan, lo-yiq, a'lo va aqlli zobit, rotmistr Loris-Melikovni ham qo'shib yubordim. Hojimurod bu yerda o'tkazgan o'n kun mobayni-da, bu yerga ish bilan kelgan, Shusha' uyezdining boshlig'i polkovnik knyaz Tarxanov bilan bir uyda yashadi; bu odam – haqiqatan ham yaxshi kishi, men unga tamom ishonaman. U ham Hojimurodning ishonchini qozonibdi va u tatarchani yax-shi gapirganidan uning bir o'zi orqali biz eng nozik va yashi-rin ishlar haqida muhokama qildik.

Men Hojimurod to'g'risida Tarxanov bilan maslahatlash-dim va u yo men qilganday qilish, yo Hojimurodni qamash, uni mumkin bo'lgan barcha qattiq choralar bilan qo'riqlash, unga yomon muomala qilinsa, uni qo'riqlash oson bo'lmay-di – yo bo'lmasa, uni mamlakatdan tamom uzoqlashtirish kerakligi masalasida mening fikrimga batamom qo'shildi. Le-kin bu so'nggi ikki chora biz uchun Hojimurod bilan Shomil o'rtasidagi janjaldan kelib chiqadigan barcha foydani yo'qqa

¹ Shusha – 1813-yilda Rossiyaga qo'shilgan Qorabog' xonligining poytaxti.

chiqaradigina emas, balki Shomil hukumatiga qarshi qaratilgan har qanday noroziliklarning o'sishini va tog'liklarning g'alayonga kelish imkoniyatini to'xtatib qo'yar edi. Knyaz Tarxanov menga Hojimurodning rostgo'yligiga ishonganligini va Hojimurod Shomil uni hech qachon kechirmasligini, kechirish to'g'risidagi va'dalariga qaramay, o'limga hukm qilishiga shubhalanmasligini aytdi. Tarxanovning Hojimurod bilan bo'lgan aloqalarida tashvishga solishi mumkin bo'lgan birdan bir narsa Hojimurodning o'z diniga bog'langanligidir. U Shomilning unga shu jihatdan ta'sir qila olishini yashirmaydi. Lekin yuqorida aytganimdek, Shomil Hojimurodni yonimga qaytib kelsang, hech qachon hayotingdan mahrum qilmayman, degan va'dasiga hech qachon ishontira olmaydi.

Mana, suyuqli knyaz, bu yerdagi ishlarning bu jihatlari haqida sizga aytmoqchi bo'lganlarim mana shulardan iborat».

XV

Bu axborot Tiflisdan 24-dekabrda jo'natilgan edi. Yangi 52-yilning arafasida feldyeger¹ o'nlab otlarni o'lar-tirilariga qaramasdan qattiq haydab va o'nlab yamshiklarni qonga belab urib, xatni o'sha vaqtdagi harbiy vazir knyaz Chernishevga yetkazdi va Chernishev 1852-yilning birinchi yarmida, boshqa ishlar qatorida Voronsov yuborgan bu ma'lumotlarni ham imperator Nikolayga olib bordi.

Chernishev hammaning hurmatini qozongani uchun ham, Voronsov haqiqiy barin, Chernishev esa har holda parvenu² bo'lgani va hammadan muhimi – imperatorning Voronsovga nisbatan alohida ehtiromi borligi uchun ham, uni sevmasdi; shunga ko'ra ham Chernishev Voronsovga qo'lidan kelganicha zarar yetkazish niyatida har bir fursatdan foydalanardi. Chernishev Kavkaz ishlari haqida qilgan bundan avvalgi dokladida, boshliqlarning ehtiyotsizligi orqasida tog'liklar kichikroq bir Kavkaz otryadining deyarli tamom qirib tashlaganligini aytib,

¹ *Feld'yeger* – muhim, ko'pincha yashirin qog'ozlarni olib boradigan harbiy chopar.

² *Parvenu* – bir martabadan ikkinchi martabaga ko'chib yuruvchi kishi.

Nikolayni Voronsovdan norozi qilishga muvaffaq bo'lgan edi. Endi u Voronsovning Hojimurod haqidagi buyrug'ini yomonlab ko'rsatishni niyat qildi. U podshohga doimo ruslarning zarariga yerliklarga homiylik va hatto ularga nisbatan ko'ngilchanlik qiluvchi Voronsov Hojimurodni Kavkazda qoldirib, bema'ni ish qilgan; har ehtimolga ko'ra, Hojimurod faqat mudofaa vositalarimizni ko'rib olish uchungina bizga qo'shilgan, shuning uchun ham Hojimurodni Rossiyaning markaziga jo'natish va oilasi tog'dan qutqazib olingach va uning bizga sodiqligiga ishonish mumkin bo'lgandan keyingina, undan foydalanish yaxshiroq, deb anglatmoqchi bo'ldi.

Lekin Chernishevning bu rejasi faqat shuning uchun amalga oshmadiki, birinchi yanvar kuni ertalab Nikolay juda kayfsiz bo'lib, u o'zidagi qarama-qarshilik hissi orqasida hech kimdan va qanday bo'lmasin, biror taklifni qabul qilmasdi; ayniqsa, u Chernishevning taklifini qabul qilishni istamasdi, negaki, u Chernishevga uni hozircha almashtirib bo'lmaydigan kishi deya hisoblagani uchungina chidab turar, ammo uning dekabristlar voqeasida Zaxar Chernishevni o'ldirishga uringanini va uning mol-mulkini qo'lga kiritishga tirishganini bilganidan uni katta olchoq hisoblar edi. Shunday qilib, Nikolayning yomon kayfiyatda bo'lganligi orqasida Hojimurod Kavkazda qoldi va Chernishev mabodo o'z dokladini boshqa vaqtda qilganda, o'zgarishi mumkin bo'lgan taqdiri o'zgarmay qoldi.

Yigirma darajali sovuq tuman ichida Chernishevning uchi ingichka oq-ko'k duxoba shapka kiyib olgan, semiz, sersoqol kучeri, xuddi Nikolay Pavlovich tushib yuradigan chanaga o'xshash kichkina chana oldiga o'tirib, Qishki saroy darvozasi yoniga yetib kelganida va xo'jayinini allaqachon tushirib yuborib, tizginni qalin paxtalik etagining ostiga bostirib, uvushgan qo'llarini bir-biriga ishqalab saroy darvozasi oldida turgan o'z oshnasi, knyaz Dolgorukiyning kucheriga do'stona bosh qimirlatganida soat to'qqiz yarim edi.

Chernishev ustiga oq qunduz yoqali shinel, boshiga taomil bo'yicha xo'roz pati qadalgan uch burchakli shlyapa kiygan edi. U ayiq terisidan qilingan oyoq yopqichni olib tashlab, sovuqda

uyushgan, kalishsiz (u kalish degan narsani bilmaganligi uchun faxrlanardi) oyoqlarini chanadan ohistalik bilan chiqarib oldi, so'ng tetiklanib, shporlarini jing'irlatganicha, gilamdan yurib shveysar tarafidan izzat-ikrom bilan ochilgan eshikka kirib ketdi. Chernishev dahlizda oldiga chopib kelgan kamer-lakey¹ning qo'lga shinelini tashlab, oyna yoniga keldi va ohistalik bilan boshidan shlyapasini oldi. U oynada o'ziga qarab turib, keksa qo'llarining odatiy harakatlari bilan chakka sochlari va kokilini siladi, xochini, akselbantini hamda katta venzelli epoetlarini tuzatdi, so'ng bedarmon oyoqlari bilan arang qadam tashlab, yotiq zina gilami ustidan yurib yuqoriga ko'tarildi.

Chernishev tantanali forma kiyib eshiklar oldida turishgan va unga yaltoqlik bilan ta'zimda bo'lgan kamer-dastyorlarning yonidan o'tib, qabulxonaga kirib ketdi. Yangi mundir, epoetlar, akselbantlar bilan jilvalanib turgan, hali achchiq-chuchukni ko'rmagan sof, qizil yuzli, sabza urib kelayotgan qora mo'ylovli, chakka sochlari Nikolay Pavlovichniki singari ko'zlariga qarata taralgan navbatchi, yangi tayinlangan fligel-mulozim uni hurmat bilan qarshi oldi. Harbiy vazirning o'rtog'i xuddi Nikolayniki singari chakka soqol, mo'ylovlar va gajaklar bilan bezangan knyaz Vasiliy Dolgorukiy zerikkan bir qiyofa bilan Chernishevni qarshilab o'rnidan turdi-da, ko'rishdi.

– Z' empereur?² – Chernishev ko'zlari bilan kabinetining eshigiga savolnoma imo qilib, fligel-mulozimga murojaat etdi.

– Sa Majeste vient de rentrer³, – fligel-mulozim, aftidan o'z tovushini eshitib zavq bilan javob berdi, so'ng ohista qadamlar bilan stakanga suv to'ldirib, boshiga qo'ysa to'kilmaydigan darajada tekis yurib tovushsiz ochilgan eshikning yoniga bordi va butun borlig'i bilan kirayotgan yeriga hurmat ifoda qilib, ichkariga g'oyib bo'ldi. Dolgorukiy bu orada qog'ozlarini tekshirib ko'rish uchun portfelini ochdi. Chernishev esa qovog'ini solib, uvishgan oyog'ini yozib va imperatorga aytilishi kerak bo'lgan narsalarning hammasini xotirlab, u yoqdan bu yoq-

¹ Kamer-lakey – saroy xodimi.

² Imperator (*Frans.*).

³ Janobi oliylari yangigina qaytdilar (*Frans.*).

qa yura boshladi. Kabinet eshigi yana ochilib, undan yanada ochilib ketgan, sertakalluf fligel-mulozim chiqib, vazirni hamda uning o'rtog'ini imo bilan podshoh yoniga chorladi, bu chog' Chernishev kabinet eshigi oldida edi.

Qishki saroy yong'indan so'ng allaqachonlar qaytadan tuzatilgan, lekin Nikolay hali binoning yuqori qavatida yashar edi. Uning vazirlarni va yuqori boshliqlarni doklad bilan qabul qiladigan kabineti to'rtta katta derazali juda baland xona edi. To'rdagi devorda imperator Aleksandr I ning katta portreti osig'liq turardi. Derazalarning oralarida ikkita byuro¹, devorlarning yonida bir qancha stul, xonaning o'rtasida katta yozuv stoli, stol oldida Nikolayning kreslosi, qabul qilinuvchilar uchun qo'yilgan stullar turardi. Nikolay yarim pogonchalar taqilgan epoletsiz qora kamzul kiyib olgan, tarang qilib boylangan katta qorindor qomatini orqaga tashlab o'tirar va nursiz ko'zlari bilan harakatsiz bir ravishda kiruvchilarga qarar edi. Uning tepakalini yopib turgan parigi bilan sun'iy ravishda qo'shilgan, silliq qilib taralgan chakka sochlari ostidan chiqib turgan katta do'ng peshanali cho'ziq oq yuzi bugun, ayniqsa, sovuq va harakatsiz edi. Uning hamma vaqt so'nik bo'lgan ko'zlari odatdagiga qaraganda yana ham so'nikroq boqar, yuqoriga qarata qayrilgan mo'ylovlari ostidagi qisilgan lablari, baland yoqaga tiralib turgan semiz va to'g'ri hasipga o'xshatib chakka soqol qoldirilib, yangigina qirilgan jag'lari va yoqasiga qisilib turgan baqbaqasi yuziga norozilik va hatto g'azab ifodasini berar edi.

Bu kayfiyat sababi charchaganlik edi. Charchash sababi esa bunday edi: u kecha maskaradda bo'ldi va boshiga kavalergardlarga xos qush surati o'rnatilgan kaska² kiyib olib, yoniga siqilishib keluvchi va qo'rqishib o'zlarini uning katta va mag'rur gavdasidan chekkaga suruvchi xalq orasida odatdagicha aylanib yurib, kelgusi maskaradda uchrashishga va'da berib, o'tgan maskaradda undan yashiringan o'sha

¹ Byuro – usti baland qopqoqli stol.

² Kaska – askarlar kiyadigan mis qalpoq. Kavalergardlar (suvoriylar) kiyadigan kaska burgut surati bilan bezatilardi.

niqobli qizni uchratib qoldi. Kechagi maskaradda niqobli qizni qo'yib yubormadi. U qizni bu maqsad uchun tayyor holda saqlanadigan va o'z xonimi bilan yakka qolishi mumkin bo'lgan xonaga olib bordi. Nikolay indamasdan xona eshigiga kelgach, ko'zlari bilan kapeldiner¹ni axtarib, u yoqbu yoqqa qaradi, ammo u yo'q edi. Nikolay qovog'ini soldi va xona eshigini o'zi itarib ochib, xonimni ilgari kirgizdi.

– Il y a quelqu' un², – dedi niqobli qiz to'xtab.

Xona haqiqatan ham band edi: barqut divanchada bir-biriga jips bo'lib, otliq askar zobiti bilan birga maskaradga xos libos kiygan, niqobini yechib qo'ygan chiroylikkina, oqimtir jingalak sochli bir yosh xotin o'tirardi. Bor bo'yicha tik turgan g'azabkor Nikolayning qomatini ko'rgan oqimtir sochli xotin shoshib niqobini kiydi. Zobit esa o'tirgan joyida dahshatdan qotib, divandan turolmasdan, harakatsiz ko'zlarini Nikolayga tikkancha qoldi.

Nikolay kishilarning dahshatga tushishiga qanchalik o'rganib qolgan bo'lmasin, bu dahshat hamma vaqt unga yoqar va u ba'zan sarosimaga tushgan kishilarni, ularga nisbatan aytiladigan yumshoq so'zlarning teskarisi bilan dong qoldirishni sevar edi. U hozir ham shunday qildi.

– Qani, uka, sen mendan yoshroqsan, – dedi u dahshatdan qotib qolgan zobitga, – o'rningni menga berishing mumkin.

Zobit o'rnidan irg'ib turdi, u dam qizarib, dam bo'zarib bukilganicha, jimgina niqobli xotinning orqasidan chiqdi. Nikolay o'z xonimi bilan yolg'iz qoldi. Xonim – shved murabbiyaning yigirma yoshli yaxshi bir qizi edi. Bu qiz, Nikolayga bolalik chog'idanoq portretini ko'rib maftun bo'lganini va qanday qilib bo'lsa-da, uning diqqatiga sazovor bo'lishga qaror qilganini aytib berdi. U, mana, bunga muyassar bo'ldi, o'zining aytishi-cha, endi unga boshqa hech narsa kerak emas edi. Qiz Nikolayning, odatda, xotinlar bilan uchrashadigan xonasiga keltirilgan edi. Nikolay qiz bilan bir soatdan ko'proq shu yerda bo'ldi.

¹ *Kapeldiner* – teatr yoki boshqa jamoat ko'ngilochar yerlarda xizmat qiluvchi kishi.

² Bu yerda birov bor. (*Frans.*)

Nikolay shu kechasi xonasiga kelib, o'zi faxrlanib yuradigan tor va qattiq to'shagiga yotgach, Napoleonning shlyapasidek mashhur (shunday deb gapirib yuradi) plashini ustiga yopgandan so'ng, uzoq vaqtgacha uxlay olmadi. U goh o'sha qizning oq yuzidagi qo'rquv va mag'rur qiyofani, goh o'zining doimiy seviklisi bo'lgan kelishgan, do'mboq Neli-dovani eslab, ikkovini bir-biri bilan taqqosladi. Xotini bo'la turib, buzuqlik qilib yurishi yaxshi emasligini xayoliga ham keltirgani yo'q. Mabodo birov uni bu ishi uchun ayblasa, u juda ajablangan bo'lardi. Chunki to'g'ri ish qildim, deya ishonganiga qaramasdan, uning ko'ngli g'ash bo'lib qoldi va bu g'ashlikni bosib yuborish uchun uni hamma vaqt tinchlan-tiradigan narsa: o'zining naqadar buyuk odam ekanligi haqida o'ylay boshladi.

Kech uxlaganiga qaramasdan, u hamma vaqtdagidek soat sakkizlarda turdi, keyin odatdagicha o'ziga qarab kat-ta, semiz vujudini muz bilan ishqalab, Tangriga ibodat qilib bo'lib, aytilayotgan so'zlarga hech qanday ma'no bermasdan, bolaligidan beri o'qib keladigan odatdagi: «Bogoroditsa», «E'tiqod», «Otche nash» duolarini o'qidi; keyin shinel va furajka kiyib, kichkina eshikdan daryo bo'yidagi ko'chaga chiqdi. Ko'chaning o'rtasida xuddi uning o'ziga o'xshagan: barvasta mundir va shlyapa kiyib olgan, huquq o'rganish maktabining o'quvchisi duch keldi. Nikolay Pavlovich hur-riyatparvarligi uchun yomon ko'radigan maktab mundirini ko'rib, qovog'ini soldi, ammo o'quvchining baland bo'yi, ikki qo'lini yoniga qilib tik turishi va tirsagini tekis bukib chest berishi noroziligini yumshatdi.

– Familiyang nima? – so'radi u.

– Polosatov, imperator janoblari.

– Barakalla!

O'quvchi qo'lini chakkasiga qilganicha turar edi. Nikolay to'xtadi.

– Harbiy xizmatga kirishni istaysanmi?

– Mutlaqo istamayman, imperator janoblari.

– Tarbiyasiz!

So'ng Nikolay o'g'irilib, nari ketdi va qattiq ovoz bilan og'ziga to'g'ri kelgan so'zni ayta boshladi. «Koperveyn, Koperveyn, – u kechagi qizning nomini bir necha marta takrorladi. – Rasvo, rasvo». U gapirayotgan narsasi haqida o'ylamas, lekin gapirayotgan so'zlariga e'tibor berib, shu bilan yuragining hovurini bosmoqda edi. U norozilik hissining yana yaqinlashib kelayotganini sezib, o'ziga: «Ha, mensiz Rossiya nima bo'lar edi», deb o'yladi. «Ha, mensiz yolg'iz Rossiyagina emas, balki Yevropa nima bo'lar edi». So'ng u qaynisi Prussiya qirolini¹, uning o'ijzligi va ahmoqligini xotirladi-da, boshini chayqab qo'ydi.

U orqaga qaytib eshik yoniga kelganida, qizil kiyim kiyib olgan dastyor boshqargan Yelena Pavlovnaning karetsasi Sal'tikovskiy darvozasiga kelib to'xtaganini ko'rib qoldi. Uning uchun Yelena Pavlovna faqat ilm, poeziya haqidagina emas, balki o'zimizni Nikolay bizni idora qilganidan yaxshiroq boshqara olamiz, deya tasavvur qilishib, idora qilish haqida muhokama yurgizadigan quruq kishilarning timsoli edi. U bu odamlarni qanchalik bosib turmasin, ularning yana yuzaga suzib chiqishlarini bilardi. U yaqindagina o'lgan ukasi Mixail Pavlovichni xotirladi, uni achinish hissi va qayg'u o'rab oldi. U qayg'urib, qovog'ini soldi va yana dastlab og'ziga kelgan so'zni shivirlay boshladi. U faqat saroyga kirgach, shivirlashdan to'xtadi.

U o'z xonasiga kirib, oyna oldida chakka soqolini, chakka sochlarini va boshining tepasiga yopilgan sun'iy sochini silagach, mo'ylovlarini burab, to'ppa-to'g'ri dokladlarni qabul qiladigan kabinetga o'tdi.

U avval Chernishevni qabul qildi. Chernishev shu zahotiyoq Nikolayning yuzidan va, ayniqsa, ko'zlaridan juda ham kayfsiz ekanini va kechagi sarguzashtini bilgani uchun bu kayfsizlik nimadan kelib chiqqanini angladi. Nikolay sovuqqina ko'rishdi va Chernishevni o'tirishga taklif qilib, nursiz ko'zlarini unga tikdi.

Chernishevning dokladidagi birinchi ish – intendant² amaldorlarining fosh bo'lgan o'g'riligi haqida, keyin Yangi

¹ Fridrix-Vilgelm IV (1810 – 1861)

² *Intendant* – askarlarning ta'minot ishlarini olib boruvchi qism.

yil munosabati bilan oldingi ro'yxatdan tushib qolgan ba'zi bir kishilarga mukofot belgilash, so'ng Voronsovning Hojimurod haqidagi ma'lumoti va nihoyat, professorning hayotiga suiqasd qilgan tibbiy akademiya talabasi to'g'risidagi ko'ngilsiz ish edi.

Nikolay jim holda, lablarini qisib, sinchalog'iga oltin uzuk taqilgan katta oq qo'li bilan bir varaq qog'ozni silab o'tirib, Chernishevning peshanasidan va kokilidan ko'zlarini olmay, o'g'irlik haqidagi dokladni tingladi.

Nikolay hamma o'g'irlik qilishiga ishonardi. Endi intendant chinovniklariga jazo berish lozim, Nikolay ularning hammasini askarlik darajasiga tushirib qo'yishga qaror qildi, ammo bu chora bo'shatilganlar o'rmini egallaydiganlar ham xuddi shunday qilishiga xalal bermasligini bilardi. Chinovniklarning xususiyati – o'g'irlash, Nikolayning vazifasi esa ularni jazolab turish edi va bu ish qanchalik joniga tekkan bo'lmasin, u bu vazifani vijdonan bajarardi.

– Ma'lum bo'ladiki, Rossiyamizda faqat bittagina vijdonli kishi bor ekan, – dedi u.

Chernishev shu zahotiyoq, bu Rossiyadagi birdan bir vijdonli kishi Nikolayning o'zi ekanini angladi va ma'qullab iljaydi.

– Shunday bo'lsa kerak, janobi oliylari, – dedi u.

– Qoldir, men imzo qo'yaman, – dedi Nikolay qog'ozni olib va uni stolning chap tomoniga qo'yib.

Bundan so'ng Chernishev mukofotlar va qo'shinni bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish haqida doklad qildi. Nikolay ro'yxatni ko'rib chiqdi, bir qancha ismni o'chirdi, so'ng ikki diviziyani Prussiya chegarasiga yuborish haqida qisqa va qat'iy buyruq berdi.

Nikolay 48-yildan so'ng konstitutsiya bergani uchun Prussiya qirolini hech kechira olmas, shuning uchun ham qaynisiga yozgan xatlarida eng do'stona tuyg'ularni ifoda qilib, har ehtimolga qarshi Prussiya chegarasida qo'shin saqlash lozimligini uqtirardi. Mabodo Prussiya xalqi isyon ko'tarib qolgudek bo'lsa, Nikolay hamma yerda ham xalqning isyoniga tayyor

turganini ko'rardi, vengerlarga qarshi Avstriyani himoya qilish uchun qo'shin yuborgani singari, qaynisining taxtini himoya qilishga jo'natish uchun ham qo'shin kerak bo'lardi. Chegaradagi bu qo'shin uning Prussiya qiroliga beradigan maslahatlariga ko'proq e'tibor va ahamiyat kasb etishi uchun ham kerak bo'lardi.

U yana «Ha, men bo'lmasam hozir Rossiya nima bo'lardi», deb o'yladi.

– Xo'sh, yana nima? – dedi u.

– Kavkazdan chopar keldi, – dedi Chernishev, so'ng Voronsov Hojimurodning qo'shilganligi haqida yozgan gaplarini gapirib bera boshladi.

– Shunaqami, – dedi Nikolay. – Boshlanishi yaxshi.

– Muqarrar siz janobi oliylari tomonidan tuzilgan reja o'z natijasini ko'rsata boshladi, – dedi Chernishev.

Uning strategik qobiliyatlarini maqtash Nikolayga juda ham yoqdi. Negaki, u o'zining strategiya qobiliyatlari bilan maqtansa-da, qalbining teran joyida, bu qobiliyatlar yo'qligiga iqror bo'lardi. Endi esa u o'zi haqida yana ham mukammalroq maqtov eshitishni istar edi.

– Sen qanday tushunasan? – so'radi u.

– Men mana bunday deb tushunaman: ko'pdan janobi oliylarining rejasi bo'yicha ish qilib, o'rmonni qirqib, zaxiralarni tugatib, asta-asta, garchi sekinlik bilan bo'lsa-da, ilgariga qarab harakat qilingan bo'lsa, u holda Kavkaz allaqachon bo'ysundirilgan bo'lardi. Men Hojimurodning qo'shilishini faqat shunga taalluqli deb bilaman. Hojimurod endi chidash berib turish mumkin emasligini anglagan.

– To'g'ri, – dedi Nikolay.

Nikolayning birdaniga Shomil qarorgohini egallash va bu qaroqchilar uyasini vayron qilish, degan rejasiga (bu reja bo'yicha 1845-yilda ko'pdan ko'p kishilarning o'limiga sabab bo'lgan Darg'in ekspeditsiyasi vujudga keltirilgan edi) tamom zid bo'lgan – o'rmonlarni kesish va oziq-ovqatlarini yo'qotish vositasi bilan, sekin-sekin dushman tomoniga qarab harakat etish rejasi Yermolov va Velyaminovlarning

rejasi bo'lganligiga qaramay, Nikolay u rejani ham o'zini-ki deb hisoblar edi. Demak, sekinlik bilan harakat qilish, o'rmonlarni kesish va oziq-ovqatlarni yo'qotish taklifi uniki ekaniga ishonish uchun Nikolayning 45- yilda mutlaqo boshqa harbiy rejani yoqlab turib olganini yashirish kerak bo'lardi. Lekin u buni yashirmas va o'zining 45- yil ekspeditsiyasi rejasi bilan ham, sekin-asta ilgariga qarab siljish rejasi bilan ham: bu ikki reja bir-biriga qarama-qarshi bo'lishiga qaramasdan, faxrlanar edi. Atrofni o'rab olgan kishilarning doimo, ochiqdan ochiq qiladigan jirkanch xushomadlari uni shu darajaga olib bordiki, Nikolay ortiq o'z qarama-qarshiliklarini ko'rmas, o'z ishlari va so'zlarini voqelik bilan, mantiq bilan yoki hatto oddiy sog'lom fikr bilan ham muvofiqlashtirmas, balki butun buyruqlarning, ular qanchalik ma'nosiz, haqiqatdan uzoq bo'lmasin, ularni faqat u qilayotgani uchungina – o'ylangan, haqqoniy, bir-birlari bilan muvofiq deb tamom ishonar edi.

Uning Chernishev Kavkaz ishidan so'ng doklad qila boshlagan tibbiy xirurgiya akademiyasining talabasi haqidagi qarori ham shunday bo'ldi.

Voqea mana bunday edi: ikki marta imtihondan o'ta olmagan yosh yigit uchinchi marta imtihonga kirdi va imtihon oluvchi uni yana o'tkazmagach, asabiy kasal talaba bu ishda nohaqlikni ko'rib, stolning ustida turgan qalamtaroshni oladi-da, qandaydir bir jazava bilan professorga hujum qilib, uni birmuncha joyidan yengil yarador qiladi.

- Familiyasi nima? – deb so'radi Nikolay.
 - Bjezovski.
 - Polyakmi?
 - Polyakdan chiqqan, katolik, – Chernishev javob berdi.
- Nikolay qovog'ini soldi.

U polyaklarga ko'p yomonlik qilgan. Bu yomonliklarni izohlash uchun u hamma polyaklar yaramas, deb ishongan bo'lsa kerak. Chindan ham Nikolay ularni shunday deb hisoblar, yomon ko'rar va polyaklarni ularni qilgan yomonliklari darajasida ko'ra olmas edi.

– Biroz to‘xta, – dedi u va ko‘zlarini yumib, boshini quyi soldi.

Nikolay biror masalani hal qilmoqchi bo‘lganda fikrlarini jamlash uchun bir necha daqiqa kifoya qilardi, shunda uning ilhomini kelib, o‘z-o‘zidan eng to‘g‘ri yechimini topar, go‘yo ichki bir ovoz unga nima qilish kerakligini aytib turgandek bo‘lar ekan. Chernishev bu haqda Nikolayning o‘z og‘zidan bir necha bor eshitgan edi.

U doklad qog‘ozini oldi va chetiga o‘zining yirik xati bilan shunday deb yozdi:

«O‘lim jazosiga loyiq. Ammo Tangriga shukur, bizda o‘lim jazosi yo‘q. Va u jazoni men kiritmayman. 12 marta ming kishining orasidan o‘tkazilsin.»

Nikolay».

U katta qilib qo‘l qo‘ydi.

Nikolay o‘n ikki ming xipchinning chinakam, azobli o‘limgina emas, balki haddan tashqari rahmsizlik ekanini bilardi, negaki, eng kuchli odamni ham o‘ldirish uchun besh ming xipchin urish yetarli edi, lekin unga g‘oyatda rahmsiz bo‘lish hamda «o‘lim jazosi yo‘q», deb o‘ylash ko‘ngilli edi.

U talaba haqidagi qarorni yozib bo‘lib, Chernishevga uzatdi.

– Mana, o‘qib chiq, – dedi u.

Chernishev o‘qib chiqdi, u qarorning oliyjanoblighi, donoligiga qoyil bo‘lganiga ishora qilib, boshini egdi.

– Butun talabalarni maydonga chiqarish kerak, ular jazo vaqtida hozir bo‘lsinlar, – deb qo‘shib qo‘ydi Nikolay.

U «Ularga o‘rnak bo‘ladi. Men bu inqilobiy ruhni ildizi bilan sug‘urib tashlayman», – deb o‘yladi.

– Xo‘p, – dedi Chernishev, biroz jim turib, keyin sochini tuzatib Kavkaz masalasiga qaytdi.

– Shunday qilib Mixail Semyonovichga nima deb yozishga buyurasiz?

¹ Ya‘ni uzun so‘lqildoq xipchin bilan qurollangan 1200 kishilik qatorni oratib o‘tkazish; har bir kishi hukm etilgan odamni xipchin bilan urishi kerak. Bu tadbir Nikolay davrida harbiy, diniy va siyosiy jinoyatlar uchun beriladigan jazo, aniqrog‘i, o‘lim jazosi tariqasida qabul qilingan edi. 1863-yilda bekor qilingan.

– Mening Chechendagi uylarni vayron qilish, oziq-ovqatni yo‘qotish va ularni bosib borish bilan tahlikaga solib turish borasidagi qarorim qattiq qo‘llansin, – dedi Nikolay.

– Hojimurod to‘g‘risida qanday buyruq berasiz? – deb so‘radi Chernishev.

– Ha, axir, Voronsov uni Kavkazda ishlatmoqchiman, deb yozibdi-ku.

– Bu ish xavfli bo‘lmasmikin? – dedi Chernishev Nikolayning ko‘zidan ko‘zlarini olib qochib, – Mixail Semyonovich juda ham ishonib ketaveradigan odam, deb qo‘rqaman.

– Sen qanday o‘ylab eding? – Chernishev Voronsovning buyrug‘ini yerga urmoqchi bo‘lganini sezib, keskin so‘radi Nikolay.

– Ha, men uni Rossiyaga yuborish xavfsizroq, deb o‘ylar edim.

– Sen o‘ylabsan, – dedi Nikolay istehzo bilan. – Men esa o‘ylamayman va Voronsovning fikriga qo‘shilaman. Unga shunday deb yoz.

– Xo‘p, – dedi Chernishev va o‘rnidan turib, ta‘zim qilib xayrlasha boshladi.

Butun ma‘ruza davomida faqat Nikolayning savoliga javoban qo‘shinning joyini o‘zgartirish haqida bir necha og‘iz gapirgan Dolgoruki ham ta‘zim qilib xayrlashdi.

Chernishevdan so‘ng ta‘zim bajo qilish uchun kelgan G‘arbiy o‘lkaning general-gubernatori Bibikov qabulga kirdi.

Pravoslav diniga o‘tishni istamasdan qo‘zg‘olon ko‘targan dehqonlarga qarshi Bibikov tomonidan ko‘rilgan choralarni ma‘qullab, Nikolay bo‘ysunmaganlarning hammasini harbiy sudga berishni buyurdi. Bu – qator oralatib o‘tkazish degan so‘z edi. Bundan tashqari, u davlatga qarashli bir necha ming dehqonlarni podshoh nasliga tegishli yerlarga o‘tkazish haqidagi xabarni bosib chiqargan gazeta muharririni askarlikka berishga buyruq berdi.

– Men bu ishni lozim deb topganim uchun qilaman, – dedi u. – Bu haqda muhokamaga yo‘l qo‘ymayman.

Bibikov unitar¹lar haqidagi buyruqning shafqatsizligini va davlatga qarashli dehqonlarni, ya'ni birdan - bir erkin kishilarni podshoh ixtiyoriga o'tkazish, ularni podshoh familiyasidagi kishilarga krepostnoy qilib berishning butunlay adolatsizligini angladi. Ammo qarshilik qilish mumkin emas edi. Nikolayning buyrug'iga qo'shilmaslik – qirq yil mobaynida qo'lga kiritgan va foydalanmoqchi bo'lgan porloq vaziyatdan mahrum bo'lish demak edi. Shuning uchun ham u itoat etishligi va rahmsiz, aqlsiz, insofsiz bo'lgan oddiy buyruqni bajarishga tayyor ekanligiga ishora qilib, oq tusha boshlagan qora sochli boshini egdi.

Nikolay Bibikovni chiqarib yuborgandan so'ng vazifamni yaxshi bajardim, degan tushuncha bilan kerishdi, soatiga qaradi va tashqariga chiqish uchun kiyingani ketdi. U epoetlar, ordenlar va lenta taqilgan mundirini kiyib, qabul zaliga chiqdi. Zalda har qaysisi o'ziga munosib joyni egallagan yuzdan ortiq mundirli erkaklar va yangi liboslar kiygan ayollar qo'rquvdan qaltirashib, uning chiqishini kutib turishar edilar.

U nursiz ko'zlari, kekkaygan ko'kragi va siqib bog'langan kamari ostidan ham, ustidan ham toshib chiqib turgan qorni-ni qappaytirib, kutib turuvchilar yoniga chiqdi va hammaning ko'zi yaltoqilik bilan o'ziga qarab turganini sezib, yana ham ko'proq tantanali vajohatga kirdi. U o'ziga tanish kishilarni uchratib, ular kim ekanini xotirlar, to'xtar va ba'zan ruschalab, ba'zan fransuzchalab bir necha og'iz gapirar hamda sovuq, nursiz ko'zlarini tikib turib, ularning gaplarini tinglar edi.

Nikolay tabriklarni qabul qilib bo'lib, cherkovga o'tdi.

Kiborlar singari Xudo ham o'z xizmatchilari orqali Nikolayni tabrikladi va maqtadi. Garchi ko'ngliga urgan bo'lsa-da, bu tabrik-maqtovlarni zarur narsa sifatida qabul qildi. Hammasi shunday bo'lishi kerak, chunki butun dunyoning rohati va saodati unga bog'liq va garchi u bu ishdan charchagan bo'lsa-da, har holda dunyoga o'zining marhamatini ko'rsatishdan qo'l siltamas edi. Kunduzgi ibodatning oxirida yaxshilab tarangan dyakon hamd-u sano o'qiganida va bu so'zlarni xalfalar chiroyli ovozlari bilan baravar ayta boshlaganlarida Nikolay o'girilib

¹ Unitarlar – butxona birlashmalarining tarafdorlari.

qarab, oyna oldida do'ndiqqina Nelidovaga ko'zi tushdi-yu, uni kechagi qiz bilan taqqoslagach, Nelidovani afzal ko'rdi.

U kunduzgi ibodatdan keyin malikaning yoniga ketdi, bolalari va xotini bilan hazillashib, gapirishib, oilasida bir qancha daqiqa vaqt o'tkazdi. So'ng Ermitaj¹ orqali o'tib, saroy vaziri Volkonskiyning yoniga kirdi, so'z orasida unga o'z jamg'armasidan kechagi qizning onasiga har yili nafaqa berib turishni buyurdi. So'ng o'zining odatdagi sayohatiga ketdi.

Shu kungi ovqat Pompey zali²da bo'ldi, podshohning kichik o'g'illari – Nikolay va Mixaillardan tashqari, baron Liven, graf Rjevusskiy, Dolgorukiy, Prussiya elchisi hamda Prussiya qirolining fligel-mulozimi taklif qilingan edi.

Malika va imperatorning chiqishini kutar ekanlar, Prussiya elchisi bilan baron Liven o'rtasida Polshadan olingan so'nggi vahimali xabar munosabati bilan qiziq suhbat boshlanib ketdi.

– Za Pologne et le Caucase ce sont les deux cautes de la Russie, – dedi Liven. – Al nous fout cent mille hommes a peu pres dans chacun de ces deux pays³.

Elchi bu narsaning shunday ekanligiga mug'ambirona taajjub izhor etdi.

– Vous dites la Pologne⁴? – dedi u.

– Oh, oui, c'etait un coup de maitre de Maeternich de nous en avoir laisse d'ambarras...⁵

Suhbat shu yerga yetganda, odatdagicha boshi qaltiragan, yuzida qotib qolgan tabassum bilan malika va uning orqasidan Nikolay chiqdi. Ovqat vaqtida Nikolay Hojimurodning o'ziga qo'shilganligi va daraxtlarni to'xtovsiz kesish hamda istehkom-

¹ Ermitaj – Qishki saroyga yondosh, san'at asarlari saqlanadigan maxsus bino.

² Pompey zali – qadimgi Rim uslubida. milodiy 79- yilda Vezuviy yonar tog'i otilgan vaqtda kul bilan ko'milib qolgan Pompeyni qaziganda topilgan anjomlar, shu davr me'morchiligiga doir detallar namunalari bo'yicha bezatilgan zal.

³ Polsha va Kavkaz Rossiya uchun ikki sinovdir. Bu o'lkalarning har birida bizning kamida yuz mingtadan odamimiz bo'lishi kerak. (Frans.)

⁴ Polsha deysizmi?

⁵ O-ho, bu Meternixning bizga qiyinchilik tug'dirish uchun qilgan nayrangi edi... (Frans.)

lar qurish bilan tog'liklarni qisib borish to'g'risidagi buyrug'i natijasida Kavkaz urushi tezda tugashi kerakligini so'zlab berdi.

Bugun ertalab Prussiya fligel-mulozimi bilan o'zini buyuk strateg deb hisoblagan Nikolayning baxtsiz ojizligi to'g'risida so'zlashgan elchi fligel-mulozim bilan ko'z urishtirib olib, uning buyuk strategik qobiliyatini yana bir marta isbot qiladigan bu rejani toza maqtadi.

Nikolay ovqatdan so'ng ixcham kiyingan yuzlab ayollar mashq qilayotgan baletga bordi. Bittasi unga juda yoqdi va Nikolay baletmeysterni chaqirib, unga tashakkur bildirdi-da, brilyant uzuk hadya qilishni buyurdi.

Ertasiga Chernishev doklad qilgan vaqtda Nikolay Hojimurod qo'shilgach, Chechenistonga hujum qilish va uni chegara chizig'ini kengaytira borish yo'li bilan iskanjaga olish kerak, deb Voronsovga bergan buyrug'ini yana bir marta ta'kidladi.

Chernishev shu mazmunda Voronsovga xat yozdi, shu zahoti boshqa chopar otlarni urib haydab, yamshiklarning yuzlarini yorib Tiflisga qarab jo'nadi.

XVI

Nikolay Pavlovichning bu buyrug'ini amalga oshirish yuzasidan shu zahotiyoq, 1852-yilning yanvarida, Chechenga yurish tashkil qilindi.

Yurishga tayinlangan otryad – to'rt piyoda batalyon, ikki yuz kazak va sakkizta to'pdan iborat edi. Saf yo'ldan borardi. Qo'shinning har ikki tarafida esa saf bo'lib, past-baland yerlardan goh yuqori ko'tarilib, goh pastga tushib, qo'nji uzun etik, kalta po'stin va papax kiyib, miltqlarini yelkalariga osib, o'qlarini tasmalariga tizib, ko'kraklariga taqib olishgan yeger¹lar bormoqda edi. Otryad dushman yeridan, hamma vaqtdagidek, mumkin qadar jimlik saqlab borardi. Faqat ahyon-ahyonda chuqurchalarga tushib ketgan to'plarning taraq-turug'i eshilar yoki jimlik to'g'risidagi buyruqni bilmaydigan artilleriya otlari pixillar, yo kishnar, yoki g'azablangan boshliq saf juda

¹ O'qchi polk askarlari.

cho'zilib ketgani, yo haddan tashqari jipslashib qolgani, yo kolonnadan uzoqlashib ketgani uchun o'z qo'l ostidagilarga xirildoq, bo'g'iq ovoz bilan qichqirar edi. Saf bilan kolonna oralig'idagi uncha katta bo'lmagan changal orasidan, chovi va sag'risi oq, orqasi kulrang bir echki bilan xuddi shunga o'xshagan, uncha katta bo'lmagan, shoxi yelkasiga qayrilgan bir taka iring'ib chiqqandi, jimlik faqat bir martagina buzildi. Chiroyli, hurkak jonivorlar, oldingi oyoqlarini qisib sakrashib, kolonnaga shu qadar yaqinlashdilar, bir qancha askarlar, nayza bilan sanchib olamiz, degan niyatda, qiyqiriq va qahqahalar bilan echkilarni quva ketdilar, lekin echkilar orqaga burildilar, saf orasidan o'tib qushlar singari tog'ga qarab qochib qoldilar, ular orqasidan bir qancha otliqlar va hatto itlar quvishdi.

Hali qish, ammo quyosh tikkadan nur socha boshlagan edi. Azonda yo'lga chiqqan guruh o'n chaqirimcha yurganda tush vaqti bo'ldi. Kun qattiq isib ketgandi, quyosh nurlari shuncha o'tkir ediki, po'lat nayzalar, to'plarning misidagi yarqirab turgan shu'lalarga qarab bo'lmasdi.

Orqa tomonda, otryad hozirgina o'tgan tezoqar toza anhor bo'lib, oldingi tomonda – haydalgan dalalar va past-baland pichanzor bor edi, bulardan narida daraxtlar bilan qoplangan sirli qora tog'lar ko'rinardi: qora tog'larning naryog'ida cho'qqayib turgan xarsanglar va ufqda doimo go'zal, abadiy o'zgarib turuvchi, olmos kabi shu'la bilan o'ynovchi qorli tog'lar ko'rinardi.

Beshinchi rotaning oldida, hayotning shodiyona tetik tuyg'usini va shu bilan birga o'lim xavfini, ish ko'rsatish istagini, zo'r, yagona idora qilinadigan umumiy maqsadga bo'ysundirish tushunchasini his etib, qora kamzul va papax kiyib, qilichini yelkasiga osib olgan, yaqindagina gvardiyadan bu yoqqa o'tgan novcha chiroyli zobit Butler bormoqda edi. Butler kelganidan buyon bugun ikkinchi marta safarga chiqishi edi. U mana hozir menga qarab o'q ota boshlaydilar, men uchib o'tayotgan to'p o'qlaridan boshimni olib qochib engashmayman yoki miltiq o'qlarining guvullab o'tishlariga parvo qilmasdan, avval yurganimdek boshimni yuqori ko'tarib, ko'zlarimni katta ochib,

o'rtloqlarimga va askarlarga qarayman va juda xotirjam, boshqa biron narsa haqida gapira boshlayman, deb o'ylash sevinch bag'ishlar edi. Shu orada qayoqdandir mash'um bir guvullash bilan to'p o'qi uchib kelganda va karvonning o'rtasida, yo'l bo'ylab, jo'xorizorda yerga urilib yorilganda, otryad yaxshi yo'ldan qayrilib, jo'xori orasidan o'tgan – oz yurilgan yo'lga burilib, o'rmonga yaqinlashib qolgan edi.

Butler shodon tabassum bilan yonida kelayotgan o'rtog'iga:
– Boshlanyapti, – dedi.

Haqiqatan ham to'p o'qidan so'ng o'rmon ichida katta otliq chechenlar to'dasi ko'rindi. To'daning o'rtasida ulkan zangori tug' bor edi. Rotaning ko'zi pishib ketgan qari feldfebeli tajribasiz Butlarga, bu Shomilning o'zi bo'lishi kerak, dedi. To'da tog' ostiga tushdi, so'ng yaqindagi soyning tepasida – o'ng tomonda ko'rinib pastga ena boshladi. Issiq qora kamzul va tepasi katta oq papax kiyib olgan kichkina general yo'rg'asi bilan Butler rotasi yoniga keldi va unga, o'ng tomonga, pastga tushayotgan otliqlarga qarshi borishga buyruq berdi. Butler o'z rotasini ko'rsatilgan tomonga tez olib ketdi, lekin hali soyga tushib ulgurgani yo'q ediki, orqa tomondan oldinma-ketin ikki bor otilgan to'p ovozi eshitdi. U orqasiga qayrilib qaradi: ikki to'p ustidan ikkita ko'k tutun buluti ko'tarilib, soy bo'ylab cho'zilmoqda edi. Aftidan, artilleriya xayoliga kelmagan to'da orqaga qayrildi. Butlarning rotasi otliqlarning orqasidan ota boshladi va butun dara dori tutuni bilan qopladi. Faqat soyning tepasida, ularni ta'qib qilib borayotgan kazaklarga qarab o'q uzishib, shoshilinch holda chekinayotgan tog'liklar chopib bormoqda edi. Otryad tog'liklarning orqasidan nari ketdi, ikkinchi soyning yonbag'rida bir ovul ko'rindi.

Butler o'z rotasi bilan kazaklarning ketidan chopgancha, ovulga kirdi. Ovulda hech kim yo'q edi. Askarlarga bug'doy, pichan va uylarga o't qo'yish buyurildi. Butun ovulni achchiq tutun qopladi va quyuq tutun ichida askarlar topgan narsalarini uylardan tashib chiqib, ayniqsa, tog'liklar olib ketisha olmagan tovuqlarni ushlab yoki otishib, sandiroqlab daydimoqda edilar. Zobitlar tutundan nariroq o'tirib, nonushta qilib, icha boshladi-

lar. Feldfebel ularga ancha asal keltirdi. Chechenlardan darak yo'q edi. Birozdan so'ng tush paytida qaytishga buyruq berildi. Rota ovulning chetida kolonna bo'lib safga tizildi, Butlarga askarlarning so'nggi qismida turishga to'g'ri keldi. Ular endigina qo'zg'algan ham edilarki, chechenlar paydo bo'lib qoldilar va otryadning iziga tushib uni otishmalar bilan kuzata bordilar.

Otryad yalanglikka chiqqandan keyingina tog'liklar orqada qoldilar. Butlarning bitta ham askari yaralangani yo'q, shuning uchun ham juda quvnoq, tetik bir ruh bilan qaytardi. Otryad ertalab o'tgan suvdan yana qaytishda kechib o'tib, jo'xoripoyalar va pichanzorlar bo'ylab cho'zilishgach, rota qo'shiqchilari ilgariga chiqib ashula boshlab yubordilar. Shamol yo'q edi, havo sof, toza va shu qadar shaffof ediki, yuz chaqirimlab uzoqlikdagi qorli tog'lar juda yaqin kabi ko'rinar va qo'shiqchilar to'xtaganlarida, xuddi ashulaning boshlanib va tugashiga asos bo'lgan tovush singari, bir qolipda tushayotgan oyoqlarning ovozlari va to'plarning shaldir-shulduri eshitilar edi. Butlarning beshinchi rotasida kuylanadigan qo'shiq bir yunker tomonidan polk sharafiga to'qilgan va «Shumi ish, shumi ish, merganlar, merganlar!» – degan naqorat bilan o'yin ohangida aytilar edi.

Butler bir uyda yashaydigan eng yaqin boshlig'i mayor Petrov bilan bir qatorda otda kelmoqda va o'zining gvardiyadan chiqib Kavkazga kelishga qaror qilgandan sevinchi ichiga sig'mas edi. Uning gvardiyadan bu yoqqa o'tishiga asosiy sabab Peterburgda karta o'ynab yutqazib qo'yib, bor-yo'g'idan ayrilganligida edi. U gvardiyada tursa, o'yindan o'zini tiya olmasligidan qo'rqr, tikish uchun esa hech vaqosi qolmagan edi. Hozir bularning hammasiga xotima berilgan, boshqacha, yaxshi, mardona bir hayot boshlangan edi. U hozir bor-yo'g'idan ayrilganligini ham, to'lanmagan qarzlarini ham unutgan. Kavkaz, urush, askarlar, zobitlar, mast va oqko'ngil botirlar, mayor Petrov – bularning hammasi ko'ziga o'tday ko'rinar edi. Shu vajdan ham u goho Peterburgda papiros tutuniga ko'milgan xonalarda o'tirishlarni, bankachidan nafratlanib va miyasida og'riq sezib kartaning chekkasini bukib, pul tikib yurishlarni tashlab, bu yerda, ajoyib o'lkada, azamat kavkazliklar orasida ekanligiga hech ishonmas edi.

Uning qo'shiqchilari: «Shumi ish, shumi ish, merganlar, merganlar!» – deya qo'shiq aytmoqda edilar. Oti kuy maqomiga mos shaxdam yurib boradi. Rotaning paxmoq kulrang iti Trezor-ka dumini gajak qilib, tashvishlanib, boshliq singari Butler rotasining oldida chopib borar edi. Ko'ngli tetik, erkin va quvnoq edi. Uning tasavvurida urush xavf-u xatardan, bemahal kelgan o'limdan va shuning natijasida qo'lga kiritilgan mukofotlar-u obro'-e'tibordan, rus do'stlarining hurmatlaridan iborat edi. Urushning boshqa tomonlari, qirg'in, askarlarning, zobitlarning, tog'liklarning jarohatlanishlari uning xayoliga ham kelmasligi juda qiziq edi. U hatto shuursiz, o'zining urush haqidagi shoiro-na tasavvurini saqlash uchun o'lganlarga, yarador bo'lganlarga hech qachon boqib qaramasdi. Bugun ham shunday bo'ldi. Biznikilardan uch kishi o'lgan va o'n ikki kishi yarador bo'lgan edi. U chalqancha yotgan murda yonidan o'tib ketdi va faqat bir ko'zi bilangina, mumga o'xshagan qo'lning allaqanday g'alati vaziyatini va boshidagi to'q qizil dog'ni ko'r-di-yu, lekin sinchiklab qarab o'tirmadi. Uning nazarida tog'liklar faqat otliq yigitlar bo'lib, ulardan nari yurish kerak edi.

– Mana, azizim, gap shunaqa, – dedi mayor, qo'shiq orasida. – Sizning Piteringizdagidek, o'ngga qara, so'lga qara, degan gap yo'q. Mana, picha ishladik – endi uyga. Mashurka endi bizga somsa, nordon karam sho'rva beradi. Ana bu hayot! Shunaqa emasmi? Qani, «Tong qanday yorishdi»ni olinglar, – u o'zi yaxshi ko'rgan qo'shiqni aytishga buyruq berdi.

Mayor avval Masha deb yuritilgan, keyin Mariya Dmitriyevna deb chaqiriladigan bo'lib qolgan feldsherning qizi bilan er-u xotindek yashardi. Mariya Dmitriyevna chiroyli, kumush sochli, hamma yog'ini sepkil bosib ketgan, o'ttiz yoshlardagi farzandsiz ayol edi. Uning o'tmishi qanday bo'lmasin, hozir u mayorning vafoli rafiqasi edi. U mayorni xuddi enagadek kutar, bu esa ko'p vaqt hushini yo'qotguncha ichadigan mayor uchun zarur edi.

Qal'aga kelishganlarida hamma narsa mayor oldindan bilganidek bo'lib chiqdi. Mariya Dmitriyevna uni, Butlerni va otryad-dan taklif qilingan yana ikkita zobitni o'zining masallig'i ko'p,

mazali ovqati bilan to'ydirdi, mayor shu qadar to'yib va qonib ichdiki, ortiq gapirolmay qoldi, so'ng uxlash uchun o'z xonasiga ketdi. Charchagan, ammo xursand va chixir¹dan ortiqcharoq ichgan Butler ham o'z xonasiga ketdi va arang yechinib, jingalak sochli chiroyli boshini kaftiga qo'yib, hech qanday tush ko'rish va uyg'onishni tan olmaydigan qattiq uyquga ketdi.

XVII

Hujum bilan vayron qilingan ovul Hojimurod ruslarga qo'shilish arafasida bir kecha tunab qolgan ovul edi.

Hojimurodning uyiga kelib qo'ngan Sado ruslar ovulga yaqinlashib kelganlarida oilasi bilan tog'ga chiqib ketgandi. Sado ovuliga qaytib kelib, o'z uyini vayron holda ko'rdi: tom o'pirilib tushgan, eshik va ayvonlarning ustunlari yondirilgan, uyning ichi bulg'atilgan edi. Uning o'g'li, o'sha shodlik bilan Hojimurodga tikilib o'tirgan chiroyli, yaltiroq ko'zli bola, ustiga chakmon yopilgan otda o'lik holda masjid yoniga keltirildi. Uning yelkasiga nayza tiqilgan edi. Hojimurod kelgan vaqtda unga xizmat qilib turgan kelishgan xotin endi, qari, burushgan ko'kraklarini ko'rsatib, ko'ylagining yoqasini yirtgan holda, to'zib ketgan sochlari bilan o'g'lining boshida turar, yuzini qora qonga belab timar va to'xtamasdan faryod chekar edi. Sado qarindoshlari bilan birga tesha va belkurak olib, o'g'liga go'r qazigani ketdi. Chol vayron qilingan uyning devori yonida bir yog'ochni yo'nib, ruhsiz bir nazar bilan qarshisiga tikilib o'tirardi. U o'zining asalari bog'chasidan yangigina kelgan edi. U yerdagi ikki g'aram pichan yoqib yuborilgan, chol ekkan, ko'karib chiqqan o'rik va olcha ko'chatlari sindirilgan ham kuydirilgan, hammadan yomoni, arilar bilan birga butun ari inlari yondirilgan edi. Xotinlarning faryodi butun uylardan va yana ikkita o'lik keltirib qo'yilgan maydondan eshitalardi. Yosh bolalar onalari bilan birga baqirib yig'lashardi. Katta bolalar o'ynamas, balki ruhsiz ko'zlari bilan kattalarga qarab turar edi.

Hovuz, jo'rttaga bo'lsa kerak, najasga to'ldirilgan, undan suv olish mumkin emas edi. Xuddi shuningdek, masjid ham

¹ Kavkazliklarning o'tkir qizil vinosi.

bulg'atilgan, mulla shogirdlari bilan uni tozalamoqda edi. Ruslarga bo'lgan nafrat haqida hech kim gapirmasdi. Kichinasidan tortib kattasiga qadar butun chechenlar ichidan o'tayotgan tuyg'u nafratdan kuchliroq edi. Bu tuyg'u nafrat tuyg'usi emas, balki bu rus itlarini odam deb e'tirof qilmaslik va bu maxluqlarning ahmoqona shafqatsizligi qarshisidagi nafrat, qabohat va hayron qolish tuyg'usi ediki, xuddi kalamushlarni, zaharli o'rgimchaklarni, bo'rilarni qirib bitirish istagi singari, ularni qirish istagi ham o'z-o'zini saqlash tuyg'usi kabi tabiiy edi. Aholi oldida tubandagi ikki yo'ldan birini tanlash masalasi turardi: yo shu yerda qolish, shu qadar zo'r mehnat bilan bino etilgan, ham shu qadar tez va vahshiyona vayron qilingan narsalarning hammasini, har bir daqiqada yana shunday vayron qilishini kutgan holda, ko'p kuch sarf qilib yangidan tiklash yoki shariatga hamda ruslarga nisbatan bo'lgan nafrat va haqir ko'rish tuyg'usiga qarshi ularga bo'ysunish.

Qariyalar ibodat qilishdilar va Shomildan yordam so'rab, uning oldiga vakillar yuborishga bir og'izdan qaror qildilar hamda shu zahotiyoyq buzilgan uylarni tiklashga kirishib ketdilar.

XVIII

Butler odati bo'yicha Petrov bilan birga ertalabki nonushtadan barvaqtroq toza havoda sayr qilib yurguvchi edi, bosqindan keyin esa uchinchi kun orqa eshikdan kallayi saharlab chiqmadi. Quyosh allaqachon tog' ortidan ko'tarilgan va ko'chaning o'ng tarafida yarqirab yotgan uylar ko'z qamashtirarli darajada bo'lsa-da, uzoq-uzoqlarga qadar yastangan va yuksalgan o'rmonlarga tutashib ketgan qora tog'lar hamda doimgidek bulutga o'xshab ko'rinadigan daradan tortib, qorli tog'largacha cho'zilib ketgan g'ira-shira tizmalarga qarash har galgidek ko'ngilli va taskinvor edi. Butler mana shu tog'larga ko'z tashladi, o'pkasini to'ldirib nafas oldi va tirikligiga, shuningdek, shu go'zal olamda yashayotganligiga xursand bo'ldi. Yana shunga vaqti chog' ediki, kecha vazifa bo'yicha o'zini yaxshi tutganligi, hammadan ham,

yniqsa, chekinishda, ish qistalang bo'lib turganda asqatganligi. kecha safardan qaytishda Petrovning yostiqdoshi Masha yoki Mariya Dmitriyevna hammaga mehmonnavozlik qilgani, chunonchi, unga alohida lutf ko'rsatganday bo'lib tuyulganini eslab quvonar edi. Mariya Dmitriyevna o'zining yo'g'on qilib o'rilgan sochlari, keng yelkalari, baland ko'kragi, sepkil bosgan ochiq chehrasidagi jozibador tabassumi xuddi kuchli bo'ydoq yigitni e'zozlaganday tuyulishi Butlerni o'ziga mahliyo qilgan edi. Lekin u buni oqko'ngil o'rtog'iga nisbatan qilingan nojo'ya munosabat deb hisoblar va Mariya Dmitriyevna bilan samimiy muloqotda, izzat-ikromda bo'lganligi uchun ham o'z-o'zidan mamnun edi. Hozir u yana shu to'g'rida xayol surar edi.

Oldingi tomonda chang yo'ldan kelayotgan bir talay ot tuyoqlarining, xuddi bir qancha otliq chopib kelayotganday, tez-tez eshitilgan tapir-tupurlari fikrini bo'ldi. U boshini ko'tardi-da, ko'chaning oxirida sekin kelayotgan bir to'da otliqlarni ko'rdi. Yigirma chog'li kazaklarning oldida ikki odam kelardi, biri – ustida oq kamzul, boshida salla o'ralgan uzun papax; ikkinchisi – qora, qushburun, kiyimi va qurollari kumush bilan bezatilgan, ruslarning xizmatidagi bir zobit edi. Sallali kishining ostida boshi kichkina, ko'zlari chiroyli, go'zal dumi bilan yoli tanasiga qaraganda ko'rimliroq bo'lgan saman, zobitning ostida novcha o'ynoqi qorabog' ot bor edi. Otga ishqiboz bo'lgan Butler shu zahotiyoyq birinchi otning baquvvatligini his qildi, keyin, bu odamlarning kim ekanligini bilgani to'xtadi. Zobit Butlerga murojaat qildi.

– Bu harbiy boshliqning uyimi? – so'radi u. Talaffuzida rus emasligi sezilib turardi. Butler xuddi shu ekanini aytdi.

Butler zobitga yaqinroq keldi va ko'zi bilan sallali kishini ko'rsatib:

– Bu kim? – deb so'radi.

– Bu – Hojimurod bo'ladi. Shu yerga kelyapti, bu yerda – harbiy boshliqnikida mehmon bo'ladi, – dedi zobit.

Butler Hojimurodning ruslarga qo'shilganligini bilar, lekin uni bu yerda, shu kichkina istehkomda ko'raman, deb hech kutmagan edi.

Hojimurod unga do'stona qaradi.

– Salom, xush kelding, – Butler o'rganib olgan tatarcha salomini aytdi.

– Sog' bo'l, – dedi Hojimurod boshini qimirlatib. So'ng Butlerning oldiga kelib, unga ikki barmog'ida qamchining sopi ilinib turgan qo'lini berdi.

– Boshliqmisiz? – dedi u.

Butler zobitga murojaat qilib, zinapoyaga chiqdi va eshikni itarayotib:

– Yo'q, boshliq bu yerda, chaqirib chiqaman, – dedi.

Lekin Mariya Dmitriyevna ko'cha eshik deb ataydigan eshik berk edi. Butler taqillatdi. lekin javob ololmay, aylanib orqa eshikdan bordi. U o'z denshigini chaqirib, javob olmasdan va ikki denshikning bittasini ham topolmasdan, oshxonaga kirdi. Boshiga ro'molcha bog'lagan Mariya Dmitriyevna qip-qizarib oq semiz bilaklariga yengini shimarib olib, xuddi o'zining qo'llari singari oppoq xamirni somsa uchun mayda-mayda qilib qirqmoqda edi.

– Denshiklar qay go'rga yo'qoldilar? – so'radi Butler.

– Ichgani ketishdi, – dedi Mariya Dmitriyevna, – nimaga kerak edi?

– Eshikni ochish kerak, uyingizning oldida bir gala tog'liklar turibdi. Hojimurod keldi.

– Bundan boshqa narsa o'ylab topmadingizmi? – dedi Mariya Dmitriyevna iljayib.

– Hazili yo'q, rost gap. Zinaning yonida turibdi.

– Hay, rostdanmi? – dedi Mariya Dmitriyevna.

– Nimaga yolg'on so'ylay. Ana, borib qarang, u zinaning yonida turibdi.

– Ana xolos, kutilmagan voqea, – dedi Mariya Dmitriyevna yenglarini tushirib va qo'llari bilan o'zining yo'g'on sochidagi to'g'nag'ichlarni paypaslab tuzatayotib. – Bo'lmasa men borib Ivan Matveyevichni uyg'otay, – dedi u.

– Yo'q, men o'zim boraman, – dedi Butler.

– Xo'p, juda yaxshi, – dedi Mariya Dmitriyevna va yana o'z ishiga tushdi.

Hojimurodning Grozniyda ekanligini allaqachon eshitgan Ivan Matveyevich oldiga Hojimurod kelganini bilib, bunga hech bir ajablanmasdan o'rnidan turib papiros chekdi va qat-tiq yo'taldi hamda bu shaytonni uning oldiga yuborganlariga to'ng'illab, kiyina boshladi. U kiyinib bo'lgach, denshikdan dori so'radi. Dori deb aytiladigan narsa aroq ekanini bilgan denshik unga aroq berdi.

U aroqni ichib, orqasidan qora nonni gazak qila turib:

– Aralashtirgandan yomoni yo'q, – deb to'ng'illab qo'y-di. – Mana, kecha chixir ichgan edim, hozir boshim og'riyapti. Xo'p, endi tayyor bo'ldim, – u aroqni ichib bo'ldi-da, Butler Hojimurod bilan uni kuzatib kelgan zobitni olib kirib o'tirgan mehmonxonaga ketdi. Hojimurodni kuzatib kelgan zobit Ivan Matveyevichga so'l qanot boshlig'ining Hojimurodni qabul qilish, harbiy josuslar orqali tog'liklar bilan aloqa qilishiga yo'l qo'yish, lekin kazak askarlarsiz uning bir o'zini qal'adan chiqarmaslik haqidagi buyrug'ini topshirdi.

Ivan Matveyevich qog'ozni o'qib bo'lgach, Hojimurodga tikilib qaradi, so'ng yana qog'ozga qaradi. U shu holatda bir necha bor ko'zlarini qog'ozdan Hojimurodga olib, nihoyat, Hojimurodning yuziga qarab to'xtadi:

– Yaxshi, bek, yaxshi. Mayli, shu yerda turaversin. Menga uni bu yerdan chiqarmaslik haqida buyruq berilganini ayt. Berilgan buyruq muqaddasdir. Uni qayerga joylashtiramiz – nima deysiz, Butler? Idoraga joylashtiramizmi?

Butler hali javob berib ulgurgani ham yo'q edi, oshxonadan kelib, eshik yonida turgan Mariya Dmitriyevna Ivan Matveyevichga murojaat qildi:

– Nega? Shu yerga joylashtirib qo'ya qoling. Mehmonxonani hamda omborxonani beramiz. Har holda ko'z oldimizda bo'ladi, – dedi-da, Hojimurodga qaradi va uning ko'ziga to'qnash kelib qolib, shoshilib ko'zini chetga oldi.

– Rost, Mariya Dmitriyevna to'g'ri aytadi, – dedi Butler.

– Qani, qani, jo'na, bu xotinlarning ishi emas, – dedi Ivan Matveyevich qovog'ini solib.

Hojimurod butun gap davomida qo'lini xanjarining sopiga qo'ygan holda va bilinar-bilinmas nafratli tabassum bilan o'tirdi. U qayerda tursa ham unga baribir ekanini aytdi. Unga kerak bo'lgan, sardor tarafidan ruxsat etilgan birgina narsa – tog'liklar bilan aloqa qilish kerak edi, shuning uchun ham tog'liklarning o'z yoniga kelishlariga yo'l qo'yishlarini istardi.

Ivan Matveyevich bu ishning bajarilishini aytdi va Butlerdan, to taom keltirgunlaricha va uy-puyni to'g'rilagunlaricha, mehmonga qarab turishni so'radi, o'zi esa lozim bo'lgan qog'ozlarni yozish va zarur buyruqlarni berish uchun idorasiga o'tdi.

Hojimurodning yangi tanishlariga bo'lgan munosabati darhol ravshan bo'lib qoldi. Hojimurod Ivan Matveyevich bilan birinchi tanishishdayoq undan nafratlandi va jirkandi, hamma vaqt u bilan balanddan kelib muomala qiladigan bo'ldi. Unga joy tayyorlab bergan, ovqat keltirgan Mariya Dmitriyevna Hojimurodga juda ham yoqdi. Unga xotinning soddaligi ham, o'ziga begona bo'lgan millat kishisining alohida go'zalligi ham va Hojimurodga nisbatan shuursiz bir holda mayl ko'rsatishi ham yoqdi, Hojimurod unga qaramaslikka, u bilan gaplashmaslikka tirishar, lekin uning ko'zlari beixtiyor xotinga qarar va harakatlarni kuzatib turar edi.

Butler bilan bo'lsa, birinchi tanishishdayoq o'rtoqlashib ketdi, Butlerdan uning hayotini so'radi va unga o'z hayoti haqida gapirib berdi va o'z oilasining ahvoli to'g'risida xufiya elchilar keltirgan yangiliklarni aytdi. hatto nima qilish kerakligi haqida u bilan maslahatlashdi.

Xufiya elchilar tomonidan unga keltirilgan xabar yaxshi emasdi. U qal'ada o'tkazgan to'rt kun mobaynida uning oldiga xufiya elchilar ikki marta kelishdi va ikki safar ham yomon xabar keltirishdi.

XIX

Hojimurodning oilasi u ruslarga qo'shilib ketishi bilanoq Vedenovuliga keltirilgan va u yerda Shomilning hukmini kutib, soqchilarning nazorati ostida yashar edi. Ayollar – kam-

pir Fatimat va Hojimurodning ikki xotini hamda ularning besh-ta yosh bolalari yuzboshi Ibrohim Rashidning uyida soqchilar nazorati ostida yashar, Hojimurodning o'g'li 18 yashar yigitcha Yusuf esa xuddi o'ziga o'xshab, o'z qismatlari hal bo'lishini kutayotgan to'rt jinoyatchi bilan birga zindonda yotar edi.

Qaror chiqmadi, chunki Shomil safarda edi. U ruslarga qar-shi yurishda edi.

1852- yilning 6-yanvarida ruslar bilan bo'lgan jangdan so'ng Shomil o'z uyiga – Vedenoga qaytib kelardi. Ruslar-ning fikriga ko'ra, u tor-mor keltirilgan va Vedenoga qochgan, Shomil va uning barcha muridlarining fikriga qaraganda esa, u g'alaba qozongan va ruslarni haydab yuborgan. Bu urush-da juda kam uchraydigan hodisa ro'y berdi. Shomilning o'zi ham miltiqdan o'q otdi va qilichini qo'liga olib, otining boshini to'ppa-to'g'ri ruslarga tomon qo'yib yubormoqchi bo'ldi, lekin yonidagi muridlar uni ushlab qoldilar. Ulardan ikkitasi shu yer-da, Shomilning yonidayoq o'ldirildi.

Shomil o'z atrofida ot o'ynatishib, miltiq va to'pponcha otishib hamda hech to'xtamasdan «Lo iloho illollo», deb kalima keltirishib kelayotgan muridlar to'dasi bilan qurshalgan holda, o'z maskaniga yetib kelganida kun tush bo'lib qolgan edi.

Kattakon Veden o'vulining xalqi o'z hokimini qarshilab, ko'chada va tomlarda turishar, bu tantana sharafiga miltiq va to'pponcha otishar edi. Uyiga yaqinlashgan sari jilovini su-rib o'ynoqlayotgan oq arab otida Shomil kelardi. Ot oltin va kumush ziynatsiz, juda oddiy yopinchiqda edi: nozik ishlan-gan, o'rtasiga yo'l solingan qizil qayish yugan ma'dandan qi-lingan uzangi va egarning ostidan ko'rinib turgan qizil chilvir. Imomning ustida yoqasi va yengiga qora mo'yna tutilgan jigar-rang movut po'stin bo'lib, uning ustidan xanjar taqilib, qora kamar bog'langan edi. Shomilning boshida qora popukli uzun, tepasi taypoq, pechi orqaga tashlanib, oq salla o'ralgan papax bor edi. Oyoqlariga ko'k chuvak kiygan, boldirlarida oddiy kanop bilan bog'langan qora boshmoq bor edi.

Umuman, imomda oltin yoki kumush bezaklar yo'q, kiyim-lari va qurollariga oltin-kumush ziynatlar taqib olgan muridlar

qurshovida kelayotgan kuchi baland, adl qomati avom oldida u istaganidek o'sha ulug'vorlik taassurotini berar edi. Uning qir-tishlab oldirilgan sariq soqoli, doimo suzilib turuvchi kichkina ko'zi, rangsiz yuzi xuddi muzdek qotib qolgan edi. U ovuldan o'tib borarkan, minglab ko'zlarning unga tikilganini sezar, lekin u hech kimga qaramas edi. Hojimurodning xotinlari ham, bolalari ham uyidagi hamma odamlar bilan birga imom keta-yotganini ko'rgach, ayvonga chiqdilar. Yolg'iz Hojimurodning onasi kampir Fatimatgina chiqmadi. u oq sochlari parishon, uzun qo'llari bilan oriq tizzalarini quchoqlaganicha o'tirar va qop-qora shahlo ko'zlarini tez-tez ochib-yumib, o'choqdagi yonib bitayotgan shoxchaga qarar edi. Xuddi o'g'li singari u ham Shomilni yomon ko'rar, hozir esa ilgarigiga qaraganda yanada battarroq nafrati oshgan va uni chiqib ko'rishni aslo istamas edi.

Shomilning tantanali kelishini Hojimurodning o'g'li ham ko'rmadi, u o'zi yotgan qorong'i, sassiq zindondan o'q va ka-lima ovozlarinigina eshitar va navqiron, kuch-quvvatga to'la ozodlikdan mahrum etilgan kishilargina chekadigan azob o'ti-da qiynalardi. U sassiq zindonda o'zi bilan birga yotgan iflos, holdan toygan, badjahl, ko'pchiligi bir-birini yeb qo'ygudek ahvoldagi baxtsiz odamlarni ko'raverib ko'zi pishib ketgan va endi havo bilan yorug'likka to'yib, erkin nafas olgancha og'izlaridan «La ilaha illalloh»ni tashlamasdan hokimlarining qatorida bedovlarini o'ynatib, miltiq otib yurgan kishilarga ich-ichidan hasad qilardi.

Shomil ovuldan o'tib o'z saroyiga tutashadigan katta hovli-ga kirdi. Ikkita qurollangan lazgin tashqari hovlining ochilgan eshigi yonida Shomilni kutib oldi. Bu hovli xalq bilan liq to'la edi. Bu yerda o'z ishlari bilan uzoq joylardan kelgan kishilar ham, har xil iltimos bilan kelganlar ham, sud ham, hukm qi-lish uchun Shomilning o'zi talab qilgan odamlar ham bor edi. Shomil kelishi bilan hovlidagilarning hammasi o'rinaridan turdilar va hurmat bilan ta'zim qilib, imomni olqishladilar. Shomil tashqari eshikdan to ichkariga o'tib kelganiga qadar, ba'zi bir odamlar tiz cho'kib turdilar. Garchi Shomil kutib

turuvchilar ichida o'ziga yoqmagan ko'p kishilarni va o'zlariga g'amxo'rlik qilinishini talab qiluvchi jonga tekkan talaygina iltimos qiluvchilarni tanisa ham, o'sha o'zgarmaydigan tosh chehra bilan ular yonidan o'tib ketdi va ichkari hovliga kirib, chap tomondagi o'z uyining ayvoni yonida otdan tushdi. Yurish mashaqqatlaridan so'ng, Shomil jismoniy jihatdan ko'ra ko'proq ruhan ezildi, negaki, u o'z yurishini og'zaki g'alaba deb e'tirof qilganiga qaramay, aslida mag'lubiyatga uchraganini, talay chechen ovullarining yondirilganini va xarob qilinganini hamda tuturiqsiz, yengiltak chechen xalqining qat'iyatsizlik va ruslarga yaqin turganlarining ba'zi birlari ular tomoniga o'tib ketishga tayyor ekanliklarini bilar edi. Bularning hammasi og'ir, bularga qarshi chora ko'rmog'i lozim edi, lekin Shomil shu topda hech narsa haqida o'ylashni istamasdi. U hozir faqat bir narsani: farog'atni, xotinlari ichida eng suyuklisi bo'lgan qorako'z, 18 yashar epchil-chaqqon Aminetning erkalashlaridan bahramand bo'lishni istar edi.

Biroq hozir shu yerda – ichkarini tashqaridan ajratadigan devorning orqasida bo'lgan Aminetni ko'rish haqida o'ylash behuda edi (Shomil hattoki shu topda, u otidan tushganiga qadar, Aminetning boshqa xotinlar bilan birga devorning yorig'idan mo'ralab turganligiga ishonardi). Hozir uning yoniga borishgina emas, balki shunday paryostiqa yonboshlab dam olish ham mumkin emasdi. Hammadan burun, hozir uning xohishi bo'lmasa-da, lekin xalqning diniy rahbari bo'lganligi tufayli bajarishi shart bo'lgan va uning o'zi uchun ham xuddi har kundagi taom kabi zarur hisoblangan peshin namozini o'qishi farz edi. Shuning uchun u tahorat olib, namozni o'qib bo'lgach, kutib turganlarni chaqirdi.

Boshlab uning oldiga ham qaynatasi, ham ustoz, novcha, soqoli qorday oppoq, ikki beti qip-qizil nuroniy mo'ysafid Jamoliddin kirdi va fotihadan so'ng Shomildan harbiy safari haqida so'rab va u yo'qligida tog'da yuz bergan hodisalar to'g'risida gapirib bera boshladi.

Jamoliddin har xil voqealar – xun olishlar, mol o'g'irlashlar, tariqat buyrug'iga xilof ish qilishlar: tamaki chekishlar,

vino ichishlar qatorida Hojimurodning o'z oilasini ruslar tarafiga olib ketish uchun kishilar yuborganligi, lekin buning oshkor bo'lganligi va oila Vedenoga keltirilganligi, ular imomning qarorini kutib, soqchilar nazorati ostida shu yerda turganligini ham gapirib berdi. Bu ishlarning hammasini muhokama qilish uchun yondagi mehmonxonaga qariyalar to'planishgan edilar. Jamoliddin Shomilga ularni shu bugunoq jo'natib yuborishni maslahat berdi, negaki, qariyalar Shomilni uch kundan beri kutib yotishardi.

Shomil o'z uyida qirraburun, qora, basharasi sovuq va yoqimsiz katta xotini Zaydet keltirgan ovqatni yeb bo'lgach, mehmonxonaga ketdi.

Uning maslahat yig'inini tashkil qiladigan olti kishi oq, moshkichiri va sariq soqolli, sallali vaallasiz uzun papax, yangi kamzul va cherkaska kiyib, xanjar taqilgan kamar bog'lab olishgan chollar uni qarshilab o'rinlaridan turdilar. Shomil ularning hammasidan daroz edi. Shomilga o'xshab ularning hammasi qo'llarini yuqoriga ko'tardilar, ko'zlarini yumishib, fотиha o'qidilar, fотihadan so'ng hammalari o'rinlaridan turdilar. Shomil esa o'rtaga, balandroq yostiqqa o'tirdi, shunday qilib ular navbatda turgan ishlarni muhokama qilishga kirishdilar.

Jinoyat bilan ayblangan kishilarning ishini shariat bo'yicha hal qildilar: ikki kishini o'g'irlik qilgani uchun qo'llarini kesib tashlashga, bir kishini odam o'ldirgani uchun boshini kesishga hukm qildilar, uch kishining gunohini kechirdilar. Keyin asosiy masalaga – chechenlarning ruslar tomoniga o'tib ketishlariga qarshi chora o'ylab topishga kirishdilar. Qarshi ta'sir qilish uchun Jamoliddin tomonidan tubandagi xitobnoma tuzilgan edi:

«Parvardigori olam sizga insof va tavfiq bersin. Ruslar peshanangizni silab, bo'ysunishga da'vat qilayotganini eshit-yapman. Ularga ishonmang va bo'ysunmang, aksincha, sabr qiling. Agar sabr-qanoatingiz uchun bu dunyoda rohat ko'rmasangiz, u dunyoda ko'rasiz. Dushman ilgari ham bir marta qurollaringizni olib qo'ygani eslang-a. Agar o'sha vaqtda, 1840-yilda Tangri sizga aql bermasa, siz allaqachon askar

bo'lar edingiz, xotinlaringiz esa chalvorsiz yurar va haqoratlanar edilar. O'tmishga qarab kelajak haqida muhokama yurit-ing. Kofirlar bilan birga yashagandan ko'ra, ruslarga dushman bo'lib o'lmoq afzaldir. Sabr qiling, men Qur'on va qilich bilan yoningizga boraman va sizlarni ruslarga qarshi boshlayman. Hozir esa ruslarga bo'ysunish haqida niyat qilish u yoqda tur-sin, hatto bu haqda o'ylamaslikni qat'iyon buyuraman».

Shomil bu xitobnomani ma'qulladi va qo'l qo'yib bo'lgach, joylarga yuborishga buyruq berdi.

So'ng Hojimurodning ishi ham muhokama qilindi. Bu Shomil uchun juda muhim edi. U garchi buni e'tirof qilish-ni istamasa-da, lekin chaqqon, dovyurak va botir Hojimurod u bilan birga bo'lganida, hozir Chechenistonda bunday ahvol yuz bermasligini bilardi. Hojimurod bilan yarashish va uning xizmatidan yana foydalanish unga yaxshi bo'lar edi; agar bun-ga iloji bo'lmasa ham. baribir, uning ruslarga yordam berishiga monelik ko'rsatishi lozim. Shuning uchun ham uni bu yerga olib kelish, qatl etish kerak. Bu ishni amalga oshirish uchun yo uni Tiflisda – o'sha yerda o'ldiradigan bir odam yuborish, yoki o'zini bu yerga chaqirib olib, shu yerning o'zidayoq yo'q qilish kerak. Bu yerga keltirish uchun esa birgina chora bor: bu chora uning oilasi va hammasidan muhimi. u g'oyat yaxshi ko'rgan – buni Shomil bilardi – o'g'li edi. Shuning uchun ham oraga o'g'lini qo'yish shart edi.

Maslahatchilar bu haqda gapirishganda, Shomil ko'zlarini yumib jim bo'ldi.

Maslahatchilar buning sababini bilar edilar. Uning bunday qiyofada turishi bundan keyin nima qilish kerakligini ko'rsa-tayotgan payg'ambarning ovozini eshitayotganini anglatardi. Besh daqiqalik tantanali jim o'tirishdan so'ng Shomil ko'zlari-ni ochib va uni yana ham ko'proq suzib turib:

- Hojimurodning o'g'lini keltiring, – dedi.
- U shu yerda, – dedi Jamoliddin.

Haqiqatan ham Hojimurodning oriq, rangsiz o'g'li – ki-yimlari yirtilgan, ivirsib ketgan, lekin o'zining badani, yuzi va buvisi Fatimatniki singari shahlo ko'zlari ila hamon chiroyli

bo'lgan Yusuf – chaqirishlarini kutib, tashqari hovlining eshigi yonida turardi.

Yusuf otasining Shomil haqidagi fikriga qo'shilmas edi. U bo'lib o'tgan ishlarni yaxshi bilmas, bilsa ham bu ishlarni boshidan kechirmagani uchun otasining nima sababdan shu qadar o'jarlik bilan Shomilga dushmanlik qilishini anglamas edi. Yusuf faqat bir narsani: noibning o'g'li sifatida Xunzaxdagi orombaxsh, serishrat hayotni davom ettirishni istar, unga Shomil bilan dushmanlik qilish tamoman keraksiz narsa bo'lib tuyulardi. U otasining aksi o'laroq, Shomil bilan g'oyatda faxrlanar va unga tog'liklar orasida keng tarqalgan favqulodda bir hurmat bilan qarar edi. Mana, hozir alohida ehtirom bilan mehmonxonaga, imom yoniga kirdi va Shomilning o'tkir nigohiga to'qnash kelib, eshik oldida bir qancha vaqt turib qoldi, so'ng Shomilga yaqinlashib kelib, uning uzun barmoqli oppoq qo'lini o'pdi.

– Sen Hojimurolodning o'g'limisan?

– Ha, imom.

– Uning nima qilganini bilasanmi?

– Bilaman, imom, buning uchun afsus qilaman ham.

– Yozishni bilasanmi?

– Mulla bo'lmoqchi edim.

– Bo'lmasa otangga xat yoz, agar u hayitgacha mening yonimga qaytib kelsa, uni kechiraman va hamma ish eskicha bo'lib ketaveradi. Agar unamasa va ruslar tarafida qolaversa, u holda, – Shomil g'azab bilan qovog'ini soldi, – men sening buvingni va onangni ovulma-ovul olib yurib, rasvosini chiqartiraman, sening esa boshingni kesaman.

Yusufning yuziga hech qanday ifoda qalqib chiqmadi, u so'zlaringizni angladim, deganday boshini egdi.

– Shunday deb yoz-da, elchimga ber. – Shomil jim qolib, Yusufga uzoq tikildi.

– Yozgin, men senga rahm qilib o'ldirmaganimni, faqat barcha xoinlarniki singari ko'zlaringni o'yib olmoqchi ekanligimni ham yoz.

Yusuf Shomilning huzurida yuvosh bo'lib ko'ringan edi, lekin mehmonxonadan olib chiqqanlarida, olib chiqayotgan

kishiga tashlandi va uning xanjarini olib, o'zini so'ymoqchi bo'ldi, ammo qo'llarini ushlab qoldilar va bog'ladilar, so'ng yana zindonga olib borib tashladilar.

Shu oqshom namoz tugab, kun qorong'ilasha boshlaganda, Shomil oq po'stinini kiyib, xotinlar joylashgan ichkari hovliga chiqdi-da, Aminetning uyiga qarab yo'l oldi. Ammo Aminet u yerda yo'q edi. U katta xotinlarning uyida edi. Shundan so'ng Shomil o'zini sezdirmaslikka tirishib, xotinini kutib, uy eshigining orqasida turdi. Aminet eri keltirgan shohini unga hadya qilmay, Zaydetga bergani uchun Shomildan xafa edi. U Shomilning chiqqanini va uni axtarib uyiga kirganini ko'rdi, lekin atayin uyiga bormadi. U kulib, uning uyiga goh kirib, goh chiqib turgan oq kiyimli Shomilga qarab, Zaydet uyining eshigi oldida uzoq turdi. Shomil Aminetni toza kutgach, xuftonga yaqin o'z uyiga qaytib keldi.

XX

Hojimurod istehkomda, Ivan Matveyevichning uyida bir hafta yashadi. Mariya Dmitriyevna soch-soqoli o'sib ketgan Hanafiy bilan (Hojimurod o'ziga hamroh qilib faqat ikki kishisini – Hanafiy va Eldorni ola kelgan edi) janjallashib qolganiga va uni bir safar oshxonadan itarib chiqarib yuborganiga (o'shanda Hanafiy uni so'yib qo'yayozgan edi) qaramasdan, o'zida Hojimurodga nisbatan alohida hurmat va ehtirom his etardi. U hozir Hojimurodga ovqat keltirib bermas, bu vazifani Eldorga topshirgan edi, lekin Hojimurodni ko'rish va unga yoqish uchun har bir fursatdan foydalanar edi. U Hojimurodning oilasi haqidagi muzokaralarda ham jiddiy ishtirok qilar, uning qancha xotini, qancha bolasi bor, yoshlari nechada – hammasini bilar va har gal xufiya elchilar kelib ketishgach, undan muzokaraning natijasi nima bo'lganini so'rar edi.

Butler esa shu haftaning ichidayoq Hojimurod bilan juda do'stlashib ketdi. Ba'zan Butler turgan xonaga borar, Butler ham Hojimurod turgan xonaga kelar edi. Ba'zan ular tarjimon orqali, ba'zan esa o'z vositalari – imo-ishoralar va hammadan asosiysi, tabassumlar orqali suhbatlashar edilar. Hojimurod, af-

tidan, Butlerni yaxshi ko'rib qolgan edi. Bu Eldorning Butlarga bo'lgan munosabatidan ma'lum edi. Butler Hojimurodning xonasiga kirgan vaqtida Eldor shodlik bilan oq yaltiroq tishlarini ko'rsatib, kutib olar va tezlik bilan uning yoniga yostiqlik qo'yar, agar qilichi bo'lsa uni darrov yechib olib qo'yar edi.

Butler, xuddi shuningdek, Hojimurodning ukasi deb atalgan majnunsifat Hanafiy bilan ham tanishib, inoqlashib ketdi. Hanafiy juda ko'p tog' qo'shiqlarini bilar va yaxshi ashula aytar edi. Hojimurod Butlarga yoqish uchun Hanafiyni chaqirar va o'zi yaxshi deb bilgan qo'shiqlarning nomini atab, unga ayt deb buyurar edi. Hanafiyning ovozi baland, yoqimli edi va u favqulodda tiniq va ifodali aytar edi. Qo'shiqlardan biri Hojimurodga juda ham yoqar va o'zining tantanali, mungli ohangi bilan Butlerni ham hayron qoldirgan edi. Butler tarjimondan qo'shiq mazmunini aytib berishni so'radi.

Qo'shiq xun olishga – o'sha Hanafiy bilan Hojimurod o'rtasida bo'lib o'tgan hodisaga o'xshash hodisaga taalluqli edi.

Qo'shiqning mazmuni mana bunday edi:

«Qabrimning tuproqlari quriydi va sen, mushtipar onam, meni unutarsan. Qabrimning ustida maysalar unadi, mening padari buzrukvorim, bu maysalar sening qayg'ungni ko'mib tashlaydilar. Singlimning ko'z yoshlari quriydi, shunda uning qalbidan hasrat ham o'chadi.

Lekin sen, akam, xunim uchun o'ch olmaganingcha meni unutmassan. Sen, ikkinchi akam ham, men bilan birga yer tishlamaganingcha meni unutmassan.

O'q, sen qaynoqsan, sen o'lim olib kelasan, lekin mening sodiq qulim sen emasmiding? Qora yer, sen meni bag'ringga olasan, lekin seni ot bilan toptagan men emasmidim? O'lim, sovuqsan, ammo men sening xo'jang edim. Jasadimni tuproq oladi, jonimni esa osmon qabul qiladi».

Hojimurod bu qo'shiqni hamma vaqt ko'zini yumib o'tirib tinglar va qo'shiq so'nib, bir ohang bilan cho'zilib, to'xtaganda, doimo ruschalab:

– Yaxshi qo'shiq, bama'ni qo'shiq, – deb qo'yar edi.

Shijoatli togʻ hayotining oʻziga xos sheʼriyati Hojimurod kelganidan keyin u bilan hamda uning muridlari bilan yaqinlashgandan soʻng Butlerni yana ham koʻproq jalb etdi. U oʻziga kavkazcha kamzul, nimcha, boshmoq qilib oldi. Goʻyo u togʻlig-u, shu togʻlik kishilar singari yashayotganday edi.

Hojimurod ketadigan kuni uni kuzatish uchun Ivan Matveyevich bir qancha zobitlarni yigʻdi. Hojimurod qurollangan, safar kiyimida shaxdam qadamlar bilan oqsoqlanib uyga kirdi, bu chogʻ zobitlar, baʼzi birlari Mariya Dmitriyevna choy quyib oʻtirgan stol yonida, baʼzilari aroq, chixir va gazaklar turgan stol yonida oʻtirar edilar.

Hammalari oʻrinlaridan turdilar va navbat bilan qoʻl berib koʻrishdilar. Ivan Matveyevich uni katga taklif qildi, lekin u tashakkur aytib, deraza yonidagi stulga oʻtirdi. U kirgan vaqtda hukm surgan jimlik, aftidan, uni sira xijolat qilmadi. U hammaning yuziga diqqat bilan qarab chiqdi, soʻng beparvolik bilan samovar va gazak turgan stolga tikilib qoldi. Hojimurod-ni birinchi marta koʻrgan shoʻx zobit Petrokovskiy, tarjimon orqali undan Tiflis yoqdimi, deb soʻradi.

– Ayya, – dedi u.

– Ha, deyapti, – dedi tarjimon.

– Koʻproq nima yoqibdi?

Hojimurod bir narsa dedi.

– Hammadan koʻproq unga teatr yoqibdi.

– Xoʻsh, bosh qoʻmondonnikida boʻlgan bazmchi?

Hojimurod qovogʻini soldi.

– Har bir xalqning oʻz odati bor. Bizda xotinlar unaqa kiyinmaydilar, – dedi u Mariya Dmitriyevnaga qarab.

– Ha, unga nimasi yoqmabdi, axir?

– Bizda bir gap bor, – dedi u tarjimonga, – it eshakka goʻsht beribdi, eshak esa itga xashak beribdi, natijada har ikkalasi ham och qolibdi. – U sal iljaydi. – Har bir xalq uchun oʻz odati yaxshi.

Soʻz bundan nariga oʻtmadi. Zobitlarning baʼzilari choy icha boshladi, baʼzi birlari ovqat yeyishga tutindi. Hojimurod uzatilgan bir stakan choyni olib oldiga qoʻydi.

– Qani, qaymoqdan, bulkadan oling, – dedi Mariya Dmitriyevna unga qarab.

Hojimurod bosh egdi.

– Xo‘p, bo‘lmasa, xayr! – dedi Butler uning tizzasiga tutib. – Qachon ko‘rishamiz?

– Xayr, xayr, – dedi Hojimurod kulib turib ruschalab. – Mehmondorchilik yetar endi. Juda ko‘p mehmon bo‘ldik. Vaqt bo‘ldi, ketish kerak, – dedi u, go‘yo ketishi kerak bo‘lgan tarafga qarab boshini qimirlatgan bo‘lib.

Xonaning eshigi oldida yelkasiga qandaydir oq bir narsa tashlab olgan va qo‘lida kalit tutgan Eldor ko‘rindi. Hojimurod uni angladi, Eldor o‘zining katta qadamlari bilan Hojimurodning oldiga kelib, unga oq chakmon va qilichni berdi. Hojimurod o‘rnidan turdi, chakmonni oldi va tarjimonga nimadir so‘zlab, chakmonni Mariya Dmitriyevnaga berdi.

Tarjimon:

– U, sen chakmonni maqtagan eding, olgin, deyapti, – dedi.

– Nega? – dedi qizarib Mariya Dmitriyevna.

– Shunday bo‘lishi kerak, odat shunaqa, – dedi Hojimurod.

– Xo‘p, rahmat, – dedi Mariya Dmitriyevna chakmonni olib. – Ilohim o‘g‘lingizni qutqazib oling, – u qo‘shib qo‘ydi. – Yaxshi, o‘g‘lon. Unga ayting, oilasini qutqazib olishini istayman, – dedi.

Hojimurod Mariya Dmitriyevnaga qaradi-da, uning so‘zlarini ma‘qullab bosh irg‘adi. Keyin u Eldorning qo‘lidan qilichini olib Ivan Matveyevichga berdi. Ivan Matveyevich qilichni olgach, tarjimonga qarab dedi:

– Unga ayt, mening targ‘il axtamni olsin, sovg‘asi evaziga taqdim qiladigan boshqa hech narsa yo‘q.

Hojimurod hech narsa kerak emasligini va olmasligini bildirib qo‘lini siltadi, so‘ng tog‘ni va yuragini ko‘rsatib, eshikka qarab yo‘l oldi. Hamma uning orqasidan chiqdi. Uyda qolgan zobitlar, qilichni g‘ilofidan sug‘urib tig‘ini ko‘rishdilar va qilichni gurda¹ degan fikrga kelishdilar.

¹ Gurda – qimmatbaho qilichning qadimiy bir turi.

Butler Hojimurod bilan birga zinaga chiqdi. Lekin bu yerda kutilmagan voqea yuz berdi: Agar Hojimurod chaqqonlik qilmaganda halok bo'lishi muqarrar edi.

Tosh-Kechuk ovulida yashayotgan qo'shinlar Hojimurodni qattiq hurmat qilishar, nomi mashhur bo'lib ketgan bu noibni bir ko'rish uchun tez-tez istehkomga kelib turishar edi. Ular Hojimurod ketishidan uch kun oldin chopar yuborib, uni juma kuni machitga kelishga taklif qilgan edilar. Lekin Hojimurodni yomon ko'rgan, u bilan qonli adovatda bo'lgan tosh-kechuklik knyazlar aholining bu ishidan xabar topib, Hojimurodni machitga kirgizmaymiz, deyishdi. Ularning bu gapidan xalq g'alayonga keldi va ikki o'rtada mushtlashish bo'lib o'tdi. Rus boshliqlari tog'liklarni hovuridan tushirib qo'yib, machitga bormasin, deb chopar yuborishdi. Hojimurod machitga bormadi. Hamma bu ish shu bilan barham topdi, deb o'yladi.

Lekin xuddi Hojimurod ketar payt – u zinaga chiqqan va otlar eshik oldidaligida Ivan Matveyevich va Butlarga tanish bo'lgan qo'miq knyazi Arslonxon yaqinlashib keldi.

U Hojimurodni ko'rishi bilan belidan to'pponchasini olib, Hojimurodga o'qtaldi. Biroq Arslonxon otib ulgurmasdan, Hojimurod cho'loqligiga qaramay, xuddi mushuk singari chaqqonlik bilan zinadan Arslonxonga tashlandi. Arslonxon otdi – tegmadi. Hojimurod esa uning oldiga chopib borib, bir qo'li bilan otning jilovini, bir qo'li bilan xanjarini ushladi va unga tatarchalab bir nima deb baqirdi.

Butler bilan Eldor xuddi shu vaqtning o'zida dushmanning yoniga chopib borib, uning qo'llarini ushladilar. O'q ovozigina Ivan Matveyevich ham chiqdi.

– Senga nima bo'ldi? Arslon, mening uyimda bunday bemazagarchilik qilganing nimasi? – dedi u gap nimadaligini bilib, – bu ishing yaxshi emas, birodar. Dalada ixtiyorlaring, mening uyimda bo'g'izlashish nimasi?

Qora mo'ylovli kichkina Arslonxon rangi o'chgan va qaltiragan holda otdan tushdi, g'azab bilan Hojimurodga tikildi, so'ng Ivan Matveyevich bilan mehmonxonaga kirib ketdi. Hojimurod esa hansiraganicha iljayib otining yoniga qaytdi.

– Nima uchun uni o'ldirmoqchi bo'ldi? – Butler tarjimon orqali so'radi.

– U odatimiz shunaqa, Arslonxon qon uchun mendan xun olishi kerak, mana hozir u meni o'ldirmoqchi edi, deyapti, – tarjimon Hojimurodning so'zini tarjima qilib berdi.

– Xo'sh, agar u yo'lda quvib yetsa-chi? – deb so'radi Butler. Hojimurod iljaydi.

– Nima bo'lar edi, o'ldiradi, demak, Olloning xohishi shu. Xo'p, xayr, – dedi u yana ruschalab va otining yolini ushlab turib kuzatuvchilarning hammasiga nigoh tashlab chiqdi-da, Mariya Dmitriyevnaning ko'zlariga muloyim tikildi.

– Xayr, mama, – dedi u Mariya Dmitriyevnaga murojaat qilib, – rahmat.

– Iloym bola-chaqangni qutqarib ol, – takrorladi Mariya Dmitriyevna.

Hojimurod uning so'zlarini anglamadi, lekin mehribonchiligini his qilib, bosh qimirlatib qo'ydi.

– Menga qara, do'stingni unutma, – dedi Butler.

– Ayt, men uning chin do'stiman. Hech qachon unutmayman, – u tarjimon orqali javob berdi, so'ng oyog'i qiyshiqligiga qaramay, uni uzangiga qo'yib, ildamlilik bilan baland egarga o'tirdi va eski odaticha to'pponchasini paypaslab ko'rib, qilichini tuzatdi, so'ng otda o'tirgan tog'liklarday alohida, mag'rur qiyofa olib Ivan Matveyevichning uyidan uzoqlashdi. Hanafiy va Eldor ham shunday qilib otga mindilar va xo'jayinlar ham zobitlar bilan do'stona xayrlashib, otlarini yeldirgan holda muridlarining orqasidan ketdilar.

Hamma vaqtdagiday, ketganlarning orqasidan g'iybat qilishdi.

– Azamat! Qara, Arslonxonga xuddi bo'ridek tashlandi, turqi tamom o'zgarib ketdi.

– Aldab ketmasa edi, usta, juda makkorga o'xshaydi, – dedi Petrakovskiy.

– Ilohim, ruslarda ham shunday makkorlar ko'p bo'lsin, – Mariya Dmitriyevna o'kinch bilan birdan so'zga aralashdi.

– Biznikida bir hafta turdi, yaxshilikdan bo‘lak hech narsa ko‘rmadim. – Biram odobli, aqli, oliyjanob odam, – dedi u.

– Siz bularning hammasini qayoqdan bildingiz?

– Bildim-da.

– Jigardan uribdi-da, a? – dedi ichkaridan chiqqan Ivan Matveyevich, – shunaqa ko‘rinadi.

– Ha, jigarimdan urdi. Sizga nima? Axir, yaxshi odamni nimaga yomonlash kerak. U tatar bo‘lsa ham yaxshi.

– Rost, Mariya Dmitriyevna, – dedi Butler. – Barakalla, to‘g‘ri gapni aytdingiz.

XXI

Checheniston yo‘lidagi oldingi qal‘alarda yashovchilarning hayot tarzi hamon eskicha o‘tardi. O‘shandan beri ikki bor xatar bo‘ldi, har ikkisida ham rotalar zir yugurdi, kazaklar va militsionerlar ot choptirib chiqdilar, lekin har safar tog‘liklarni to‘xtatib qololmadilar: ular ketib qoldilar, bu gal ular Vozdvijenskiyga bosqin qilib, kazaklarning suvlog‘idan sakkizta otni haydab, bir kazakni o‘ldirib ketdilar. Ovul tit-pit qilingan so‘nggi hujumdan keyin boshqa hamla bo‘lgani yo‘q. Faqat so‘l qanotga yangi boshliq knyaz Baryatinskiy tayinlanishi munosabati bilan ulkan Chechenistonga katta yurish kutilmoqda edi.

Merosxo‘rning do‘sti, Kabardin polkining sobiq komandiri knyaz Baryatinskiy hozir butun so‘l qanotning boshlig‘i bo‘lganligi uchun Grozniyga kelishi bilanoq, podshohning Chernishev Voronsovga bildirgan rejalarini davom ettirish uchun otryad to‘pladi. Vozdvijenskiyda yig‘ilgan otryad Kurinskiy tomonga boradigan marraga chiqdi. Qo‘shin o‘sha yerda turib, daraxt kesish bilan mashg‘ul bo‘ldi.

Yosh Voronsov ajoyib movut chodirda yashar, xotini Mariya Vasilyevna lagerga kelib turar va ko‘pincha yotib qolar edi. Baryatinskiyning Mariya Vasilyevna bilan munosabati hech kimdan yashirin emasdi, shuning uchun ham saroyga nomahram bo‘lgan zobit va askarlar uning lagerga tashrifi tufayli tungi maxfiy qorovullikka yuborilganlari uchun Mariya Vasilyevnani

boloxonador qilib so'kar edilar. Odatda, tog'liklar to'p keltirishib lagerga qarab otar edilar. Bu o'qlar ko'p vaqt mo'ljalga kelib tegmas, shuning uchun ham bu otishmalarga qarshi hech qanday chora ko'rilmas edi: lekin tog'liklar to'plarni yaqin keltirib, Mariya Vasilyevnani qo'rqitmasligi uchun maxfiy qorovullar yuborilardi. Boyvuchcha qo'rqmasin, deb har kun kechasi maxfiy qorovullikka borib yurish esa tahqiromuz ish edi, askarlar va kiborlar olamiga qabul qilinmagan zobitlar yomon so'zlar aytib, Mariya Vasilyevnani obro'sizlantirar edilar.

U yerda to'planishgan Pajeskiy korpusida birga o'qigan saboqdoshlari, Kurinskiy polkida birga ishlagan hampolklari, boshliq huzuridagi mulozimlar va dastyorlar bilan ko'rishish uchun Butler ham o'z istehkomidan bu otryadga ta'tilga keldi. Kelgan kunidan boshlaboq xushchaqchaq turmush kechira boshladi. U Poltoratskiyning chodiriga tushdi va uni ochiq chehra bilan qarshilagan ko'pgina oshnalarini uchratdi. U Voronsovnikiga ham bordi, negaki bir vaqtlar bir polkda xizmat qilgani uchun uni biroz bilardi. Voronsov uni juda yaxshi qabul qildi va knyaz Baryatinskiy bilan tanishtirdi, Baryatinskiyga qadar so'l qanotning boshlig'i bo'lib turgan general Kozlovskiyning jo'nashi sharafiga o'tkazilayotgan xayrlashuv ziyofatiga ham taklif qildi.

Ziyofat qoyilmaqom o'tdi. Olti chodir keltirilib, yonma-yon qator tikilgan edi. Chodir bo'ylab uzundan uzoq stol-stullar qo'yilgan, ustlarida rang-barang idish-tovoq va shishalar tizilib turardi. Hamma narsa Peterburgdagi gvardiya hayotini esga tushirar edi. Soat ikkilarda stol atrofiga o'tirdilar. Stolning o'rtasida: bir tarafda – Kozlovskiy, ikkinchi tarafda – Baryatinskiy o'tirardi. Kozlovskiyning o'ng tomonida Voronsov, chap tomonida Mariya Vasilyevna joylashdi. Stolning har ikki tarafida Kabardin va Kurinskiy polklarining zobitlari o'tirishar edilar. Butler Poltoratskiy bilan yonma-yon o'tirar, har ikkalasi ham xursand holda so'zlashar va yon-verisidagi zobitlar bilan ichishardi. Ish qovurmaga yetganda denshiklar qadahlarga shampanskiy quya boshladilar. Poltoratskiy Butlerga astoydil o'kinib va achinib:

– Bizning «masalan»imizni rasvo qilmasa edi, – dedi.

– Nega?

– Axir, u nutq soʻzlamogʻi lozim. Uning qoʻlidan nima keladi?

– Ha, ogʻayni, nutq soʻzlash oʻq otish emas. Yana yonida xonim, undan keyin mana bu saroy afandilari oʻtiribdilar. Uning holiga achinasan kishi, – deb zobitlar oʻzaro gaplashdilar.

Tantanali daqiqalar kelib yetdi. Baryatinskiy oʻrnidan turdi va qadah koʻtarib, qisqacha nutq bilan Kozlovskiyga murojaat qildi. Baryatinskiy soʻzini tamom qilgach, Kozlovskiy oʻrnidan turdi va anchagina qattiq ovoz bilan gap boshladi:

– Janobi oliyning eng yuksak xohishlari bilan, masalan, zobit afandilar, orangizdan ketaman, sizlar bilan ajralishaman, – dedi u. – Lekin meni hamma vaqt oʻzlaringiz bilan, masalan, birga hisob qilinglar... Janoblar, sizga maʼlumki, masalan, bitta kishi hech narsa qila olmaydi. Shuning uchun ham men oʻz xizmatimda, masalan, qancha mukofotlangan boʻlsam, imperator janoblarining saxovatlariga, masalan, qanchalik sazovor boʻlgan boʻlsam, qanchalik, masalan... – shu yerga kelganda uning ovozi qaltirab ketdi, – bularga yolgʻiz sizlarning soyangizda erishdim. Shularning hammasi uchun ham, masalan, men sizlardan qarzman, doʻstlarim! – Uning ajin bosgan yuzlari yana koʻproq burishib ketdi. U hoʻngrab yubordi, koʻzlariga yosh keldi. – Butun dilimdan, chin qalbimdan sizlarga, masalan, minnatdorigimni bildiraman.

Kozlovskiy ortiq soʻzlay olmadi va oʻrnidan turib, yoniga kelayotgan zobitlarni qucha boshladi. Knyaginya roʻmolcha bilan yuzini bekitdi. Knyaz Semyon Mixaylovich labini qiyshaytirib, koʻzlarini pirillatdi. Zobitlardan juda koʻpi koʻziga yosh oldi. Kozlovskiyni juda oz biladigan Butler ham yoshini tiyolmadi. Bularning hammasi unga juda yoqdi. Keyin hammalari Baryatinskiy, Voronsov, zobitlar, askarlar sharafiga qadah koʻtara boshladilar, mehmonlar aytilgan maqtovlardan, ichilgan sharoblardan mast boʻlib ziyofatdan chiqdilar.

Ajoyib, quyosh charaqlab chiqqan, muloyim bir kun edi. Har tarafdan gulxanlarning shitirlab yonishi va qo'shiq ovozlari eshitilardi. Hamma bayram qilayotgandek tuyulardi. Butler g'oyat baxtiyor va shod bir ruhiy holatda Poltoratskiynikiga ketdi. Bu yerga zobitlar yig'ildilar, karta stolini yozdilar, so'ng mulozim o'rtaga yuz so'm qo'ydi. Butler shimining cho'ntagiga qo'l solib, hamyonini ushlab chodirdan ikki marta tashqariga chiqdi, lekin oxiri chiday olmadi, shundan so'ng o'ziga hamda og'aynilariga karta o'ynamayman, deb bergan va'dasiga qaramay, o'yinga kirishib ketdi.

Bir soat ham o'tmasdan Butler qip-qizarib terlab, hamma yog'i bo'r, ikki qo'lini stolga tirab o'tirar va burchaklari buklangan kartalar ostiga tikkan pullarining raqamlarini yozar edi. U shu qadar ko'p yutqizib qo'ydi, o'z taniga yozilgan pullarni hisoblashga qo'rqdi. U hisoblamasdanoq, olishi mumkin bo'lgan moyanasining hammasini va otni sotib berganda ham baribir begona mulozim tarafidan o'z hisobiga yozilgan qarzlarni to'lay olmasligini bilardi. U yana o'ynamoqchi edi, lekin mulozim jiddiy qiyofada o'zining oq, toza qo'llari bilan kartani yerga qo'ydi. Butlerning bo'r bilan yozgan raqamlarini hisoblay boshladi. Butler qizarib-bo'zarib yutqizgan pullarining hammasini hozir to'lay olmasligi uchun kechirim so'radi, yutqizgan pullarini uyidan yuborishini aytdi. Butler bu so'zni aytgan vaqtda hamma unga achinganini va shu on hamma, hatto Poltoratskiy ham undan ko'zini olib qochganini sezdi. Bu uning so'nggi kechasi edi. U karta o'ynamay, meni taklif qilgan Voronovnikiga borgan bo'lsam, hamma ish joyida bo'lardi, deb o'yladi. Hozir esa ish yomon emas, balki juda chatoq edi.

U faqat o'rtoqlari, tanish-bilishlari bilan xayrlashib uyiga ketdi, uyiga kelib o'sha zahotiyoq uxlagani yotdi, shu yotgancha o'likday o'n sakkiz soat uxladi. Mariya Dmitriyevna Butlerning shashti pastligidan, uni kuzatib qo'ygan kazakka berish uchun yarim so'm choy puli so'raganidan, bundan tashqari, qisqa javoblaridan yutqizib qo'yganini angladi va uni o'sha yoqqa yuborganligi uchun Ivan Matveyevichga ta'na qildi.

Ertasiga Butler soat o'n ikkida uyqudan turdi va o'z vaziyati esiga tushib, yana o'likday uyquga ketishni istadi, ammo iloji bo'lmadi. Begona odamdan qarz bo'lgan 470 so'mni to'lash chorasini ko'rishi kerak edi. Bu choralardan biri shu bo'ldi-ki, u gunohlariga tavba qilib va yalinib-yolvorib hali o'rtalarida bo'lgan tegirmon hisobidan so'nggi marta 500 so'm pul yuborishini so'rab, akasiga xat yozdi. Keyin u qanday foizga bo'lsa mayli, yana 500 so'm qarz so'rab, o'zining xasis bir ayol qarindoshiga xat yubordi. Undan keyin Ivan Matveyevichda yoki to'g'rirog'i, Mariya Dmitriyevnada pul borligini bilib, qarzga 500 so'm berib turishlarini so'rab, Ivan Matveyevichning oldiga bordi.

– Men berar edim, – dedi Ivan Matveyevich, – hozir berar edim-ku, lekin Mashka bermaydi. Nachora, xotinlar juda pishiq bo'ladilar. Lekin padariga qusur, ishqilib qutulish kerak, qutulish kerak. Padariga qusur, markitant¹da yo'qmikin?

Lekin markitantdan qarz olish uchun urinib o'tirishning hojati yo'q. Shunday qilib Butler uchun faqat akasidan yoki xasis qarindoshinikidangina «yorug'lik» chiqishi mumkin edi.

XXII

Hojimurod Chechenistonda o'z maqsadiga erisha olmagach, Tiflisga qaytib keldi, shundan beri har kun Voronsovning qabuliga borar va undan tog'liklardan asir tushganlarni to'plab, uning oilasiga almashtirishni yalinib so'rar, busiz qo'l-oyog'i bog'liq ekanini va ruslarga xizmat qila olmasligini hamda Shomilni yo'qota olmasligini aytar edi. Voronsov qo'lidan kelgancha yordam berishini ta'kidlasa-da, biroq general Argutinskiy Tiflisga kelganidan so'ng u bilan so'zlashib, masalani hal qilishini aytib, ishni hadeb orqaga siltar edi. Shundan so'ng Hojimurod Voronsovdan vaqtincha Zakavkazyening kichkina shahri bo'lgan Nuxaga borib turish uchun ruxsat so'ray boshladi. U Nuxada o'ziga sodiq kishilar bor, deb Shomil bilan o'z oilasi to'g'risida muzokara olib borish ma'qul, deb taxmin

¹ *Markitant* – armiya yo'lga chiqqanda birga yurib, oziq-ovqat sotib yuruvchi mayda savdogar.

qilardi. Bundan tashqari, musulmonlar shahri bo'lgan Nuxada Hojimurodga musulmonlar odatiga muvofiq namoz o'qishi uchun masjid bor edi. Voronsov bu haqda Peterburgga xat yozdi va shu orada Hojimurodga Nuxaga borib turishga ruxsat berildi.

Bu voqea Voronsov uchun, Peterburg hukumati uchun, shuningdek, Hojimurodning tarixini bilgan ko'pchilik ruslar uchun Kavkaz urushidagi baxtli bir burilish yoki shunchaki qiziq bir tasodif edi. Hojimurod uchun esa bu voqea, ayniqsa, so'nggi vaqtlarda, uning hayotidagi qo'rqinchli bir burilish bo'lib tuyulardi. U tog'dan qisman o'zini qutqarib, qisman Shomilga dushman bo'lgani tufayli qochdi va bu qochish qanchalik qiyin bo'lmasin, u o'z maqsadiga erishdi, dastlabki vaqtlardagi muvaffaqiyat uni sevintirdi, haqiqatan ham Shomilga hujum qilish rejasini atroflicha o'yladi. Lekin oilasini bu yoqqa olib kelish u o'ylaganga qaraganda ancha qiyin bo'lib chiqdi. Shomil uning oilasini olib ketib, asirlikda saqlar va xotinlarini ovulma-ovul yurgizib sharmanda qilaman, o'g'lini ko'r qilaman yo o'ldiraman, der edi. Endi Hojimurod Dog'istondagi o'z tarafdorlari orqali hiyla yoki kuch bilan oilasini Shomildan ajratib olish niyatida Nuxaga keldi. Nuxadan oldiga kelgan so'nggi maxfiy elchi Hojimurodga sodiq bo'lgan avaristonliklar uning oilasini o'g'irlab, ruslar tarafiga o'tishga harakat qilayotganlarini, ammo bu ishga yordam beruvchi kishilar juda ozligini, shuning uchun ham ular bu ishni Vedenoda qilishga jur'at eta olmasliklarini, mabodo oilasi Vedenodan boshqa yerga ko'chirilgan taqdirdagina bu ishni yo'lda bajarishga va'da berganliklarini aytdi. Hojimurod o'z do'stlariga oilasining qutqarilishi uchun uch ming so'm pul va'da qilganini aytib qo'yishni buyurdi.

Nuxada Hojimurodga machitdan va xon saroyidan uncha uzoq bo'lmagan yerdan besh xonalik uy berilgan edi. Unga qo'shib qo'yilgan zobitlar, tarjimon va navkarlari ham shu uyda yashar edilar. Hojimurodning hayoti tog'da maxfiy elchilarni kutish va ularni qabul qilish hamda unga ruxsat etilgan otni minib, shahar atrofida sayr qilib yurish bilan o'tardi.

Hojimurod 8-aprelda ko'cha sayridan qaytib kelib, o'zi yo'q vaqtida Tiflisdan, Voronsov oldidan bir amaldor kelganini eshitdi. Hojimurod amaldor nima uchun kelganini juda bilgisi kelganiga qaramay, pristav bilan amaldor kutib o'tirishgan xonaga kirishdan avval o'z xonasida peshin namozini o'qidi. So'ng mehmonxona va qabulxona vazifasini bajaruvchi ikkinchi xonaga chiqdi. Tiflisdan kelgan amaldor, oddiy maslahatchi Kirillov Hojimurodga: Voronsov seni, Argutinskiy bilan uchrashish uchun 12-chisloga Tiflisma kelsin, deb aytdi, – dedi.

– Yaxshi, – dedi Hojimurod jahl bilan.

Amaldor Kirillov unga yoqmadi.

– Pul keltirdingmi?

– Keltirdim, – dedi Kirillov.

– Hozir ikki haftanikini ber, – dedi Hojimurod va avval o'nta, keyin to'rtta barmog'ini ko'rsatdi.

– Hozir beramiz, – dedi amaldor o'zining yo'l sumkasidan hamyonini olayotib. – Bunga pul nimaga kerak ekan? – dedi ruschalab, Hojimurod bilmaydi deb o'ylab, lekin Hojimurod tushundi-da, jahl bilan Kirillovga qaradi. Kirillov aqchani hamyondan olayotib, qaytganida o'z knyazi Voronsovga biror gap topib borish uchun Hojimurod bilan gaplashishni istab, tarjimon orqali, bu yerda zerikmayapsizmi, deb so'radi. Hojimurod kichkina, semiz, fuqaro kiyimidagi qurolsiz kishiga nafrat bilan qaradi-da, hech qanday javob bermadi. Tarjimon savolni takrorladi.

– Unga ayt, men u bilan gaplashishni istamayman. Tezroq pulni bersin. – Hojimurod bu gapni aytib, pulni sanamoqchi bo'lib yana stol yoniga o'tirdi.

Kirillov oltinlarni chiqarib, o'ntadan qilib yetti qator qilib tizib qo'ydi-da (Hojimurod kuniga beshta oltin olardi), ularni Hojimurodning oldiga surdi. Hojimurod oltinlarni sidirib kamzulining cho'ntagiga soldi, so'ng o'rnidan turdi va mutlaqo kutilmaganda maslahatchining tepakal boshiga bir shapati urib, eshikka qarab yo'l oldi. Maslahatchi o'rnidan qalqib turdi va tarjimonga, uning bunday qilishi kerak emas, chunki u polkovnik mansabidagi kishi ekanini unga aytishni buyur-

di, pristav ham shunday dedi. Lekin Hojimurod buni bilaman, ishorasi bilan bosh irg'adi va uydan chiqib ketdi.

– Uni nima qila olamiz, – dedi pristav, – xanjarini g'ijir etkazib bitta tiqib oladi, vassalom. Bu shaytonlar bilan gaplashib bo'lmaydi. Ko'rib turibman, uning jini qo'ziyapti.

Qorong'i tushishi bilan tog'dan quloqchinlarini ko'zlari-gacha bostirib kiygan ikkita maxfiy elchi keldi. Pristav ularni Hojimurodning xonasiga kirgizib yubordi. Maxfiy elchilarning biri semiz, qora, tavlinlik kishi; ikkinchisi – oriqlik bir chol edi. Ular keltirgan xabar Hojimurod uchun ko'ngilsiz edi. Uning oilasini qutqazishni o'z zimmlariga olgan birodarlari, kimki Hojimurodga yordam qilsa, uni eng qattiq o'lim jazosiga giriftor qilaman, deya dahshat solgan Shomildan qo'rqishib, endi to'g'ridan to'g'ri bu ishdan bosh tortmoqda edilar. Hojimurod maxfiy elchilarning gapini eshitib bo'lib, qo'llarini chordana qilib o'tirgan oyoqlariga tiradi va papaxli boshini quyi solib, uzoq jim qoldi. Hojimurod o'ylar, juda jiddiy o'ylar edi. U hozir so'nggi marta o'ylayotganini va masalani bir yoqli qilishi kerak ekanini bilardi. Hojimurod boshini ko'tardi, yonidan ikkita oltin olib, maxfiy elchilarga bittadan berdi.

– Boringlar, – dedi.

– Javobi-chi?

– Boraveringlar. Bu yog'ini egamning o'zi biladi.

Maxfiy elchilar o'rinlaridan turib chiqib ketdilar. Hojimurod esa qo'llarini tizzalariga tiragan holda gilam ustida o'tiraverdi. U o'tirib uzoq o'ylaga cho'mdi.

Hojimurod: «Nima qilish kerak? Shomilga ishonishi va uning oldiga qaytishi kerakmi? – U aldaydi. Mabodo aldama-gan taqdirda ham, unga – o'sha makkor tulkiga bo'ysunish mumkin emas. Shuning uchun ham mumkin emaski, u endi, men ruslarning oldida bo'lganimdan keyin ortiq menga ishonmaydi», – deb o'yladi.

So'ng u lochin to'g'risidagi tavlinlar ertagini xotirladi: lochin qo'lga tushgan, odamlarning qo'lida bir qancha vaqt yashagan, so'ng o'z tog'iga, o'z lochinlari oldiga qaytib kelgan. U qaytganda bo'ynida bog'ich va qo'ng'iroqlari bor

edi. Lochinlar uni qabul qilmaganlar. – O'sha, senga kumush qo'ng'iroqlar taqqan yerga uchib ketaver, – deganlar. – Bizda qo'ng'iroqlar ham yo'q, bog'ich ham. – Lochin vatanini tashlab ketishni istamagan-da, o'sha yerda qolgan. Lekin boshqa lochinlar uni qabul qilmaganlar va cho'qib tashlaganlar.

Hojimurod: «Meni ham xuddi shunday cho'qiydilar», – deb o'yladi.

«Shu yerda qolaversammikan? Rus podshosiga Kavkazni bo'ysundirsam, shuhratga, mansabga, boylikka ega bo'lsammikan?»

U o'zining Voronsov bilan bo'lgan uchrashuvini va knyazning xushomadli so'zlarini xotirlab, «buning iloji bor», dedi.

«Lekin hozir bir qarorga kelish kerak, bo'lmasa u oilasidan ajrab qoladi».

Hojimurod tuni bilam uxlamasdan o'ylab chiqdi.

XXIII

Tun yarmidan oqqanda u tog'ga qochish va unga sodiq bo'lgan avaristonliklar bilan birga Vedenoga bostirib kirish, yo o'lish, yo oilani qutqarish kerak, degan qarorga keldi. Oilasini ruslar tomoniga qaytib olib o'tadimi yoki oila bilan birga Xunzaxga qochib o'tib, Shomil bilan ko'rishadimi, buni Hojimurod hal qilganicha yo'q, u faqat hozir ruslardan tog'ga qarab qochish kerakligini bilardi. U bu qarorni darrov amalga oshira boshladi. Yostig'i ostidan qora paxtalik kamzulini oldi-da, navkarlarining uyiga ketdi. Ular ayvonning narigi tomonidagi xonada turardilar. U eshikni ochib ayvonga chiqishi bilanoq, uni oydin kechaning shudringli toza havosi o'rab oldi va uyga tutashgan bog'da bulbullarning sayrashlari qulog'iga chalindi.

Hojimurod ayvondan o'tib borib, navkarlar xonasining eshigini ochdi. Bu uyda chiroq yo'q, faqat bir haftalik yangi oy derazadan yog'du sochardi. Stol va ikkita stul chekkaga surib qo'yilgan, to'rtala navkar ham yerda, gilam va chakmon ustida, Hanafiy esa eshikda, otlarning yonida yotardi. Gamzalo eshikning g'ijirlab ochilganini eshitib, boshini ko'tardi. Hojimurod-

ga qaradi va uni tanib, yana yotdi. Uning yonidagi Eldor esa o'rnidan irg'ib turdi va buyruqni kutib kamzulini kiya boshladi. Qurbon va Xon-Magoma uxlari edilar. Hojimurod kamzulini stolga qo'ydi, kamzulda bo'lgan qandaydir qattiq bir narsa taxtaga taq etib tegdi. Bu – kamzulga tikilgan oltinlar edi.

– Mana bularni ham tikib qo'y, – dedi Hojimurod bugun olgan oltinlarini Eldorga berib.

Eldor oltinlarni oldi va shu zahotiyoq yorug' joyga chiqib, xanjarining tagidan pichoqchasini olib, kamzulning astarini so'ka boshladi. Gamzalo o'rnidan ko'tarilib, chordana qurib o'tirdi.

– Sen, Gamzalo, yigitlarga buyur, miltiqlarni, to'pponchalarni ko'zdan kechirib chiqsinlar, o'qlarni tayyor qilib qo'ysinlar. Ertaga uzoq joyga ketamiz, – dedi Hojimurod.

– O'q bor, dori bor, tayyor bo'ldi, – dedi Gamzalo va g'o'ng'illab bir nima dedi. Gamzalo Hojimurod nima uchun qurollarni o'qlab qo'yishni buyurganini angladi. U boshdanoq va keyincha faqat bir narsani: iloji boricha, rus yigitlarini kaltaklash va so'yish, so'ng tog'ga qochib ketishni istar edi. Shuning uchun ham hozir u Hojimurod ham shunday qilmoqchi bo'lganini bilib, mamnun bo'ldi.

Hojimurod ketgach, Gamzalo o'rtoqlarini uyg'otdi va to'rtalasi tuni bilan miltiq, to'pponcha, chaqmoqtoshlarni qarab chiqdilar, yomonlarini ahmashtirdilar, miltiqlarining tepki chuqurchalariga yangi dori sepib qo'yidilar, gozirlarga o'lchangan dori solingan yog'li lattalarga o'rog'liq o'qlarni joylashtirdilar, qilich va xanjarlarni qayradilar, tig'larini quyruq yog'i bilan moyladilar.

Hojimurod tongotarda tahoratga suv olish uchun yana ayvonga chiqdi. Ayvonda tong oldidan to'lib-toshib sayrayotgan bulbullarning kechasidagiga qaraganda yanada qattiqroq, yanada ravshanroq ovozlari eshitilmoqda edi. Navkarlar xonasidan esa qayroqqa qayralayotgan xanjarlarning bir qolipdagi shirillashi va jing'irlashi eshitilardi. Hojimurod xumdan suv olib o'z yotoqxonasiga yaqinlashganda, muridlar xonasidan yana Hanafiyning o'ziga tanish ingichka yoqimli xirgoyisini eshitdi. U to'xtab quloq sola boshladi.

Qo'shiqda botir G'amzatning o'z azamatlari bilan ruslar tomonidan oq otlar uyurini haydab o'tgani, keyin Terak dar-yosining orqasida uni rus knyazi quvib yetgani va o'zining ko'p qo'shini bilan uni o'rab olganligi aytilardi. Keyin G'amzatning otlarni so'yib tashlaganligi va o'z azamatlari bilan o'ldirilgan otlarning ag'anagan qonli gavdalari orqasida o'tirib olib, to miltiqlarda o'q, belbog'larda xanjar va tomirlarda qon qolma-guncha ruslar bilan urush qilganligi haqida aytilar edi. Ammo G'amzat o'lishidan avval osmonda qushlarni ko'rib, ularga: «Siz, uchar qushlar, bizning uylarimizga boring va opa-singilla-rimizga, onalarimizga va oppoq qizlarga: ular hammalari g'aza-vot uchun jon berdilar, deb aytingiz. Ularga xabar qilinglarki, bizning jasadlarimiz go'rda yotmaydi, balki suyaklarimizni och bo'rilar har tomonga olib ketib g'ajiydilar, ko'zlarimizni esa quzg'unlar cho'qiydilar», deya qichqirganligi kuylanardi.

Qo'shiq shu so'zlar bilan tugardi, so'nggi ohangdor naqa-rotga qo'shiqning eng oxirida qattiq «Lo iloho illollo», deb baqirib quloqni kar qilar darajada chinqirgan Xon-Mago-maning tetik ovozi qo'shildirdi. Keyin hammasi tindi va yana bog'dan bulbullarning sayrashi va navkarlar uyidan qayroq-toshga tez qayralayotgan temirlarning bir qolipdagi shirillashi eshitila boshladi.

Hojimurod shu qadar o'yga toldiki, ko'zani qiyshaytirib yuborganini va undan suv to'kilganini payqamadi. U o'z ah-voliga bosh chayqatib qo'ydi-da, xonasiga kirib ketdi. Ho-jimurod bomdodni o'qib, o'z qurolini ko'zdan kechirib, so'ng to'shagiga o'tirdi. Boshqa qiladigan ish yo'q edi. Uydan chiqib ketmoq uchun pristavdan ruxsat so'ramog'i lozim. Tashqari esa hali qorong'i, pristav uyquda edi.

Hanafiyning qo'shig'i unga onasi to'qigan boshqa bir qo'shiqni eslatdi. Bu qo'shiq Hojimurod yangi tug'ilgan vaqtda yuz bergan, onasi unga keyin hikoya qilgan voqea to'g'risida edi.

Qo'shiq shunday edi:

«Sening po'lat xanjaring oq badanimni chok etdi, lekin men quyoshimni, o'g'limni yaramga bosdim, uni o'zimning is-

siq qonim bilan yuvdim, yaram turli giyoh va ildizlar qo'ymas-danoq tuzaldi, o'g'lim ham ulg'ayib yigit bo'ldi».

Bu qo'shiq so'zlari Hojimurodning otasiga qaratilgan bo'lib, mazmuni tubandagicha edi: Hojimurod tug'ilgan vaqtida xonning xotini ham o'g'li Ummaxonni tuqqan bo'ladi va o'g'li Abununsalxonni emizib katta qilgan Hojimurodning onasini yana enagalikka chaqiradi. Lekin Fatimat o'g'lini tashlab ketishni istamaydi va bormasligini aytadi, Hojimurodning otasi g'azabga kelib, borishga buyuradi. Fatimat yana rad qilgach, unga xanjar uradi. Agar ajratib olmasalar, o'ldirib qo'ygan bo'lardi. Shunday qilib Fatimat Hojimurodni bermaydi va uni emizib katta qiladi, qo'shiq ham shu voqea munosabati bilan to'qiladi.

Hojimurod o'z onasini esladi, u uyning tomida po'stinga o'rab, o'zi bilan qator yotqizgan vaqtlarida unga shu qo'shiqni aytib berar va Hojimurod undan biqinidagi yaradan qolgan izni ko'rsatishni so'rar edi. U o'z qarshisida onasining jonli siymosini ko'rdi-yu, hozir uni qishloqda qoldirganday yuzlarini ajin bosgan, sochlari oqargan, tishlari tushib ketgan holda emas, balki Hojimurod besh yoshga kirib kattagina bo'lib qolganda ham uni savatda orqalab tog'lar osha bobosining oldiga olib borgan vaqtlaridagi singari yosh, chiroyli, kuchli, navqiron qiyofasini ko'rdi.

So'ng u hamma yog'ini ajin bosgan, soqoli oqarib ketgan bobosining qadoq qo'llari bilan kumush pul yasaganini va nabirasini duo o'rganishga majbur qilganini ham xotirladi. Tog' ostidagi buloq va u yerda onasining chalvoridan ushlab olib, birga suvga borganlari yodiga tushdi. Uning basharasini yalaydigan oriq it va xususan, sigir sog'iladigan va sut pishiriladigan saroyga onasi bilan birga borgan vaqtlaridagi tutun hamda qatiqning hidi esiga tushdi. Birinchi marta uning sochini olganlari va devorda osig'liq turgan yaltiroq jom ichidan taajjub bilan o'zining do'ngalak ko'kish boshini ko'rganligi xotiriga keldi.

U bolalik chog'ini eslar ekan, suyukli o'g'li Yusufni esladi. Uning sochini birinchi marta o'zi olgan edi. Endi Yusuf navqiron, go'zal yigit bo'lib qolgan. U o'g'lini so'nggi marta

ko'rganidek tasavvur etdi. So'nggi marta u o'g'lini Selmesdan chiqib ketayotganda ko'rgan edi. O'g'li unga otini keltirdi va kuzatib qo'yishga ijozat so'radi. U kiyingan, qurollangan va otining jilovidan ushlab turar edi. Yusufning qip-qizil, yosh, go'zal yuzi va daroz, nozik qaddi-qomati (u otasidan baland edi) botirlik, yoshlik va hayot shodligi bilan nafas olardi. Yoshligiga qaramasdan, yelkadorligi, yigitlarga xos quymichi, nozik qomati, uzun, baquvvat qo'llari va abjir-chaqqonligi hamma vaqt otasini sevintirar, shuning uchun ham u hamma vaqt o'g'liga havas bilan qarar edi.

– Yaxshisi, qol. Hozir sen uyda bir o'zingsan. Onangga va buvingga ehtiyot bo'l, – degan edi Hojimurod o'shanda.

Hojimurod Yusufning men tirik ekanman, hech kim onam va buvimning mushugini pisht deya olmaydi, degan mag'rur chehrasini yodga oldi. Yusuf otasini soygacha kuzatib qo'ydi. O'shandan beri Hojimurod xotinini ham, onasini ham, o'g'lini ham ko'rgani yo'q.

Shomil mana shu o'g'lining ko'zini o'ymoqchi! U xotinini nima qilmoqchi ekani to'g'risida o'ylashni ham istamasdi.

Bu fikrlar Hojimurodni shu qadar dahshatga soldiki, u ortiq o'tira olmadi. Irg'ib turdi-da, oqsoqlanib, tez-tez yurib eshikning yoniga keldi va eshikni ochib Eldorni chaqirdi. Qu-yosh hali chiqmagan, ammo yorug' edi. Bulbullar sayrashdan to'xtamagan edilar.

– Bor, pristavga ayt, sayr qilmoqchiman, otlarni egarlang-lar, – dedi u.

XXIV

Butler butun harbiy xizmat davomida, faqat xizmatdagina emas, shaxsiy hayotida ham harbiy she'riyatga qattiq berilgan va undan katta zavq olib yashar edi. U cherkascha kiyinib olib, ot o'ynatib yurardi. Bogdanovich bilan ikki marta pistirmaga bordi, ammo ular ikki safar ham hech kimni uchratmadilar va hech kimni o'ldirmadilar. Mashhur botir Bogdanovich bilan bo'lgan bu yaqinlik va do'stlik Butlerga allaqanday yoqimli va

ulug'vor hodisa bo'lib tuyulardi. U juda katta foiz to'lash sharti bilan bir yahudiydan qarzga pul olib, qarzini to'ladi, ya'ni chigal ahvolni o'zidan uzoqlashtirib, muddatini cho'zdi. U o'z ahvoli to'g'risida o'ylamaslikka tirishar va harbiy she'riyatdan tashqari, sharob ichib ham o'zini unutishga harakat qilar edi. U borgan sari ko'p ichadigan bo'ldi va ahvoli kundan kunga battar yomonlasha boshladi. U endi Mariya Dmitriyevnaga nisbatan go'zal Yusuf emas edi, balki aksincha, unga soxta ishqibozlik qila boshladi, lekin baxtga qarshi, qat'iy rad javobini olib sharmanda bo'ldi.

Aprelning oxirida istehkomga o'tib bo'lmas deb hisoblangan butun Checheniston bo'ylab yangidan harakat boshlash uchun Baryatinskiy tarafidan belgilangan otryad keldi. Bu otryadda Kabardin polkining ikki rotasi bor edi va bu rotalar Kavkazdagi odat bo'yicha, Kurinskiydagi rotalar tomonidan mehmondek qabul qilindi. Askarlar kazarmalarga tarqalishdi va kechqurun shavla ketidan mol go'shtidan qilingan qovurdoq bilangina emas, balki aroq bilan ham siylandi. Zobitlar zobitlarning uylariga joylashishdi va odat bo'yicha bu yerdagi qariyalar yangi kelganlarni mehmon qildilar.

Mehmondorchilik ichkilik, ashulalar bilan tugadi. Boya qip-qizarib o'tirgan Ivan Matveyevichning endi ancha kayfi oshib qolgan edi. U bo'zarib stulni ot qilib minganicha o'tirar va qilichini qo'lga ushlab, tasavvuridagi dushmanlarni chopar, goh so'kar, goh qahqaha urar, goh quchoqlashar, goh o'zining yaxshi ko'rgan: «O'tgan yillarda Shomil to'polon qila boshladi, tiray-ruyata-tay, o'tgan yillarda» degan ashulaga o'ynar edi. Butler ham shu yerda edi. U bu ishlarda ham harbiy she'riyatni ko'rmoqqa tirishar, lekin qalbining chuqur joyidan Ivan Matveyevichga achinar, ammo uni to'xtatishning hech bir iloji yo'q edi. Butler boshi aylanganligini sezib, sekin chiqib, uyga ketdi.

To'lin oy oq uylarga va yo'ldagi toshlarga nur sochmoqda edi. Shu qadar oydin ediki, yo'lda yotgan har bir qamish, somon parchasi, har bir belgi aniq ko'rinardi. Butler uyga yaqinlashganda, boshini va bo'ynini berkitib ro'mol o'rab olgan Mariya Dmitriyevnani uchratdi. Butler Mariya Dmitriyev-

na unga qarshilik ko'rsatgandan beri, biroz uyalar va u bilan uchrashishdan o'zini olib qochar edi. Hozir esa u oydin kecha va ichilgan vinoning ta'siri ostida bu uchrashuvdan juda xursand bo'ldi va yana Mariya Dmitriyevnaga suykalgisi keldi.

– Yo'l bo'lsin? – so'radi u.

– Ha, cholimdan xabar olib kelay, deb ketayotibman, – Mariya Dmitriyevna muloyim javob berdi. U Butlarning muhabbatini astoydil rad qilgan edi, Butlarning so'nggi kunlarda o'zini tortib yurishi unga yoqmas edi.

– Xabar olishning nima keragi bor, o'zi kelar.

– Ha-ya, kelarmikan?

– Agar kelmasa, olib keladilar.

– Ana shunisi yaxshi emas-da. Demak, bormay qo'ya qolaymi? – dedi Mariya Dmitriyevna.

– Bormang. Yaxshisi, uyga yuring.

Mariya Dmitriyevna burilib Butler bilan yonma-yon ketdi. Oy shu qadar yorqin shu'la sochar, hatto yo'ldagi soyalar tepasida ham jilvalanardi. Butler shu jilvaga va Mariya Dmitriyevnaga, siz menga hali ham yoqasiz, deb aytmoqchi bo'ldi, lekin so'zni nimadan boshlashni bilmadi. Mariya Dmitriyevna bo'lsa, u nima der ekan, deb kutib borardi. Burchakdan otliqlar chiqqan vaqtda, ular shu ko'yi jim holda uyga juda yaqinlashib qolgan edilar. Konvoy bilan birga bir zobit kelmoqda edi.

– Bular yana kim bo'ldilar ekan? – dedi Mariya Dmitriyevna va o'zini chetga oldi.

Oy kelayotgan kishining orqa tomonidan yorug' sochayotganidan Mariya Dmitriyevna keluvchini faqat yonboshdangina tanidi. Bu odam ilgari Ivan Matveyevich bilan birga ishlagan, shuning uchun ham Mariya Dmitriyevna taniydigan zobit Kamenev edi.

– Pyotr Nikolayevichmisiz? – Mariya Dmitriyevna unga murojaat qildi.

– Xuddi o'zi, – dedi Kamenev. – O, Butler, salom. Haliga qadar uxlamasdan Mariya Dmitriyevna bilan sayr qilib yurib-sizmi? Shoshmang, hali Ivan Matveyevich ta'ziringizni berib qo'yadi. U qani?

– Ana, eshityapsizmi, – dedi Mariya Dmitriyevna, musiqa, katta nog'ora va ashula tovushi kelayotgan tomonni ko'rsatib, – aysh qilyaptilar.

– Nima, o'z odamlaringiz aysh qilyaptilarmi?

– Yo'q, Hasav-Yurtdan kelishgan edi, o'shalar bilan ziyo-fat qilyaptilar.

– Ha, bu yaxshi gap. Men ham boraman. Men uning oldiga bir daqiqagagina kirib chiqaman.

– Nima, ish bormidi? – deb so'radi Butler.

– Ha, jindak ish bor.

– Yaxshi ishmi yoki yomonmi?

– Kinga qanday? Biz uchun yaxshi, ba'zi bir odamlarga yomon.

Kamenev bu so'zni aytib kulib yubordi.

Shu vaqtda piyodalar ham, Kamenev ham Ivan Matveyevichning uyiga yaqinlashdilar.

– Chixirev! – Kamenev kazakni chaqirdi, – bu yoqqa kel!

Don kazagi boshqalardan ajralib ularning yoniga keldi. Kazak oddiy donliklar formasida, etik, shinel kiygan va egarning ustiga xurjun tashlagan edi.

– Qani, haligini bu yoqqa ol-chi, – dedi Kamenev otidan tushayotib. Kazak ham otidan tushdi va xurjunning ichidan bir narsa solingan qop oldi. Kamenev kazakning qo'lidan qopni olib, ichiga qo'l soldi.

– Demak, sizlarga yangilikni ko'rsataymi? Siz qo'rqmay-sizmi? – dedi u Mariya Dmitriyevnaga murojaat qilib.

– Nima uchun qo'rqayin, – dedi Mariya Dmitriyevna.

– Mana bo'lmasa, ko'ring, – dedi Kamenev qopdan odam kallasini olib va uni oyning shu'lasiga tutib. – Taniysizmi?

Bu narsa yonoq suyagi turtib chiqqan, qaychilangan qora soqol va mo'ylovli, bir ko'zi ochiq, ikkinchi ko'zi yarim ochiq, bir qancha yeridan chopilgan, qiymalangan, sochi qirqilgan, burnida qora qon ivib qolgan bir kalla edi. Bo'yni qonli sochiq bilan o'ralgan edi. Boshidagi butun jarohatlarga qaramay, ko'karib ketgan lablarining burchlarida bolalarga xos ezgu bir ifoda qotib qolgan edi.

Mariya Dmitriyevna kallaga qaradi va hech narsa demasdan o'girildi-da, tez qadamlar tashlab uyga kirib ketdi.

Butler qo'rqinchli kalladan ko'zini ololmadi. Bu kalla o'sha, Butler yaqindagina do'stona suhbatlar ichida kechani birga o'tkazgan Hojimurodning boshi edi.

– Nima bo'ldi? Uni kim o'ldirdi? Qayerda? – deb so'radi u.

– Qochmoqchi ekan, ushlab oldilar, – dedi Kamenev, so'ng boshni kazakka berib, o'zi Butler bilan birga uyga kirib ketdi.

– Juda mardlarcha jon olib, jon berdi-da, – dedi Kamenev.

– Axir, bu voqea qanday sodir bo'ldi?

– Shoshmay turing, Ivan Matveyevich kelgach, hammasini batafsil gapirib beraman. Axir, men shuning uchun ham yuborilganman-da, butun istehkomlarda va ovullarda uning boshini ochib ko'rsataman.

Ivan Matveyevichga kishi yuborilgan edi. U o'ziga o'xshagan juda mast ikki zobit bilan birga keldi-da, Kamenevni quchoqlay ketdi.

– Men sizga, – dedi Kamenev, – Hojimurodning boshini keltirdim.

– Yolg'on. O'ldirdilarmi?

– Ha, qochmoqchi bo'lgan edi.

– Men boplab ketadi degan edim-a. Qani boshi, ko'rsatchi?

Kazakni chaqirdilar, u bosh solingan qopni olib kirdi. Boshni chiqardilar. Ivan Matveyevich mast ko'zlari bilan unga uzoq tikilib turdi.

– Nima bo'lsa ham azamat edi, – dedi u. – Menga ber, men uni bir o'pay.

– Ha, rost, abjir odam edi, – dedi zobitlardan biri.

Kallani hammalari ko'rib bo'lgach, uni yana kazakka berdilar. Kazak uni mumkin qadar avaylab yana qopga soldi.

– Xo'sh, Kamenev, boshni ko'rsatgan vaqtingda nima deysan? – dedi bir zobit.

– Yo'q, menga ber, uni o'paman. U menga qilich hadya qilgan, – deb baqirdi Ivan Matveyevich.

Butler eshik oldidagi zinaga chiqdi. Mariya Dmitriyevna zinaning ikkinchi poyasida o'tirardi. U Butlerga o'girilib qardi va shu zahotiy oq jahl bilan undan yuz o'girdi.

– Nima bo'ldi sizga, Mariya Dmitriyevna? – deb so'radi Butler.

– Hammalarning kallakesarsiz, basharangizga qaragim ham kelmaydi, kallakesarsizlar, to'g'risiyam shu, – dedi u o'rni-dan turib.

– Bunday qismat hammamizning ham boshimizga kelishi mumkin, – dedi Butler nima deyishini bilmasdan. – Buning otini urush deydilar.

– Urush? Qanaqa urush? Bu odamlarni tiriklayin so'yish – tamom-vassalom. Jasadni yerga ko'mish kerak, bular esa tish-larini irjaytirib kuladilar, kallakesar deganlari rost, – deb tak-rorladi u, so'ng zinadan tushib orqa tomondagi eshikdan uyga kirib ketdi.

Butler mehmonxonaga qaytib kirdi-da, Kamenevdan ham-ma voqeani batafsil aytib berishni so'radi. So'ng Kamenev hi-koya qilib berdi. Voqea mana shunday bo'lgan edi.

XXV

Hojimurodga ot bilan shahar yaqinida va, albatta, qo'riq-chi kazaklar bilan birga sayr qilib yurishga ruxsat etilgan edi. Nuxada hammasi bo'lib elliktacha kazak bor edi, ulardan o'n kishi boshliqlarning xizmatiga olingan, qolganlari esa, agar ularni buyruqqa muvofiq, o'n kishidan yuboriladigan bo'lsa, kunora yuborishga to'g'ri kelardi. Shuning uchun ham birinchi kuni o'nta kazakni qo'shib yubordilar, keyin esa Hojimurod-dan o'zi bilan birga butun navkarlarini olmaslikni so'rab, besh kishidan qo'shib yuborishga qaror qildilar. Lekin 25-aprelda Hojimurod tomoshaga besh navkari bilan birga chiqdi. Ho-jimurod otga mingan vaqtda, harbiy boshliq besh navkarning hammasi ham Hojimurod bilan birga jo'namoqchi bo'lganini payqadi-da, unga hamma navkarlarini o'zi bilan birga olish man etilganligini aytdi, lekin Hojimurod go'yo eshitmagan

bo'lib, otini chuv dedi, shundan so'ng harbiy boshliq qistalang qilib o'tirmadi. Kazaklar bilan birga uryadnik, Georgiy kavaleri¹, qo'ng'ir sochini qirqtirgan tog'ni talqon qiladigan yosh Nazarov bor edi. U eski e'tiqodli oilaning to'ng'ich farzandi bo'lib, otasiz o'sgan, uch singil, ikki ukasi bilan onasini boqar edi.

– Ehtiyot bo'l, Nazarov, uzoqqa yuborma, – baqirdi harbiy boshliq.

– Xo'p bo'ladi, janoblari, – javob berdi Nazarov va uzangiga oyoq tashlab, yelkasidagi miltig'ini ushlab turib, yirik, baquvvat tumshug'i uzun saman axtasini choptirib ketdi. Uning orqasidan to'rt kazak borar edi: biri novcha, oriql, uchiga chiqqan o'g'ri, muttaham – Gamzaloga porox sotgan Ferapontov; ikkinchisi – xizmat muddatini tugatgan, yoshi o'tib qolgan, zo'rliги bilan maqtanadigan, gavdali mujik Ignatov, uchinchisi – nimjon, hamma mazax qiladigan go'dak Mishkin va to'rtinchisi – yosh, malla sochli, onasining yolg'iz o'g'li, quvnoq va xushmuomala Petrakov edi.

Ertalab tuman tushgan edi, lekin nonushtaga yaqin havo jo'nashib ketdi, endigina kurtak yozgan novdalarda ham, yosh ko'katlarda ham, chiqib kelayotgan bug'doylarda ham, yo'lning chap tomonida tezoqar anhorning jimjimasida ham quyoshning shu'lası yaltiray boshladi. Hojimurod otini yo'rttirib bormoqda, kazaklar va uning navkarlari ortda qolmasdan orqasidan ketmoqda edi. Shu ko'yi yurishib, qal'aning orqasiga chiqdilar. Yo'lda boshiga savat qo'ygan xotinlar, arava ustida ketayotgan askarlar va ho'kiz qo'shilgan shaloq aravalar uchradi. Ikki chaqirimcha uzoqlashgandan so'ng Hojimurod o'zining oq kabardin otiga chuh deb yubordi, u qanot chiqarganday uchib ketdi. O'zining navkarlari ham otlarini qattiq yeldirib chopdilar. Kazaklar ham shunday yurdilar.

– Eh, oti zo'r ot-da, – dedi Ferapontov. – Agar u bizga qo'shilmagan paytda duch kelgan bo'lsa, uni shartta ag'dargan bo'lardim.

¹ *Georgiy kavaleri* – podshoh qo'shinida Georgiy ordenini olgan kishi.

– Ha, birodar, Tiflisda bu otga uch yuz bermoqchi boʻlganlar.
– Men oʻz otim bilan quvib oʻtib ketaman, – dedi Nazarov.
– Qanday qilib oʻzib ketasan, – dedi Ferapontov. Hojimu-
rod borgan sari otining yurishini tezlatmoqda edi.

– Hay, mehmon, bunday qilish yaramaydi. Sekinroq yur! –
deb qichqirdi Nazarov Hojimurodni quvib yetib.

Hojimurod aylanib qaradi-da, hech narsa demasdan boyagi
ketishida davom etaverdi.

– Uni qara, shaytonlar bir narsa oʻylaganga oʻxshaydilar, –
dedi Ignatov. – Koʻryapsanmi, otiga qamchi bosyapti.

Shu koʻyi togʻ tomonga qarab bir chaqirim yoʻl bosdilar.

– Mumkin emas deyapman! – Nazarov yana qichqirdi.

Hojimurod javob bermadi, orqasiga ham qaramadi, faqat
yurishini yana ham tezlashtirdi va yelishdan chopishga oʻtdi.

– Bekor aytasan, baribir keta olmaysan! – deb baqirdi izza
boʻlgan Nazarov.

U oʻzining katta saman axtasiga qamchi bosdi va oyoqlari-
ni uzangiga tirab, oldinga egilgan holda, Hojimurodning orqa-
sidan ot boshini qoʻyib yubordi.

Osmon shu qadar tiniq, havo shu qadar sof, Nazarovning
qalbida hayot zavqi shu qadar barq urar ediki, kuchli ot bilan
bir tan, bir jon boʻlib qoʻshilib, tekis yoʻldan, Hojimurodning
orqasidan uchib ketayotganida, biror qaygʻuli yoki qoʻrqinchli
voqea yuz berishi mumkinligi xayoliga ham kelgani yoʻq edi.
U har sakragan sari Hojimurodga yaqinlasha borganiga xursand
edi. Hojimurod oʻziga yaqinlashib kelayotgan katta kazak otning
tuyoq tovushidan kazakning tez orada yetib olishini fahmladi, u
oʻng qoʻliga toʻpponchasini olib, chap qoʻli bilan qizib ketgan
va orqasidan yaqinlashib kelayotgan ot tuyogʻini sezgan kabar-
din otining jilovini sekin torta boshladi.

– Mumkin emas deyapman! – Nazarov, deyarli Hojimurod
bilan qatorlashib, otining jilovidan ushlamoqchi boʻlib, qoʻlini
choʻzib baqirdi. Lekin u jilovdan ushlab ulgurgancha yoʻq edi,
oʻq ovozi eshitildi.

– Bu nima qilganing? – deb qichqirdi Nazarov va koʻkra-
gini ushladi.

– Yigitlar, uring bularni, – dedi u chayqalib egar qoshiga yiqilarkan.

Lekin tog'liklar kazaklardan ilgariroq qurollarini qo'lga oldilar-da, kazaklarni to'pponchadan otdilar, qilich bilan chopdilar. Nazarov o'rtoqlari atrofida aylanib yurgan otning bo'ynida osilib yotardi. Ignatov mingan ot yiqilib, uning oyog'ni bosib qoldi. Ikkita tog'lik qilichlarini olib, ot ustidan tushmay turib, Ignatovning boshini va qo'llarini chopa ketdilar. Petrakov o'rtog'iga yordamga tashlanmoqchi bo'lgan edi, lekin shu zahotiyoq ketma-ket biqinidan tekkan ikki o'q uni o'rtab yubordi va u otdan gurs etib ag'darilib tushdi.

Mishkin otini orqaga qarab burdi-da, qal'a tomon chopib ketdi. Hanafiy bilan Xon-Magoma uni quvdilar, lekin u ancha uzoqqa ketib qolgan edi, tog'liklar quvib yeta olmadilar.

Kazak uzoqlashib ketganini ko'rib, Xon-Magoma bilan Hanafiy sheriklarining yoniga qaytib keldilar. Gamzalo Ignatovni xanjar bilan urib tamom o'ldirib bo'lib, Nazarovni ham otdan ag'darib olib so'ydi. Xon-Magoma o'lganlardan o'q solingan sumkalarini yechib oldi. Hanafiy Nazarovning otini olmoqchi edi, lekin Hojimurod unga olma, deb qichqirdi-da, oldinga qarab chopib ketdi. Muridlar ergashib kelayotgan Nazarovning otini haydab yuborib, Hojimurodning orqasidan chopdilar. Minoradan trevoga bildiradigan o'q tovushi eshitilganda, bular Nuxadan uch chaqirim naridagi sholipoya orasida edilar.

Petrakov chavaqlanib chalqancha yotar, yosh chehrasi osmonga qaragan va xuddi baliqqa o'xshab pitirlab jon bermoqda edi.

Qal'a boshlig'i Hojimurodning qochganini eshitganda boshini changallab:

– Voy otam-ey, nima balo qilib qo'ydilaring, – deb baqirib yubordi. – Voy sho'rlik boshim! Qo'ldan chiqaribdilar, qarochilar! – deb baqirdi u Mishkin keltirgan xabarni eshitib.

Hamma yerda trevoga berilgan va qochoqlarning orqasidan quvish uchun faqat qal'ada mavjud bo'lgan kazaklar emas, balki tinch ovullardan yig'ilgan butun militsionerlar ham to'plangan edi. Hojimurodni yo tirik, yo o'lik holda keltirgan kishi-

ga ming so'm mukofot e'lon qilindi. Shunday qilib Hojimurod o'z sheriklari bilan kazaklarning oldidan qochib ketayotganidan ikki soatcha keyin qochganlarni axtarib topish va tutish uchun pristavning orqasidan ikki yuz kishidan oshiq otliqlar chopib ketdilar.

Hojimurod katta yo'ldan bir necha chaqirim yurgandan so'ng, og'ir nafas olayotgan va terdan kulrang bo'lib ketgan oq otining jilovini tortib to'xtatdi. Yo'lning o'ng tomonida Belarjik ovulining uylari va minorasi, chap tomonda ekinzorlar va ularning oyoq tomonida daryo ko'rinardi. Tog'ga boradigan yo'l o'ng tarafda bo'lishiga qaramasdan, Hojimurod quvuvchilar, albatta, o'ng tarafga qarab yo'l oladi, degan mulohaza bilan chap tomonga burildi. U yo'lsiz Alazon daryosidan kechib o'tib, uni hech kim kutmaydigan katta yo'lga chiqmoqchi, shu yo'l bilan o'rmonga qadar bormoqchi, undan keyin yana yangidan daryoni kechib o'tib, tog'ga ketmoqchi bo'ldi. U shu qarorga kelib, chapga yo'l oldi. Lekin daryoga yetib borishi mumkin bo'lmaydigan ko'rindi. Ular yurib o'tishi kerak bo'lgan sholipoya hamma vaqt bahorda bo'ladigani kabi suv bosgan va otlar tizzasiga qadar botib ketadigan botqoqlikka aylangan edi. Hojimurod va uning navkarlari bir qadar quruqroq joy toparmiz, deb o'ylashib, goh o'ng, goh so'l tomonga yo'l olishib, nari-beri borib kela boshladilar, lekin ular tushib qolgan sholipoyani bir tekis suv bosib unda yurish amri mahol edi. Otlar xuddi shisha og'zidan po'kak sug'urib olgandagiga o'xshagan ovoz chiqarib, botqoqqa botib ketayotgan tuyoqlarini sug'urib olar va bir necha qadam yurib, hansirab, to'xtab qolishar edi.

Qattiq azobda uzoq urindilar, qorong'i tusha boshladi, ular esa hamon daryoga yeta olganlari yo'q edi. Chap tomonda butalar o'sgan bir orolcha bor edi, Hojimurod shu butalar ichiga kirishga va u yerda qiynalgan otlarga dam berib, tongga qadar turishga qaror qildi. Hojimurod va uning navkarlari butalarning ichiga kirgach, otlaridan tushdilar va ularni tushovlab, o'tlashga qo'yib yubordilar. O'zlari esa yo'lga olingan non bilan pishloqlarini yeya boshladilar. Ilgari yog'du sochib turgan yangi oy tog' orqasiga botdi-da, atrof qorong'i tortib ketdi. Nuxada

bulbullar g'oyat ko'p bo'lib, bu butazorda ham ikkitasi bor edi. Hojimurod o'z odamlari bilan butazorga kirib, shov-shuv qilgan vaqtlarida, bulbullar jim bo'ldilar. Lekin odamlar tingach, ular bir-birini chaqirishib, yana sayrasha ketdilar. Hojimurod tungi sharpalarga quloq solar ekan, beixtiyor bulbullarning xonishini tingladi.

Ularning sayrashlari Hojimurodga bugun kechasi, suvga chiqqan vaqtda, G'amzat haqida eshitgan qo'shiqni xotirlatdi. U hozir daqiqa sayin G'amzat tushgan ahvolga tushishi mumkin edi. U shunday bo'ladi ham, deb o'yladi va birdan jiddiylashdi. U chakmonini yozib, namoz o'qidi. Namozni endigina tugatgan ham ediki, butazorga yaqinlashib kelayotgan tovushlar eshitildi. Bu tovushlar botqoqni chalpillatib bosib kelayotgan otlarning tuyuq tovushlari edi. Ko'zi o'tkir Xon-Magoma butazorning bir chekkasiga yugurib chiqib, qorong'ilikda otliq va yayov kishilarning qora sharpalariga tikildi. Hanafiy boshqa tarafdin yana shunday to'dani ko'rdi. Bu o'z militsionerlari bilan kelayotgan uyezd harbiy boshlig'i Karganov edi.

Hojimurod: «Mayli, G'amzatga o'xshab urishamiz», – deb o'yladi.

Trevoga berilgandan so'ng Karganov yuztacha militsioner va kazaklar bilan birga Hojimurodning orqasidan quvib ketdi, lekin hech qayerdan na uni, na uning izini topa olmadi. Karganov umidsizlanib qaytib ketayotib, kechga yaqin bir cholni uchratib qoldi. Karganov choldan oltita otliqni ko'rmadingmi, deb so'radi. Chol ko'rdim, deb javob berdi. U oltita otliqning sholipoya ichida aylanib yurib, so'ng butalar ichiga kirgani-ni aytdi. Karganov cholni olib, orqaga qaytdi va tushovlangan otlarni ko'rib, Hojimurodning shu yerda ekaniga ishondi va kechasi butazorlarni o'rab oldi-da, uni yo tirik, yo o'lik qo'lga tushirish uchun tong otishini kuta boshladi.

Hojimurod qurshovda qolganini anglab, butazorning o'rta-sidagi zovurni shig'alab qaradi va shu zovurga tushib olib, so'nggi o'q va so'nggi kuch qolguncha otishmoqqa qaror qildi. U bu fikrni o'z sheriklariga aytdi va ularga zovur atrofiga

to'siq qilishni buyurdi. Navkarlar shu zahotiyoyq shox qirqishga, xanjarlari bilan yerni qazishga va zovurning atrofiga tuproq uyishga kirishdilar. Hojimurod ular bilan birga ishladi.

Tong yorishishi bilanoq, militsionerlarning yuzboshisi butazorning yoniga kelib:

– Hoy, Hojimurod, taslim bo'! Biz ko'pmiz, senlar ozsizlar, – deb qichqirdi.

Bu so'zga javoban zovur ichidan tutun ko'rindi, miltiq tarsilladi, otilgan o'q militsionerning otiga borib tegdi, militsionerning oti hurkib ketdi, so'ng yiqila boshladi. Uning orqasidan butazorning qirg'og'ida turishgan militsionerlar miltiqlarini qarsillatib ota boshladilar, ularning o'qlari chinqirib, g'uvullab va shoxlarni titib o'tib, zovur atrofidagi to'siqqa kelib tega boshladi, lekin to'siqning orqasida o'tirgan kishilarga tegmadi. Faqat Gamzalonging chekkaga chiqib ketgan otini boshidan yarador qildi. Ot yiqilmadi, lekin tushovini uzib, butazorni shitirlatib, boshqa otlarning yoniga tashlandi va yosh ko'katni qonga bo'yab, surkana boshladi. Hojimurod va uning kishilari faqat militsionerlardan biror kishi oldinga qarab tashlangan vaqtdagina o'q uzar va mo'ljaldan juda kam yanglishar edilar, militsionerlardan uch kishi yarador bo'ldi, militsionerlar Hojimurod va uning odamlariga tashlanishga jur'at qilish u yoqda tursin, borgan sari ulardan uzoqlashar va faqat uzoqdan, poylamasdan otardilar.

Jang shu taxlitda bir soatdan ortiqroq davom etdi. Yangidan kelgan katta guruhning qiyqirig'i eshitilgan vaqtda quyosh daraxtlarning yarmiga qadar ko'tarilib qolgan va Hojimurod otlarga minib, daryoga qarab o'tib ketish haqida o'ylanmoqda edi. Bu qiyqirganlar o'z kishilari bilan kelgan mextulilik Hoji og'a edi. Ular ikki yuz kishi edi. Hoji og'a bir vaqtlar Hojimurodning do'sti bo'lgan, u bilan birga tog'da yashagan, ammo keyin ruslarga o'tib ketgan edi. Hojimurodga dushman bo'lgan kishining o'g'li Ahmadxon ham u bilan birga edi. Hoji og'a ham ishni Karganovga o'xshab, Hojimurodga taslim bo'l, deb baqirishdan boshladi, lekin Hojimurod bu safar ham avvalgi safardagiga o'xshab o'q uzib javob berdi.

– Qilichlaringizni olingiz, yigitlar – deb qichqirdi Hoji og‘a o‘z qilichini qo‘liga olib, shundan so‘ng qiyqiriq bilan butalarga qarab tashlangan yuzlab kishining tovushi eshitildi.

Militsionerlar butalarning ichiga chopib kirdilar, zovur ichidan oldinma-keyin bir qancha o‘q ovozi eshitildi. Uch kishi yiqildi, shundan keyin hujum qiluvchilar butazorning chetida to‘xtab, o‘q uza boshladilar. Ular bir butadan ikkinchi butaga chopib o‘tib, borgan sari zovurga yaqinlashib kelishmoqda edilar. Ba‘zi birlari butadan chopib o‘tib ulgurar, ba‘zilari esa Hojimurod va odamlarining o‘qiga duch kelar edilar. Hojimurod xatosiz urardi, xuddi shunday Gamzalo ham o‘qni bekorga sarflamas va har safar o‘qi nishonga tekkanini ko‘rganda, shodlanib qichqirar edi. Qurbon zovurning chekkasida o‘tirar va hadeb «Lo iloho illollo»ni o‘qib, shoshilmasdan otar, ammo kam tekkizar edi. Eldor esa dushmanga xanjar bilan tashlanish istagidan butun tanasi bilan titrar va to‘xtovsiz Hojimurodga aylanib qarar hamda to‘siqdan boshini chiqarib, tez-tez va qanday to‘g‘ri kelsa, shunday o‘q uzar edi. Hanafiy yenglarini shimarib, bu yerda ham dastyorlik qilardi. U o‘ziga Hojimurod va Qurbon tarafidan uzatilib turilgan miltiqlarni o‘qlar – moylangan latta o‘ralgan temir sumba bilan miltiq ichiga astoydil joylar va xaltachadan quruq dori olib, miltiqning tepki chuqurchasiga separ edi. Xon-Magoma bo‘lsa, boshqalarga o‘xshab zovur ichida o‘tirmas, balki zovurdan otlarning yoniga chopib borar, ularni xavfsizroq yerlarga haydab qo‘yar va to‘xtovsiz qichqirar va tirgovuchsiz miltig‘ini qo‘liga ko‘tarib turib otar edi. Eng avval uni yarador qildilar. O‘q uning bo‘yniga tegdi va qon tupurib, so‘kinib orqasi bilan yerga o‘tirib qoldi. Undan keyin Hojimurod yarador bo‘ldi. O‘q uning yelkasidan teshib o‘tdi. Hojimurod kamzulidan paxta olib, yarasiga tiqdi, otishni davom ettirdi.

– Qilich bilan hujum qilaylik, – dedi Eldor uchinchi marta. U dushmanga tashlanishga tayyor bo‘lib, to‘siqdan boshini chiqardi, lekin shu daqiqaning o‘zidayoq unga o‘q kelib tegdi, Eldor gandarab Hojimurodning oyog‘iga chalqan-

cha yiqildi. Hojimurod unga yalt etib qaradi. Chiroyli qo'y ko'zlar jiddiy bir ravishda Hojimurodga boqardi. Bolalarni-kiga o'xshagan, ustki labi cho'chchayib, og'zi ochilmasdan dirillamoqda edi. Hojimurod uning ostidan oyog'ini chiqarib oldi-da, dushmanni mo'ljalga olishda davom etdi, Hanafiy o'ldirilgan Eldor ustiga egildi va uning kamzulidan otilma-gan o'qlarni ola boshladi. Qurbon bu orada miltig'ini sekin o'qlab va dushmanni mo'ljalga olib, hamon kalima keltirardi. Dushmanlar qiyqiriq va suron bilan butadan butaga chopib o'tishib, borgan sari yaqin siljimoqda edilar. Yana bir o'q kelib Hojimurodning chap biqiniga tegdi. U zovurga yotib oldi-da, kamzulidan bir parcha paxta sug'urib, yarasiga tiqdi. Biqinida-gi jarohat og'ir bo'lib, Hojimurod o'lishini sezdi. Xotiralar va tasvirlar haddan tashqari tezlik bilan birma-bir uning xayolidan o'tdi. U hali o'z qarshisida bir qo'li bilan kesilib tushgan yuzi-ni ushlagan, bir qo'lida xanjar tutgan holda dushmanga tashla-nayotgan pahlavon Abununsalxonni, hali oq, ayyor yuzli chol Voronsovni, uning muloyim tovushini eshitar, hali o'g'li Yu-sufning, hali xotini Sofiatning, hali dushmani bo'lgan, rangsiz, sariq soqolli, xumor ko'zli Shomilni ko'rar edi.

Bu xotiralarning hammasi ham unda hech qanday tuyg'u: na achinish, na g'azab va na qanday bo'lmasin, biror istak uyg'o-tmasdan, uning xayolidan uchib o'tdilar. Bularning hammasi ha-yotida boshlangan narsaga nisbatan juda ahamiyatsiz bo'lib tuyul-di. U eng so'nggi kuchini yig'di, zovurdan ko'tarildi va chopib kelayotgan kishini to'pponchadan o'q otib yiqitdi, keyin zovur-dan tamom chiqdi va og'ir oqsoqlanib, xanjar bilan to'ppa-to'g'ri dushmanga qarshi ketdi. Bir qancha o'q otildi, u gandiraklab yiqildi. Bir qancha militsionerlar g'olibona qiyqiriq bilan yiqil-gan jasadga tashlandi. Lekin ularga o'lgandek ko'ringan tana bir-dan qimirlay boshladi. Avvalo papaxsiz qonli taqir boshi, keyin tanasi ko'tarildi, so'ngra daraxtni ushlab, tamom o'rnidan turdi. U shu qadar qo'rqinchli bo'lib ko'rindiki, uning yoniga chopib kelayotgan odamlar to'satdan to'xtab qoldilar. Ammo u birdan tebranib, daraxtdan nari gandiraklab ketdi-da, xuddi tagidan cho-pilgan tikanak singari cho'zilib borib, yuhtuban yiqildi.

U qimirlamasdi-yu, lekin atrofidagi narsalarni sezardi. Oligiga eng avval yetib kelgan Hoji og'a xanjari bilan boshiga urgan paytda, Hojimurodga bolg'a bilan urayotganday tuyuldi va u bu ishni kim nima uchun qilayotganini anglay olmadi. Bu paytda u jon bermoqda edi. Shundan so'ng u ortiq hech narsa sezmedi, dushmanlar esa endi yanada vahshiylashib, uni toptar va tilkalar edilar. Hoji og'a jasad ustiga chiqdi-da, ikki marta xanjar urib boshini tanasidan judo qildi, so'ng chuvagini qonga bulg'amaslik uchun oyog'ining uchida avaylab kallani nariga tepib yubordi. Hojimurodning bo'g'zidan qizil qon, boshidan qora qon tirqirab chiqib, ko'katlarni bo'yadi.

Karganov ham, Hoji og'a ham, Ahmadjon ham, butun militsionerlar ham xuddi hayvon o'ldirgan ovchi singari Hojimurod va uning halok bo'lgan navkarlari tepasiga to'plandilar. Hanafiy, Qurbon va Gamzaloni bog'lab qo'yishdi, so'ng butalar orasida turib qolgan porox tutunlari ichida shang'illab gapirishib, o'z g'alabalari kayfini surishdi.

Otishma vaqtida jimib qolgan bulbullar avval biri yaqindan, so'ng ikkinchisi uzoqdan yana sayray boshladi.

Haydalgan dala o'rtasidagi yanchilgan tikanak menga ana shu o'limni eslatdi.

UCH O'LIM

HIKOYA

UCH O'LIM

Kuz payti edi. Katta yo'lda ikkita yengil arava shiddat bilan yelib borardi. Oldindagi kareta ikki ayol o'tirardi. Ularning biri ori q va rangsiz beka, ikkinchisi silliq, qip-qizil yuzli, semiz oqsoch ayol edi. Oqsoch xotinning kalta, quruq sochlari tussiz shlyapasi ostidan chiqib turar, u sochlari dam o'tmay yirtiq qo'lqop kiygan lo'ppi qo'llari bilan to'g'rilab qo'yardi. Shol ro'mol ostidagi ko'kraklari tirsillab turar, o'ynoqi qora ko'zlari goh derazadan lip-lip o'tib turgan dalani kuzatar, goho bekasiga hadiksirovchi nazar tashlar, gohida besaramjonlik bilan kareta burchaklariga boqardi. Oqsoch ayolning ro'barosida bekaning setkaga tashlab qo'yilgan shlyapasi tebranib turar, tizzasida esa kuchuk bola yotardi. Oyoq ostida quticha turgani sababli biroz yuqori ko'tarilgan oyog'i ressorning silkinishi hamda oynaning shaqirlashiga jo'r bo'lib, qutichaga quloqqa chalinar-chalimas dukillab urilib borardi.

Beka qo'llarini qovushtirib, ko'zlarini yumgancha orqasiga qo'yilgan yostiqchaga suyanib ohista tebranib borar, yuzini sal burushtirib, kalta-kalta yo'talardi. U boshiga chepchik¹ tang'ib olgan, nozik, oppoq bo'yniga esa havorang durra o'ragan. Chepchik ostiga yo'nalgan to'g'ri farq soch moyi surtilganidan g'oyatda silliqlashgan malla sochini ikkiga bo'lgan, keng farq oralig'idagi terining oqligiga murdanikiga o'xshash allaqanday quruqlik bor. So'lg'in, xiyla sarg'ish teri chehradagi noziklik va chiroyni sarqitib, yuz va yonoqqa qizillik baxsh etgan.

¹ *Chepchik* – sarandon.

Qovjiragan lablari dam-badam qimtilar, siyrak kipriklari to'g'ri o'sgan, safarda kiyiladigan movut kapoti¹ botiq ko'kragi atrofida qator-qator burmalar hosil qilgan. Ko'zi yumuq bo'lishiga qaramay, bekaning yuzida horg'inlik, asabiylik va odat tusiga kirib qolgan iztirob namoyon bo'lib turardi.

Xizmatkor o'rindiqda tirsagiga tayanib, mudrab borar, yamshik ahyon-ahyonda orqasidagi qichqirib kelayotgan kolyaska yamshigiga qarab, baqirib-chaqirib, terlab-pishib ketgan to'rtta otni haydab borardi. Oralig'i keng yonma-yon g'ildirak ohaksimon loy yo'l bo'ylab bir tekisda iz qoldirib borardi. Havo bulutli va sovuq, paykal va yo'llarni nam tuman qoplamoqda edi. Kareta ichi dim, dimog'ga chang va atir hidi uriladi. Bemor boshini orqaga tashlab, ohista ko'zini ochdi. Katta-katta shahlo ko'zlari porlab turardi.

– Tag'in-a, – deb u ijirg'anib labini burdi, asabiy bir tusda nozik, chiroyli qo'li bilan oyog'iga salgina tegib turgan oqsoch ayol salopa²sining etagini surib qo'ydi. Matryosha ikki qo'li bilan salopasini yig'ishtirib darrov kuchli oyoqlarini bosib azot turdi-da, bekasidan o'zini tortibroq yana o'tirdi. Uning gulgul ochilib turgan chehrasi qip-qizarib ketdi. Bemor ayolning shahlo ko'zlari oqsochining xatti-harakatini suqlanib kuzatardi. Beka ikki qo'lini o'rindiqqa tiradi-da, ko'tarilib yuqoriroq o'tirib olmoqchi bo'ldi-yu, ammo kuchi yetmadi. Labi qiyshayib ojizligidan xo'rliigi kelib, basharasi achchiq alamdanda burushib ketdi. – Yordam ham beray demaydi!.. Hah! Keragi yo'q! O'zimning ham quvvatim yetadi, Xudo xayringni bersin, faqat narsalaringni ustimga yuklamasang bo'lgani!.. Qo'lingdan kelmaganidan keyin tinch qo'yganing ham ma'qul! – Beka ko'zini yumdi-yu, tezda qaytadan kipriklari ko'tarilib, oqsochiga nazar tashladi. Matryosha unga qaragancha pastki kelishgan labini tishlardi. Bemor ko'kragini to'ldirib xo'rsindi, lekin bu xo'rsinish oxirlamasdanoq yo'talga aylandi. U aftini burushtirib, teskari o'girildi-da, ikki qo'li bilan ko'krak qafa-

¹ *Kapot* – ayollarning uy ichi yoki safarda kiyadigan yaktak bichim ko'ylagi.

² *Salopa* – o'sha vaqtlarda moda bo'lgan keng palto.

sini ushladi. Yo'tal bosilgach, ayol yana ko'z yumib, qimir etmay o'tiraverdi. Kareta bilan kolyaska qishloqqa kirib keldi. Matryosha lo'ppi qo'lini ro'moli ostidan chiqarib cho'qindi..

– Bu nimasiydi?

– Bekat, xonim.

– Nega cho'qinyapsan, deb so'rayapman?

– Cherkov, xonim.

Bemor deraza tomonga o'girildi-da, katta-katta ko'zlari-ni kareta chetlab o'tayotgan qishloq cherkoviga tikib, ohista cho'qina boshladi.

Kareta bilan kolyaska bekat oldida baravar to'xtadi. Bemor ayolning eri bilan doktor kolyaskadan tushishib kareta yoniga kelishdi.

– Qalay, tuzukmisiz? – deb so'radi doktor bemorning tomirini ushlab.

– Xo'sh, azizim, charchamadingmi? – deb so'radi eri fransuzchalab, – tushging bormi?

Matryosha ularning suhbatiga xalaqit bermaslik uchun tungchasini ushlab olgancha bir burchakda siqilib o'tirardi.

– Bir nav, o'sha-o'sha, – deb javob berdi bemor. – Tushmayman.

Eri biroz turgach, bekatdagi uyga kirib ketdi. Matryosha karetdan sakrab tushdi-da, oyoq uchida loy kechib, darvoza tomonga yurdi.

– Menga qaramanglar, bemalol nonushta qilib olave-ringlar, – dedi bemor kulimsirab deraza oldida turgan dok-torga.

«Hech qaysisining men bilan ishi yo'q, – deb ko'nglidan o'tkazdi bemor, doktor uning oldidan sekin-asta odimlab borib, bekat zinasidan yugurib chiqib ketgach. – Ularning qayg'usi yo'q, parvoyi falak. Oh! Xudoyim!»

– Xo'sh, Eduard Ivanovich, – dedi ayolning eri doktorni qarshi olarkan, xushchaqchaq tabassum bilan qo'lini qo'lga ish-qalab, – oziq-ovqat olib kelishlarini buyurdim, siz nima deysiz?

– Mayli, – deb javob berdi doktor.

– Uning ahvoli qalay? – deb xoʻrsinib soʻradi bemorning eri, past tovushda qoshini kerib.

– Italiya u yoqda tursin, Moskvaga yetib olsa ham Xudoning yorlaqagani demabmidim. Ayniqsa, shunaqangi havoda.

– Boʻlmasa nima qildik? Ey Xudo, Xudoyim-ey! – deb bemorning eri koʻzlarini qoʻli bilan toʻsdi. – Bu yoqqa olib kel, – deb qoʻshib qoʻydi u oziq-ovqatli qutichani koʻtarib kelgan kishiga.

– Yoʻlga chiqmaslik kerak edi, – dedi doktor yelkasini qisib.

– Oʻzingiz ayting-chi, ilojim bormidi? – deb eʼtiroz bildirdi ayolning eri, – uni olib qolish uchun qoʻlimdan kelgancha harakat qildim. Mablagʻ masalasini ham, tashlab ketishimiz lozim boʻlgan bolalarni ham aytib koʻrdim, hamma ishlarimni oʻrtaga soldim, hech qanday gapni eshitgisi ham kelmadi. Xuddi soppa-sogʻ odamday xorijiy mamlakatlarda hayot kechirish rejasini tuzib yuribdi. Ahvolini oʻziga tushuntirish, oʻldirish bilan teng-ku!

– Ha, uning kuni bitgan, buni siz tushunishingiz kerak, Vasiliy Dmitrich. Kishi oʻpkasiz yashay olmaydi, oʻpka qaytadan oʻsib chiqmaydi. Odamning yuragi eziladi, ogʻir, lekin nachora? Siz bilan bizning vazifamiz, qoʻldan kelgancha uning osoyishtalik bilan jon berishiga imkon tugʻdirish. Endi bu yogʻiga tavba-tazarru qildiradigan ruhoniylar kerak.

– Ey Xudoyim-ey! Hayotining soʻnggi daqiqalarida yashayotganini eslatish menga naqadar ogʻirligini tushunsangiz-chi. Nima boʻlsa boʻlaru, lekin bu gapni unga men aytolmayman. Uning qanchalik ochiqkoʻngil ayol ekanini bilsangiz edi...

– Qanday boʻlmasin, uni qishga qadar qoldirishga harakat qilib koʻring, – dedi doktor maʼnoli bosh chayqab, – aks holda yoʻlda bir kori hol roʻy berishi mumkin.

– Aksyusha, hey Aksyusha! – deb qichqirdi nazoratchining qizi boshiga katsaveyka¹ tashlarkan, hovlidan uyga kiraverishdagi pillapoyada depsinib, – yur, shirkinlik xonimni tomosha

¹ Katsaveyka – ayollarning moʻynali kamzuli.

qilamiz, o'pka kasali bilan chet elga olib ketishayotgan emish. Sil bo'lganlarni hali hech ko'rmaganman.

Aksyusha eshikdan otilib chiqdi. Ikkovlari qo'l ushlashib yugurgancha darvozadan chiqib ketishdi. Ular qadamlarini sekinlashtirib kareta yonidan o'tishar ekan, pardasi ochiq derazaga nazar tashlashdi. Bemor ularga qaradi-yu, qizlarning ermaktalab bo'lib kelganlarini payqab, qovog'ini solib, teskari o'girildi.

– Voy o'lmasam! – dedi nazoratchining qizi birdan qayrilib qarab. – Qanday chiroyli edi-ya, endi ahvolini qaragin! Odam qo'rqadi-ya. Ko'rdingmi, ko'rdingmi, Aksyusha?

– Ha, ozib ketganini qara! – deb uning gapini ma'qulladi Aksyusha, – yur, quduqqa ketayotganday bo'lib yana qaraymiz. Qaragin, o'girilib oldi, men yana ko'rdim. Kishining rahmi keladi-ya, Masha.

– Yerni pilchillab ketganini-chi! – Masha shunday deb javob berdi-yu, ikkovlari yugurgancha darvoza tomonga qarab ketdilar.

«Odam ko'rsa qo'rqadigan holatga kelibman-da, – deb o'yladi bemor, – faqat, tezroq xorijga o'tib keta qolsam edi, u yerda tez sog'ayib ketardim».

– Xo'sh, ahvoling qalay, azizim? – dedi eri karetaga yaqinlashar ekan, nimanidir chaynab turib.

«Yana o'sha-o'sha savol, – degan gapni xayolidan o'tkazdi bemor, – o'zi bo'lsa kavshanib turibdi».

– Bir nav, – dedi ayol ensasi qotib.

– Bilasanmi, azizim, bunday havoda yo'l yurib charchab qolarmikansan, deb qo'rqaman. Eduard Ivanovich ham shunday deyapti. Orqaga ketsakmikan-a?

Ayol jig'ibiyron bo'lib, indamay o'tirardi.

– Havo yurishib ketadi, balki, yo'l ham ochilar; o'zing ham biroz sog'ayib qolarding; keyin hammamiz birga borardik.

– Qulluq. Ilgariroq o'z bilgimcha ish qilganimda, hozir Berlinda yurardim, allaqachon sog'ayib ham ketgan bo'lardim.

– Nima qil deysan, farishtam, hamma gapdan xabaring bor, hech iloji bo'lmadi-da. Bordi-yu, mana hozir bir oy qolib

turganingda, binoyidek bo'lib qolarding; men ham ishlarimni tugatardim, keyin bolalarni ham birga olib ketardik.

– Bolalar soppa-sogʻ, mening bo'lsa tobim yoʻq.

– Tushunsang-chi azizim, bordi-yu, yoʻlda sogʻliging yo - monlashib qolgudek bo'lsa, shu havoda yoʻlda nima qilib bo'ladi... Loaqal uyda bo'larding.

– Nima, uyda nima bo'lardi?.. Uyda o'laymi? – tutaqib javob berdi bemor. Biroq ko'rinishdan o'lim so'zi uni vahimaga soldi shekilli, u yolverish va savol nazari bilan eriga boqdi. Eri indamay boshini quyi soldi. Bemorning labi xuddi bolalarnikiga o'xshab burushdi-yu, ko'zidan marjon-marjon yosh oqdi. Eri yuzini ro'molcha bilan yashirib, indamay karetdan uzoqlashdi.

– Yoʻq, men ketaman, – dedi bemor, – u ko'kka boqib qo'llarini ko'ksiga qo'ydi-da, pichirlab uzuq-yuluq so'zlar ayt-di. – Xudoyim-ey! Gunohim nima? – dedi u yum-yum yig'lab. U uzoq vaqt bajonidil Xudoga iltijo qildi, lekin osmon, dalalar va yo'llar qanchalik noxush, nam bo'lsa, yuragi ham shunchalik g'ash, ko'ngli chiroq yoqsa yorimasdi, huddi shuningdek, ko'z qorong'isi ham asta-sekin yo'ldagi baliqchilarga, tom-larga, karetaga, bir-birlari bilan baland, xushchaqchaq ovozda gaplashib, kareta moylayotgan va ot qo'shayotgan yamshiklar po'stini ustiga bir xilda o'z chodirini yopmoqda edi...

II

Karetaga ot qo'shilgan; lekin yamshik imirsilab yurardi. U yamshiklar kulbasiga kirdi. Kulba issiq, havosi buzuq, qorong'i, ter, yopilgan non, karam va cho'chqa go'shti hidlari anqib turardi. Xonada bir necha yamshiklar bo'lib, oshpaz ayol pech oldida g'ivirlab yurar, pech ustidagi po'stakda esa bir bemor yotardi.

– Xvedor amaki, hoʻ, Xvedor amaki! – dedi bemorga uyga kirib kelgan po'stinli, beliga qamchi qistirib olgan yamshik.

– Hey, chuvrindi, Fedkani nima qilasan? – dedi yamshiklardan biri, – axir, seni karetagilari kutib turishibdi-ku!

– Etigini soʻramoqchi edim; oʻzinniki yirtilib ketdi, deb javob berdi yigitcha boshini orqaga tashlab sochini toʻgʻrilarkan, belbogʻiga qistirilgan qoʻlqopini tuzatib. – Yo, uxlayaptimi? A, Xvedor amaki? – deb takrorladi u pechga yaqinlashib.

– Ne deysan? – degan past ovoz eshitilib, pech ustidan sargʻish, ozgʻin yuzli bemor pastga qaradi. U uzun, oriqlik, tuk bosib qoni qochgan qoʻllari bilan kir koʻylagi ustidagi choxonini qoqsuyak yelkasiga tortib qoʻydi. – Ichgani biron narsa ber, ukajon, ne ishing bor edi?

Yigit unga choʻmichda suv uzatdi.

– Xaligi, Fedya, – dedi u goh u, goh bu oyogʻini bosib, – balki, endi senga yangi etik darkor emasdir; oʻzingga kerak boʻlmasa menga bera qol.

Bemor darmonsiz boshini choʻmichga tiqdi-da, siyrak moʻylovini loyqa suvga botirib, zoʻrgʻa, ammo ochkoʻzlik bilan suv ichdi. Bemorning paxmoq soqoli kirlab ketgandi, u kirtaygan, nursiz koʻzlari bilan zoʻr-bazoʻr yigitga boqdi. Suvni ichib boʻlgach, qoʻlini koʻtarib hoʻl labini artmoqchi boʻldi-yu, lekin holi kelmay chakmonining yengiga artib qoʻya qoldi. U indamay burni bilan nafas olar, bor kuchini toʻplab yigitning aftiga tik qarab turardi.

– Balkim, biron kishiga tekinga beraman, deb vaʼda qilib qoʻygandirsan, – dedi yigit. – Gap shundaki, tashqari loy, pilchillab yotibdi. Men boʻlsam ish bilan ketayotgan edim, oʻylab-oʻylab: kel, Fedkaning etigini soʻrab koʻray-chi, balkim, oʻziga kerak emasdir, dedim. Balkim, oʻzingga kerakdir, ochigʻini aytaver...

Bemorning koʻksiga bir narsa quyulib kelib, gʻulduradi; u engashgan edi, qoʻqqisdan yoʻtal tutib, qiynala boshladi.

– Keragi chiqib qolibdi-ku, – dedi toʻsatdan oshpaz ayol jahl bilan butun kulbani boshiga koʻtarib. – Pechdan tusholmay qolganiga bir oydan oshdi. Entikayotganini koʻrdingmi, kishining yuragi achiydi. Etikning unga nima keragi bor? Yangi etik kiydirib koʻmishning hojati yoʻq. Joni ham toshdan ekan, oʻzing kechir, e Xudo. Ana qara, entikyapti. Boshqa bir kulbagami yoki biron yergami koʻchirish kerak

edi-da! Shaharda shunaqangi kasalxonalar bor deb eshitaman. Shu ham ish bo'ldimi. – Shuncha paytdan beri bir burchakni egallab yotibdi, yetar endi. Joyning o'zi yetishmaydi. Yana tozalik ham talab qilishadi.

– Hey, Seryoga! Qani bor, xo'jayinlar kutib qolishdi, – deb qichqirdi bekat boshlig'i eshikni ochib.

Seryoga bemorning javobini ham kutmay chiqib ketmoqchi bo'lgan edi. lekin u yo'talayotib ko'zi bilan ketmay tur, gapim bor, degandek ishora qildi.

– Etikni ola qol, Seryoga, – dedi bemor yo'talini bosib, biroz nafasini rostlagach, – menga qara, shart shuki, faqat o'lganimdan keyin qabrimga tosh qo'ygin, – deb qo'shib qo'ydi u xirillab.

– Rahmat, amaki, toshni bo'lsa, albatta, sotib olib qo'ya-man.

– Ana yigitlar guvoh, – deyoldi bemor, shu chog' u yana engashdi-yu, nafasi siqa boshladi.

– Bo'ldi, bo'ldi, guvohmiz, – dedi yamshiklardan biri. – Bor, Seryoga, aravaga chiq, boshliq yana shu tomonga chopib kelyapti. Shirkinlik xonimning tobi yo'q, axir.

Seryoga o'zining behad katta, yirtiq etigini darhol yechib, skameyka tagiga uloqtirdi. Fyodorning yangi etigi uning oyog'iga roppa-raso keldi-yu, Seryoga unga zavq bilan boqib, uydan chiqib ketdi.

– O'ho', etik juda ajoyib-ku! Moylab qo'yaymi, – dedi qo'lida bo'yoq cho'tka ushlab turgan yamshik Seryoga tizginni ushlab kareta ustiga chiqayotgan chog'da. – Tekinga berdimi?

– Ha, havasing kelyaptimi. – deb javob berdi Seryoga karetaga chiqib o'tirar ekan, chophonining etagini qayirib. – Qani, chu! Jonivorlar! – deb qichqirdi u otlarga qamchi o'ynatib; shundan so'ng kareta ham, kolyaska ham o'zining yo'lovchilari, chamadonlari va bo'lak ashqol-dashqollari bilan kuzgi ko'kimtir tuman ichiga kirib pilchillab yotgan yo'ldan jadal yelib ketdi.

Bemor yopiq dim kulbadagi pech ustida qolaverdi, yo'tala-yo'tala arang u yonboshidan bu yonboshiga o'girilib oldi-da, jim bo'lib qoldi.

Kulbada kechgacha keldi-ketdi bo'lib turdi, tushki ovqat o'tsa ham bemor hamon ovoz chiqarmasdi. Tunash oldidan oshpaz ayol pech ustiga chiqib, uning oyog'i osha po'stinini oldi.

– Mendan achchig'lanma, Nastasya, – dedi bemor, – yaqin orada burchaging bo'shab qoladi.

– Hechqisi yo'q, parvo qilma, – deb to'ng'illadi Nastasya, – o'zi qayering og'riyapti, amaki? Aytsang-chi?

– Ichlarim og'riydi. Nima bo'lganini yolg'iz Xudoning o'zi biladi.

– Yo'talغانingda tomog'ing ham og'risa kerak-a?

– Azoyi badanim qaqshaydi. O'limim yaqinlashgan – vas-salom. Voy, voy, vo-yey, – deb ingradi bemor.

– Oyog'ingni mana bunday qilib yopib yotgin, – dedi Nastasya pechdan tushayotib, uning chophonini ustiga tortib qo'yar ekan.

Tuni bo'yi jinchiroq xira nur sohib turdi. Nastasya va o'nga yaqin yamshik yerda hamda skameykalarda rosa xurrak otib uxlashdi.

Yolg'iz bemor oh chekib yo'talib pech ustida to'lg'anib yotdi. Tongga yaqin u butunlay jimib qoldi.

– Bugun juda ajoyib tush ko'rdim-da, – dedi oshpaz ayol, ertasi erta bilan g'ira-shira paytda kerishib, – Xvedor amaki pechdan tushib, o'tin yorgani chiqib ketganmish. Kel, Nastasya, senga ko'maklashay, dermish: men bo'lsam unga: o'tin yorish senga yo'l bo'lsin, degan edim, u boltani qo'lga olib o'tinni shunday yorib tashladiki, og'zim ochilib qoldi. Iye, dermishman men, kasal eding-ku, axir desam, yo'q. men kasal emasman, deb bolta ko'tardi-da, bir hamla qilib qolgan edi, jon-ponim chiqib ketdi. Chinqirib, uyg'onib ketdim. O'lib qolmaganmikan? Xvedor amaki! Ho', Xvedor amaki!

Fyodor javob bermadi.

– Rostdan ham o'lib qolmadimikan? Xabar olib ko'rish kerak, – dedi uyg'ongan yamshiklardan biri.

Pech ustidan osilib yotgan, sarg'ish tuk bilan qoplangan oriq qo'l muzdek va rangsiz edi.

– Ana endi meni yig‘lamagan desa ham bo‘ladi, – dedi-da, eshikni o‘zi ochib ichkariga kirib ketdi.

Bemorning eri chuqur hayajonda. xuddi es-hushini yo‘qotib qo‘ygandek edi. U to‘g‘ri kampirning yoniga bormoqchi bo‘lib bir necha odim tashladi-yu, burilib, uyning u boshidan bu boshiga yurib popning yoniga bordi. Pop unga boqdi-da, osmonga qarab xo‘rsindi. Qalin mosh-guruch soqoli ham yuqori ko‘tarilib, pastga tushdi.

– E, Xudo! Xudo! – dedi ayolning eri.

– Nachora! – dedi uh tortib pop, u yana osmonga qarab, yerga boqdi.

– Onamiz ham shu yerda! – deyarli umidini uzib dedi ayolning eri, – u bunga bardosh berolmaydi: uni shunday yaxshi ko‘radi, biram yaxshi ko‘radiki, u qanday qilib... bilmadim, endi. Otaxon, hech bo‘lmasa siz uni tinchlantirishga va bu yerdan ketishga ko‘ndirish uchun bir harakat qilib ko‘rsangiz-chi.

Pop o‘rnidan turib, kampirning yoniga bordi.

– Rostini aytganda, ona qalbiga hech kim tushunib yetolmaydi, – dedi u. – Lekin Xudo rahm qilib qolar.

Kampirning yuzi birdan titrab, uni asabiy holatda hiqichoq tuta boshladi.

– Xudo rahm qilar, – deb davom etdi pop, kampir biroz o‘zini bosib olgach. – Men senga aytsam, muridlar orasida Mariya Dmitriyevnadan ham battar bir bemor bor edi. Uni oddiy meshchan oz fursat ichida giyohlari bilan davoladi. O‘shal meshchan ayni chog‘da Moskvada istiqomat qilib turibdi. Men Vasiliy Dmitriyevichga Mariya Dmitriyevnani o‘sha kishiga bir ko‘rsatib ko‘ring, degan edim. Hech bo‘lmaganda, bemorni tinchlantirardi. Xudoning qudrati zo‘r.

– Yo‘q, endi umri tugay deb qoldi, – dedi kampir, – Xudo-yim uning o‘rniga mening jonimni ola qolsa bo‘lmasmidi. – Asabiy hiqichoq ortiq darajada zo‘rayib, kampir hushidan ketdi.

Bemorning eri qo‘llari bilan yuzini bekitgancha yugurib uydan chiqib ketdi.

Koridorda u singlisini jon-jahdi bilan quvib ketayotgan olti yoshlardagi bolani ko‘rdi.

– Nega bolalarni onasining oldiga kirishga da'vat etmayapsiz? – deb so'radi enaga.

– Keragi yo'q, ularni ko'rishni istamayapti. Bolalar kirsaxunobi oshadi.

Bola bir daqiqa to'xtab, otasining yuziga tikilib boqdi-da, birdaniga hakalak otib, hayqirib-chaqirib chopib ketdi.

– U-chi, dada, juda ham chopqir! – deb qichqirdi singlisini ko'rsatib bola.

Bu vaqt narigi xonada xolavachchasi bemorning yonida o'tirar ekan, gapni aylantirib, uni o'lim haqida o'ylashga hozirlamoqda edi. Doktor deraza yonida dori qorishtirardi.

Tevarak-atrofi yostiq bilan o'ralgan bemor kapot kiyib to'shakda xolavachchasiga tikilganча indamay o'tirardi.

– Oh, azizim, – dedi u qo'qqisdan xolavachchasining so'zini bo'lib, – meni hozirlamay qo'ya qoling. Meni yosh bola qilmang. Xristianman. Hammasiga aqlim yetadi. Yaqin orada o'lishimni ham, erim avvalroq gapimga quloq solganda, Italiyada bo'lishimni ham, balki, sog'ayib ketishim mumkinligini ham bilaman. Unga hamma shunday degan edi. Ammo nima ham qilib bo'lardi. Xudoning xohishi shu ekan-da. Hammamizning ham gunohimiz ko'p, buni bilaman: lekin Xudoning marhamatiga ishonaman, gunohimizdan o'tsa ajab emas, gunohimizni kechiradi. Bundoq o'ylab qarasam, azizim, ko'p gunoh qilgan ekanman. Lekin ajrini tortdim. Boshimga tushgan azobni chidam bilan yengishga harakat qildim...

– Hazratimni chaqiraymi, azizim? Tavba-tazarru qilsangiz ancha yengil tortasiz, – dedi xolavachchasi.

Bemor bosh qimirlatib rizo ekanligini bildirdi.

– Xudoyim! Gunohkor bandangni o'zing kechir, – deb pichirladi u o'zicha.

Xolavachchasi chiqib, popni imlab chaqirdi.

– Farishta-ya, farishta! – dedi u ayolning eriga ko'zi jiqqa yoshga to'lib.

Eri yig'lab yubordi, pop uyga kirib ketdi. Kampir hamon hushsiz yotar, shuning uchun ham berigi uy suv quyganday

jimjit edi. Oradan besh daqiqa o'tgach, pop uydan chiqdi-da, ridosini yechib, sochini to'g'riladi.

– Xudoga shukur, biroz tinchlandilar, – dedi u. – Sizni ko'rish istagidalar.

Xolavachchasi bilan eri kirishdi. Bemor ikonaga tikilib yum-yum yig'lardi.

– Tabriklayman, azizim, – dedi eri.

– Minnatdorman! Juda yengil tortdim. qandaydir huzur his qilyapman, – dedi bemor. Uning xushbichim labida yengil tabassum o'ynardi. – Xudoyim mehribon-da! Uning o'zi mehribon ham har ishga qodir, shunday emas-mi? – U yana o'kinch bilan yoshga to'lib turgan ko'zlarini ikonaga tikdi.

Keyin birdan nimanidir eslaganday bo'ldi-da, imo-ishora bilan erini chaqirdi.

– Hech qachon mening aytganimni qilging kelmaydi, – dedi u ohista, norozi ohangda.

Eri bo'ynini cho'zib, itoat bilan uning gapiga quloq solardi.

– Nima deysan, azizim?

– Bu doktorlar hech narsani bilmaydi, davolash qo'ldan keladigan oddiy tabiblar bor, deb necha marotaba aytdim... Hazratim aytdilarki... Meshchan... Unga odam yubor.

– Kimga, azizim?

– E Xudoyim-ey! Hech narsani tushungisi kelmaydi!.. – Bemor yuzini burushtirib, ko'zini yumdi.

Doktor kelib, uning tomirini ushladi. Tomir urishi borgan sari sekinlashib borardi. Doktor bemorning eriga ko'z qisib qo'ydi. Bemor buni sezib qolib, jon holatda alangladi. Xolavachchasi teskari o'girilib, yig'lab yubordi.

– Yig'lama, o'zingni ham, meni ham qiynama, – dedi bemor yig'lab, – oxirgi daqiqalardagi oromimni buzma.

– Farishtasan, jonim! – dedi xolavachchasi uning qo'lini o'pib...

– Yo'q, qo'limni o'pma, murdalarninggina qo'lini o'padilar. E, Xudo! E, Tangrim!

O'sha kuni kechqurunoq bemor qazo qildi, uning jasadida katta xonadonning zal uyida, tobutda yotardi. Eshiklari berk

katta xonada bir dyachok (pravoslav cherkovida unvonga ega bo'lmagan ruhoni) o'tirib olib, zabur oyatlarini qiroat bilan ping'illab o'qirdi. Yuqoridagi kumush shamdon marhumaning peshanasi, qotib qolgan sap-sariq qo'llari va uning ustiga yopilgan, tizzasi hamda oyoq barmoqlarining uchi ko'tarilib turgan sarg'ish choyshab ustiga yog'du sochib turardi. Dyachok¹ o'z og'zidan chiqayotgan so'zlarining ma'nisiga yetmay, bir ohangda o'qir, jimjit xonada so'zlar allaqanday ajoyib jaranglab, yana tinardi. Ahyon-ahyonda uzoqdagi xonalardan bolalarning tovushi, tapir-tupur oyoq ovozi eshitilib qolardi.

«Yuzingni berkitsang – betinchlanadi, – deyilgandi zaburda, – undan ruh ketgach, jon chiqib xokka aylanadi. Ruhing borib narigi dunyoda qaytadan jonlanadi. To abad Parvardigorga hamd-u sanolar bo'lsin».

Marhumaning chehrasi xotirjam va mag'rur edi. Top-toza muzdek peshanasida ham, gilosdek lablarida ham hech narsa qimir etmasdi. Uning butun vujudi diqqatga aylangan edi. Biroq u loaqal shu tobda bo'lsa ham o'sha buyuk so'zlarni tushunayotganmikan?

IV

Bir oydan so'ng marhumaning qabriga toshdan daxma o'rnatildi. Yamshikning qabriga esa, hanuz tosh o'rnatilmay, bir vaqtda allaqanday shaxs yashab o'tganidan dalolat beruvchi do'nglik ustida och yashil ko'katlar o'sib yotardi.

– Xvedorning qabri ustiga tosh qo'ymasang, – dedi kunlarining birida bekatdagi oshpaz ayol, – gunohga botasan, Seryoga. Qish o'tsin, qish o'tsin deb yurding, endi nega so'zingning ustidan chiqmaysan? Axir, mening oldimda so'z bergan edingku! Bir marta arvohi kelib esingga solib ketadi, tosh sotib olib qo'ymasang, endi kelib bo'g'adi.

– Nima, men so'zimdan qaytyapmanmi, deb javob berdi Seryoga, – tosh qo'yaman dedimmi, qo'yaman, bir yarim so'l-

¹ *Dyachok* – provaslav cherkovida unvonga ega bo'lmagan ruhoni.

kavoyligidan sotib olib qo'yaman. Esimdan chiqqani yo'q, uni olib kelish kerak-da. Shaharga bordim deguncha olib kelasan.

– Hech bo'lmaganda but qo'yib tursang ham bo'lardi, – dedi bir qari yamshik, rostdanam yaxshi emas-da. Etigini kiyib yuribsan-ku.

– Butni qayerdan olaman? Palyondan yo'nib bo'lmaydi-ku?

– Shu ham gapmi? Palyondan yo'nib bo'lmasa, ertaroq turib boltani ol-da, daraxtzorga bor, ana o'sha yerdan yo'nib kela qolasan. Bir shum tolni ag'darsang, bo'ladi-qo'yadi. Bo'lmasa, o'rmon qorovuliga aroq puli berish kerak bo'ladi. Huda-behudaga aroq olib boraversang, pul chidaydimi. Mana, men tunov kuni ko'tarmani sindirib qo'ygan edim, o'rniga yangisini qirqib olib kelib qo'ydim, birov g'ing degani yo'q.

Ertalab tong yorishishi bilan Seryoga boltani olib, o'rmonga ketdi.

Hamma yoqni hali quyosh nuri ko'rishga ulgurmagan jilosiz tungi shudring qoplagan. Sharq tomon osmon gumbazidagi yupqa bulut pardasini yorib asta ravshanlashmoqda. Na yerdagi bironta giyoh, na daraxt uchidagi yaproq qimir etadi. Goh-goh daraxtning quyuq yaproqlariga urilgan qushlarning qanot qoqishlari-yu, yerdagi shatir-shutur sharpalargina o'rmon tinchligini buzadi. Qo'qqisdan allaqanday g'ayritabiiy tovush taraldi-yu, o'rmon etagiga borib so'ndi. Biroq yana shu ovoz eshilib, bu safar, tek turgan daraxt tanasining tagida bir me'yorda qaytarilib turdi. Daraxt uchidagi shoxlardan biri ajib silkinib, uning qalin barglari shitirlab ketdi. Shu daraxtning boshqa bir shoxiga qo'nib turgan tog'chumchuq u shoxdan bu shoxga o'tdi-da, dumini silkitib, boshqa daraxtga borib qo'ndi.

Bolta tobora ichkarilab, undan chiqayotgan ovoz pasayib borar, oppoq nam payrahalar shudring bosib ketgan maysalar ustiga uchib tushar va boltaning zarb bilan urilgani eshilib turardi. Daraxt butun vujudi bilan qaltirab engashdi-yu, o'z ildizi ostida chayqalib tezda yana qomatini rostlab oldi. Bir daqiqa hamma yoqda jimjitlik hukm surdi-da, keyin daraxt engashib.

uning tanasi yana qarsillab, shoxlarini sindirgan, barglarini to'kkan holatda gursullab nam yerga quladi. Bolta va qadam tovushlari tindi. Tog'chumchuq chig'illab, «pir» etib yuqoriroqqa qo'ndi. U tegib ketkan kichkinagina shox yaproqlari biroz silkinib turdi-da, o'zining barcha shoxchalari qatori u ham tindi. Daraxtlar tek turgan yaproqni ko'z-ko'z qilganday, yangidan ochilgan joyda ilgari holatlaridan ham chiroyliroq bo'lib barq etib turardi.

Quyoshning dastlabki nurlari bulutlarni yorib o'tib, ko'kda charaqlab yer va osmonga yoyildi. Pag'a-pag'a tuman jarlikni qoplay boshladi. Shudring maysa ustida yaltirab, oq bulutlar tezlik bilan ko'm-ko'k fazo bo'ylab tarqala boshladi. Qushlar bir yerga to'planib, mast bo'lib sho'x sayrar, nobud bo'lgan daraxt tepasida ham yaproqlar quvonch va xotirjamlik bilan shitirlar, ko'karib turgan daraxtlarning shoxlari esa ohista va mag'rur tebranardi.

Adabiy-badiiy

Lev Tolstoy

HOJIMUROD

Qissa va hikoya

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent – 2018

Muharrir	<i>Sherqo'zi Qulbulov</i>
Badiiy muharrir	<i>Bahodir Ibrohimov</i>
Texnik muharrir	<i>Umida Yaxshiboyeva</i>
Kichik muharrir	<i>Zilola Mahkamova</i>
Musahhih	<i>Umida Abdullayeva</i>
Sahifalovchi	<i>Habibulloh Haydarov</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 160. 14.08.2009.

20.11. 2018 da bosishga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 84x108^{1/2}. Ofset qog'ozi.

«Times» garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 8,4. Nashriyot-hisob tabog'i 8,53.

Adadi 10 000 (1-zavod 5000). Shartnoma № 35–18.

Buyurtma raqami 304 –18

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti,

100011, Toshkent sh., Navoiy ko'chasi, 30-uy.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining

«O'qituvchi» nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent sh., 100206, Yangishahar ko'chasi, 1-uy.